

T.C.
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**İSLAM ÖNCESİ TÜRKLERDE MADENCİLİK VE MADEN
ÜRÜNLERİNİN TİCARETİ
(HUNLAR, GÖKTÜRKLER, UYGURLAR)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Uğur ERDEN

Tez Danışmanı
Yrd. Doç. Dr. Ahmet ALTUNGÖK

Bilecik, 2017
10088937

T.C.
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

İSLAM ÖNCESİ TÜRKLERDE MADENCİLİK ve MADEN
ÜRÜNLERİNİN TİCARETİ
(HUNLAR, GÖKTÜRKLER, UYGURLAR)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Uğur ERDEN

Tez Danışmanı
Yrd. Doç. Dr. Ahmet ALTUNGÖK

Bilecik, 2017
10088937

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS TEZ SAVUNMA SINAVI
JÜRİ ONAY FORMU

BŞEÜ-KAYSİS Belge No	DFR-172
İlk Yayın Tarihi/Sayısı	03.01.2017 / 28
Revizyon Tarihi	
Revizyon No'su	00
Toplam Sayfa	1

Öğrencinin Adı Soyadı: Uğur ERDEN

Anabilim Dalı: Tarih

Programı: Tarih

Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Ahmet ALTUNÇÖK

Tezin Özgün Adı: İslam öncesi Türklerde madencilik ve maden ürünlerinin ticareti (Hunlar, Göktürkler, Uygurlar)

Tezin İngilizce Adı: Trade of mineral products and mining in the pre-Islamic Turke (Huns, Gokturks, Uighurs)

Tez Savunma Sınavı Tarihi: 09. / 06. / 2017

Yukarıda bilgileri verilen tez çalışması ilgili EYK kararıyla oluşturulan jüri tarafından OY BİRLİĞİ /OY ÇOKLUĞU ile Tarih Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri

Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Ahmet ALTUNÇÖK

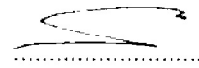
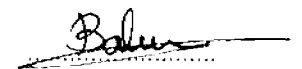
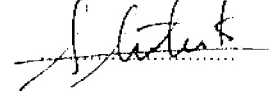
Üye: Prof. Dr. Abdulkalîk BAKIR

Üye: Yrd. Doç. Dr. Seyhan SAHİN

Üye:

Üye:

İmza

ONAY

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun / / 20.... tarih ve / sayılı kararı.

İMZA/MÜHÜR

BEYAN

“İslam Öncesi Türklerde Madencilik ve Maden Ürünlerinin Ticareti (Hunlar, Göktürkler, Uygurlar)” adlı yüksek lisans tezimin hazırlık ve yazım aşaması sırasında bilimsel ahlak kurallarına uyduğumu, başkalarının eserlerinden yararlandığım bölümlerde bilimsel kurallara uygun olarak atıfta bulunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, tezin herhangi bir bölümünü Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunmadığımı beyan ederim.

Uğur ERDEN

09.06.2017

ÖNSÖZ

İslam öncesi dönemde Türkler Orta Asya’da başta Hunlar, Göktürkler ve Uygurlar olmak üzere güçlü devletler kurmuşlardır. Türkler yaşadıkları bu coğrafyada konargöçer bir yaşam tarzını benimsemişlerdir. Türk toplumları, bu coğrafi bölgenin kendilerine sağladığı fırsatları değerlendirerek, yaşadıkları geniş bölgelerde çeşitli ekonomik faaliyetleri sınırlı olsa da gerçekleştirmişlerdir. Tarihi kaynaklar ve arkeolojik kalıntılar İslam öncesi Türklerin madencilik faaliyetlerine ve bunların ticaretine dair önemli bilgiler sunmaktadır. Orta Asya coğrafyasında zengin maden yatakları bulunmakta ve bu maden yataklarının işletilmesiyle Türkler tarafından çeşitli maden ürünleri ortaya çıkarılmıştır. İslam öncesi Türkler çıkardıkları ham madenleri ve madenleri işleyerek elde ettikleri çeşitli ürünleri sadece kendi ihtiyaçlarını karşılamak için değil, aynı zamanda ticaretini yapmak amacıyla da kullanmışlardır.

Bu konu üzerinde çalışılırken ilgili bütün kaynaklara ulaşılmaya çalışıldı ve bu kaynaklar ışığında İslam öncesi Türk devletlerinin ve toplumlarının madencilik faaliyetleri ve ticaretlerinin yöntemleri anlatılmaya çalışıldı. Üç bölümden oluşan çalışmanın giriş bölümünde genel olarak İslam öncesi Türklerin yaşadığı coğrafya, sosyal hayatları ve ekonomileri üzerinde duruldu. Çalışmanın birinci bölümünde Hun döneminin, ikinci bölümünde Göktürk döneminin ve üçüncü bölümündeyse Uygur döneminin madencilik faaliyetleri, madeni ürünlerinin kullanımları ve maden ticaretleri ele alındı.

“İslam Öncesi Türklerde Madencilik ve Maden Ürünlerinin Ticareti (Hunlar, Göktürkler, Uygurlar)” adlı yüksek lisans tez çalışmamı hazırlanmasında her türlü destek, teşvik ve yardımını esirgemeyen, titizlikle takip eden danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Ahmet Altungök’e, değerli görüşleri için hocam Prof. Dr. Abdulhalik Bakır’a ve jüri üyem Yrd. Doç. Dr. Seyhun Şahin’e içten teşekkürlerimi ve saygılarımı sunarım.

Uğur ERDEN

09.06.2017

ÖZET

Türkler Orta Asya’da başta Hunlar, Göktürkler ve Uygurlar olmak üzere güçlü devletler kurmuşlardır. Türkler, tarih sahnesine çıktıktan sonra birçok devletle siyasi, dini ve kültürel ilişkiler geliştirmişlerdir. Bu ilişkilerin yanı sıra, bir de ticari alanda kurulan ilişkiler vardır. Türklerin ticari ilişkiler kurduğu toplumlarla aynı coğrafyayı paylaşmaları ve uzun süre devam eden ilişkileri, Asya coğrafyasının ekonomisini anlamak için büyük bir öneme sahiptir.

İslam öncesi Orta Asya’da yaşamlarını sürdüren Türklerin, bu coğrafyanın jeolojik bir özelliği olan maden yataklarından dolayı, ekonomilerinde madencilik faaliyetleri de yer almaktadır. Orta Asya’da Türkler maden ocakları işletmiş ve bu ocaklarda ham madenleri işlemeyi başarmış ve böylece madenlerden ihtiyaçlarına göre çeşitli araç gereçler yapmışlardır. Bundan dolayı Türklerin gerçekleştirdiği ticari faaliyetlerin arasında ham madenler ve çeşitli madenlerden yapılmış ürünlerde yer almaktadır.

Tarihi kaynaklar ve arkeolojik kalıntılar İslam öncesi Türklerin madencilik faaliyetlerine ve bunların ticaretine dair önemli bilgiler vermektedir. Türkler madencilik endüstrisini ileri düzeyde uygulamış, sadece kendilerinin ihtiyaçlarını karşılamakla kalmamış, çeşitli ilişkiler kurduğu diğer toplumlara da ihtiyaç fazlası madeni ürünlerin ihracatını gerçekleştirmişlerdir. Aynı şekilde Türkler diğer toplumlardan ihtiyaçlarına göre maden ve madeni ürünlerin ithalatını da gerçekleştirmişlerdir. İslam öncesi Türklerin maden ticareti ilişkileri ağırlıklı olarak Çinliler, İranlılar, Bizanslılar, Araplar, Soğdlar ve Moğollardan oluşmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkler, İslamiyet Öncesi, Madencilik, Madeni ürünler, Ticari faaliyetler.

ABSTRACT

In Central Asia, Turks established powerful states, especially Huns, Gokturks and Uighurs. The Turks have developed political, religious and cultural relations with many states since they came to the stage of history. In addition to these relationships, there are associations established in the commercial field. The Turks share the same geographical area with the communities they trade with, and the long-standing relationships have a great prospect to understand the economics of Asian geography.

Mining activities are also taking place in the economies due to the mineral deposits, which are the geological features of the geography of the Turks, who continue their lives in pre-Islamic Central Asia. In Central Asia, the Turks operated mines, and in these quarries, they managed to process the raw mines and thus produced various tools and equipment from the mines according to their needs. Therefore, the commercial activities carried out by the Turks include raw mines and products made of different types of mines.

Historical sources and archaeological finds provide important information on the mining activities of pre-Islamic Turks and their trade. By applying the Turkish mining industry in advanced terms, they have not only met their needs but also exported more metal products to other communities where they have established various relations. In the same way, Turks have also imported metal and mineral products from other societies according to their needs. The pre-Islamic mining trade associations are predominantly made up of Chinese, Iranians, Byzantines, Arabs, Sogdians and Mongolian.

Key Words: Old Turks, Before Islam, Mining, Mineral products, Trade activities.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
ÖZET.....	ii
ABSTRACT.....	iii
İÇİNDEKİLER	iv
KISALTMALAR	vii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

HUNLARDA MADENCİLİK ve MADEN ÜRÜNLERİNİN TİCARETİ

1.1. HUNLARDA MADENCİLİK FAALİYETLERİ	13
1.1.1. Kökenleri ve Kısa Siyasi Tarihleri.....	13
1.1.2. Maden Endüstrisinin Gelişimi ve Etkileri.....	15
1.1.3. Kullanılan Başlıca Madenler.....	20
1.1.4. Madenlerin İşlenmesi ve Madeni Ürünlerin Yapım Teknikleri.....	23
1.1.5. Madencilik Faaliyetlerinin Siyasi ve Sosyal Hayata Etkileri.....	24
1.2. HUNLARDA MADENİ ÜRÜNLER ve KULLANIMLARI.....	27
1.2.1. Savaş Araç Gereçleri.....	27
1.2.2. Hun Dönemi Paraları	30
1.2.3. Süs Eşyaları.....	32
1.2.4. Sosyal Yaşamda Kullanılan Araç Gereçler.....	36
1.2.5. At Koşum Takımları	38
1.2.6. Tarım Araç Gereçleri	39
1.3. HUNLARDA MADENİ ÜRÜNLERİN TİCARETİ.....	41
1.3.1. Ticaretin Yöntemi ve Faaliyetleri	41
1.3.2. Çin ile Ticari İlişkiler.....	43

İKİNCİ BÖLÜM

GÖKTÜRKLERDE MADENCİLİK ve MADEN ÜRÜNLERİNİN TİCARETİ

2.1. GÖKTÜRKLERDE MADENCİLİK FAALİYETLERİ	57
2.1.1. Kökenleri ve Kısa Siyasi Tarihleri.....	57

2.1.2. Maden Endüstrisinin Gelişimi ve Etkileri.....	59
2.1.3. Kullanılan Başlıca Madenler.....	64
2.1.4. Madenlerin İşlenmesi ve Madeni Ürünlerin Yapım Teknikleri.....	65
2.1.5. Madencilik Faaliyetlerinin Siyasi ve Sosyal Hayata Etkileri.....	66
2.2. GÖKTÜRKLERDE MADENİ ÜRÜNLER ve KULLANIMLARI.....	68
2.2.1. Savaş Araç Gereçleri.....	68
2.2.2. Göktürk Dönemi Paraları	70
2.2.3. Süs Eşyaları.....	73
2.2.4. Sosyal Yaşamda Kullanılan Araç Gereçler.....	75
2.2.5. At Koşum Takımları	76
2.2.6. Tarım Araç Gereçleri	77
2.3. GÖKTÜRKLERDE MADENİ ÜRÜNLERİN TİCARETİ.....	78
2.3.1. Ticaretin Yöntemi ve Faaliyetleri	78
2.3.2. Çin ile Ticari İlişkiler.....	81
2.3.3. Soğdlar ile Ticari İlişkiler	89
2.3.4. Bizans ile Ticari İlişkiler.....	92
2.3.5. İran ile Ticari İlişkiler	94
2.3.6. Araplar ile Ticari İlişkiler	97
2.3.7. Kırgızlar ile Ticari İlişkiler	102

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

UYGURLARDA MADENCİLİK ve MADEN ÜRÜNLERİNİN TİCARETİ

3.1. UYGURLARDA MADENCİLİK FAALİYETLERİ.....	103
3.1.1. Kökenleri ve Kısa Siyasi Tarihleri.....	103
3.1.2. Maden Endüstrisinin Gelişimi ve Etkileri.....	105
3.1.3. Kullanılan Başlıca Madenler.....	108
3.1.4. Madenlerin İşlenmesi ve Madeni Ürünlerin Yapım Teknikleri.....	110
3.1.5. Madencilik Faaliyetlerinin Siyasi ve Sosyal Hayata Etkileri.....	111
3.2. UYGURLARDA MADENİ ÜRÜNLER ve KULLANIMLARI	113
3.2.1. Savaş Araç Gereçleri.....	113
3.2.2. Uygur Dönemi Paraları	115

3.2.3. Süs Eşyaları.....	117
3.2.4. Sosyal Yaşamda Kullanılan Araç Gereçler.....	118
3.2.5. Tarım Araç Gereçleri	119
3.3. UYGURLARDA MADENİ ÜRÜNLERİN TİCARETİ	120
3.3.1. Ticaretin Yöntemi ve Faaliyetleri	120
3.3.2. Çin ile Ticari İlişkiler.....	123
3.3.3. İranlılar ve Moğollar ile Ticari İlişkiler	127
3.3.4. Kırgızlar ve Karluklar ile Ticari İlişkiler	130
3.3.5. Diğer Devletler ile Ticari İlişkiler.....	132
SONUÇ.....	134
KAYNAKÇA	138
EKLER.....	152
ÖZ GEÇMİŞ.....	171

KISALTMALAR

bk.	: Bakınız
cm	: Santimetre
çev.	: Çeviren
C	: Cilt
der.	: Derleyen
ed.	: Editör
gr	: Gram
haz.	: Hazırlayan
kg	: Kilogram
km	: Kilometre
m	: Metre
mm	: Milimetre
MÖ	: Milattan önce
MS	: Milattan sonra
No.	: Number
S	: Sayı
ss.	: Sayfa Numarası
pp.	: Page Number
TİKA	: Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı
Vol	: Volume
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve devamı, ve diğerleri

GİRİŞ

İslam öncesi Türklerin (Eski Türkler) yaşadığı yer olan Orta Asya coğrafyası üzerindeki yaşam tarzına “*bozkır kültürü*” adı verilmiş ve tüm beşeri faaliyetler bu kültürden etkilenmiştir. Bozkır kültürünün görüldüğü, İslam öncesi Türklerin yaşadığı bu coğrafya bugünkü Moğolistan ve Sibirya’nın güneyiyle Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan, Tacikistan ve Kırgızistan topraklarının çoğunluğuyla Afganistan’ın kuzeyi, İran Horasan’ı, Tibet, Doğu Türkistan ve Kansu’yu kapsayan oldukça geniş bir bölgedir (Roux, 2001:22). Türklerin ilk zamanlardan bu yana geniş bir coğrafyaya yayılmış olmalarından dolayı, Türklerin yaşadıkları yer genel çizgileriyle Ural ile Altay Dağları arası ve Hazar Denizi’nin kuzeydoğu bozkırları olarak gösterilebilir (Kafesoğlu, 2010:48).

W. Eberhard, Türklerin atalarının MÖ III. bin yılın ortalarında Çin’in kuzeybatısında yaşadığını ve bir çoban kültürüne sahip olduğunu söylemektedir. Bu Türk kültürün merkezi bugünkü Şensi ve Kansu eyaletleridir. Gyula Németh’e göre ise tarih sahnesinde ilk gözüken Türkler olan Hunlar ve eğer Türk sayılırlarsa T’o-palar (Tabgaçlar)¹; Doğu Asya sahasında Çin’in kuzeyine doğru, Gobi Çölü etrafında varlıklarını sürdürmüşlerdir (2002:387). MS V. yüzyıldan sonra Orta Asya ve kısmen Avrupa’nın tarihinde de önemli roller oynayan Türk toplumları, Göktürkler ve Uygurlar, Orta Asya’nın bozkırlarında, büyük dağlık bölgelerinde ve Baykal Gölü’nün güneybatısında bulunuyorlardı. Türklerin anayurdunun Altay civarında olduğu, Çin kaynaklarında geçen kayıtlarla da tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu kaynaklara göre Türk toplumlarına adını veren ve MS VI. yüzyılda meydana çıkan Türk (Göktürk) toplumunun anayurdu Altay’dır (Németh, 2002:387).

Dünya’nın en geniş kara parçasında yer alan Orta Asya, dört taraftan yüksek dağlarla çevrili, genel olarak çok geniş düzlüklerle kaplı ve doğal otlak görünümündedir. Otlak ve savanlarla kaplı bu bölgenin temel iklimi çöldür ve bunun yanında çok derin sıcaklık farkları meydana gelmektedir. Dağların denizlere paralel

¹ MÖ I. yüzyılda Baykal bölgesinin güney kesimlerinde göçebe olarak yaşayan topluluk (Gumilëv, 2002b:107). Çinliler’in T’o-pa dedikleri bu topluluğu, Türkler “*Tabgaç*” olarak adlandırmışlardır. Orhun Yazıtlarında sıklıkla geçen ve Göktürkler aracılığıyla Bizans kaynaklarında “*Taugast*” şeklinde geçen Tabgaç kelimesi “*Çin*” anlamında da kullanılmıştır (Kafesoğlu, 2010:88).

uzanması sonucuyla da karasallığın etkisi çok fazladır. Orta Asya coğrafyası üzerinde gerçekleştirilen beşeri faaliyetleri etkilemiş; bu nedenle faaliyetler iklimin daha uygun olduğu, ticaretin, tarımın ve hayvancılığın daha rahat yapılabildiği alanlarda yoğunlaşmıştır.

Bölgenin coğrafi ve fiziksel özelliklerinden etkilenen bozkır kültürü hareket üzerine kurulu konargöçer bir yapıdadır. Bozkır kültür çevrelerinde tarihi dönemlerin ve yazılı kaynakların geç başlaması arkeolojik kaynakları özel bir yere koymaktadır. Bu nedenle İslam öncesi Türklerin günümüze ulaşan en önemli kalıntılarından biri kurganlardır. Kurgan adı verilen bu mezar yapılarından çıkarılan kalıntılar Türk tarih ve kültürü bakımından çok önemli bir yere sahiptir. Buralardan elde edilen maddi kalıntılar Türklerin sosyal yaşantısını, ekonomik hayatını, askeri yapısını, sanat anlayışını ve dini yapısını göstermesi amacıyla dikkat çekmektedir.

Bozkır kültürünü meydana getiren iki temel unsur at ve demirdir (Kafesoğlu, 2010:206). Hareketi sağlayan at ve gücü temsil eden madencilik sayesinde Türkler, geniş bozkırlara hâkim olmuş ve özellikle demir madeni sayesinde çiftçi göçebeler üzerinde kolayca siyasi üstünlüklerini kurmuşlardır. İslam öncesi Türkler yaşam tarzlarıyla bozkır kültürünün maddi kaynaklarını kullanarak Hunlar, Göktürkler ve Uygurlar başta olmak üzere büyük devletler ve topluluklar kurarak, bu sayede bozkır coğrafyasında uzun yıllar varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Yerleşik kültüre sahip toplumlarda ekonomi, genel olarak tarım, ticaret, zanaat ve endüstriye dayanırken, bozkır ikliminde ve çevresinde yaşayan göçebe topluluklarda hayvancılık gelişmiştir. Fakat hiçbir ekonomik faaliyet, sadece tek başına toplumun ihtiyaçlarını karşılanması bakımından yeterli olmamaktadır; az da olsa diğer ekonomik faaliyetler tarafından desteklenmesi gerekmektedir (Koca, 2002b:25). İslam öncesi Türklerin ekonomik faaliyetlerini başta hayvancılık ağırlıklı olmak üzere, bunun yanında belirli ölçülerde ziraat, maliye, ganimet, avcılık, el sanatları, endüstri ve ticaret oluşturmuştur. İslam öncesi Türk devletlerinin, topluluklarının ekonomik gelirlerini oluşturan ve ekonomik faaliyetlerini şekillendiren, bozkır kültürünün etkileri ortaya çıkarılan arkeolojik kalıntılar açıkça göstermektedir.

Türkler hayvancılık faaliyetlerini konargöçer hayvan besiciliğinden ve bu yetiştirdikleri hayvanlardan elde ettikleri ürünlerden sağlamaktaydılar. İslam öncesi

Türklerde hayvancılığın ve besiciliğın temelinde at ve koyun sürüsü yer almıştır (Sinor, 2009a:20). Türklerde at çok önemli bir ekonomik varlık olarak değerlendirilmiş ve aynı zamanda önemli bir savaş aracı olarak kullanılmıştır. İslam öncesi Türklerin hayvancılık faaliyetleri arasında avcılık ta bulunmaktaydı. Hunların atalarının önce avcı kültüre sahip oldukları, daha sonra çoban kültürünü benimsedikleri düşünülmektedir (Eberhard, 1947:17).

Konargöçer bir toplum yapısına sahip olan Türkler tarıma elverişli yerlerde kısıtlı da olsa buğday, arpa ve çavdar gibi tahıllar yetiştirip zirai faaliyetler gerçekleştirmişlerdir. Altay bölgesinde Hun döneminde açılmış sulama kanalları Türklerin zirai faaliyetler yaptıklarını desteklemektedir (Eberhard, 1942:94). Hunların darı, buğday, fasulye ektiği biliniyor, özellikle Batı Türkleri (Bulgarlar)² buğday, arpa, burçak, elma, üzüm yetiştiriyordu. Göktürklerin de tarlalarını sulamak üzere kanallar açtıkları bilinmektedir. Göktürk Kağanı Kapgan³ bir kere Çin'den vergi amacıyla 1250 ton tohumluk tahılla 3 bin adet tarım araç gereci almıştır (Koca, 2002b:33). MS X. yüzyıl içinde Uygur kağanını ziyarete giden Çin elçisi Wang Yen-te⁴, Uygurların yaşadığı yerlerde meyve bahçeleri ile su değirmenlerinin olduğunu belirtmektedir (İzgi, 2000:57). Ayrıca Hunlar, Göktürkler ve Uygurlar gibi Orta Asya'da büyük devletler kuran Türk toplumları, ipek, buğday ve pirinç gibi ihtiyaçlarının olduğu temel besin maddelerini bazı zamanlar Çin'den hediye veya vergi olarak temin etmişlerdir (Koca, 2002b:33).

İslam öncesi Türklerde mali yapının düzenlendiği, alınan birtakım vergilerle devlet ekonomisine önemli ölçüde kaynak sağlandığı bilinmektedir. Türk devletlerinin maliyesi, mağlup ve kendilerine bağlı ülkelerden altın, madeni para veya ayni olarak alınan yıllık vergiler, hediyelerle halktan alınan vergilerle desteklenmiştir (Kafesoğlu,

² MS V-VI. yüzyıllarda Avrasya bozkır bölgesinin Batı kısmında ortaya çıkan ve Türkçe konuştukları kesin olarak bilinen ilk toplulukların adıdır (Zimonyi, 2002:606).

³ Göktürk tarihinde 24 yıl gibi uzun süreli bir dönem kağanlık yapan Kapgan, MS 692 yılında ağabeyi Kutluğ'un ölümü üzerine II. Göktürk Devleti tahtına oturmuştur. Kaynaklarda Kapgan en çok zafer kazanan, Çin'i en fazla korkutan, o dönemde yaşayan Türk topluluklarının hemen hepsini idaresi altına alan, devletini çağının en güçlüsü yapan kağan olarak tanınmıştır. Orhun Yazıtlarında Böğü olarak da anılan Kapgan'ın adı fatih anlamına gelmektedir (Taşağıl, 2002a:29).

⁴ Çin Sung Hanedanı elçisi olarak 22 Haziran 981 tarihinde Turfan Uygurlarına gönderilen heyetin başındaki kişidir. Wang Yen-te'yle arkadaşları Uygurlara yaptıkları seyahatı MS 984 yılında tamamlayarak Çin'e dönmüşlerdir. Wang-Yen-te Çin başkentine dönüşünden sonra gezisi hakkında bir rapor hazırlayarak imparatora sunmuştur (İzgi, 2000:1).

2010:314). Göktürklerde bazı tudunlar⁵, kağan adına vergi kontrollerini kendileri yürütmekteydiler (Ögel, 1988:650).

Yer altında bulunan ve topraktan ayrı bir ekonomik değer taşıyan zengin maddeleri, mineralleri içeren madenler ve bunların işlenmesi sonucu ortaya çıkan madencilik ve metalürji bilgisi insanlık tarihi kadar eskidir. Maden yataklarının aranması, ortaya çıkarılan madenlerin işletilmesi, elde edilen maden cevherlerin eritilmesi, bunların endüstriyel olarak döküm işlemleri uzun soluklu ve yorucu deneyimlerle kazanılmıştır. İnsanoğlunun yaşamında yeni bir aşamaya geçebilmek, metal çağının başlaması için madenlerin eritilmesinin keşfedilmesi gerekmiştir. Özellikle demir madeninde durum diğerlerine göre farklıdır. Yerden çıkarılan demir kolay işlenmiyordu; ayrıca bu bakır, bronz ve altının eritilişinden farklı bir işlemdi. Demir ancak fırınlar keşfedildikten ve özellikle akkor (ışık saçacak kadar ısıtılmış olan) haline getirilen metalin sertleştirilmesi tekniği geliştirildikten sonra öncelikli konuma geçmiştir. Bakır ve bronzdan farklı olarak demir metalürjisi kısa sürede endüstrileşmiştir (Eliade, 2003:24). Demir metalürjisi doğal olarak bakır ve tunç metalürjisiyle ilgili teknik buluşlardan yararlanmış olmalıdır. Çok geç dönemlere kadar demir madenciliği bronz çağı modelleri ve tarzlarına sadık kalmıştır⁶. Çünkü Neolitik çağdan bu yana (MÖ VI-V. bin yıl) insanın yeryüzünde bulduğu bakırı zaman zaman kullandığını, bunu taş veya kemik gibi işlediğini, yani metalin özelliklerinden henüz habersiz olduğu bilinmektedir. Çok daha sonraları bakırı ısıtarak ve eriterek işleme tam olarak MÖ 4000-3500'e kadar gitmektedir (Eliade, 2003:25-26).

Arkeolojik kalıntılar ve klasik araştırmalara göre metalürji çalışmalarının tarihlendiği en eski bölge MÖ 1200-1000 yılları civarında, Kuzeydoğu İran bölgesinde Ermenistan Dağları olarak belirlenmiştir. Demirin kaynağı ister yeryüzü olsun isterse meteoritler⁷ olsun; Mezopotamya'da, Anadolu'da ve muhtemelen Mısır'da MÖ III. bin

⁵ İslam öncesi Türklerde ekonomik ve mali işlere bakan görevlilere verilen unvan (Taşağıl, 2002a:44).

⁶ Benzer bir durum Bronz Çağı'nın önce tarz olarak Taş Devri'nin yöntemini kullanmasıdır (Bk. Aynı yer).

⁷ Meteor demiri, ilkel toplumlar tarafından yeryüzündeki demir madenleri kullanılmadan çok daha önce işleniyordu. Ayrıca eritmeyi keşfetmeden önce kimi madenleri taş gibi kullandıkları bilinmektedir. Metalürjiyi bilmeyen toplumlar da çok yakın tarihe kadar benzer bir tekniği uygulamışlardır (Eliade, 2003:21-22).

yıldan itibaren biliniyor olmasına karşın, demiri eritmenin sırrı Yakın Doğu üzerinden Akdeniz ve Orta Avrupa'ya yayılmıştır (Eliade, 2003:24-25).

Yapılan araştırmalar Orta Asya'a Yontma Taş Çağı'na kadar uzanan oldukça gelişmiş kültürlerin varlığını göstermektedir. Bu kültürlerin merkezleri en eski Türk yurdu ile Türklerin yayıldıkları bölgelerde bulunmaktadır. Bu bölgelerde yapılan arkeolojik çalışmalarla ortaya çıkarılan kalıntılar sayesinde MÖ IV bin yıllarından itibaren Orta Asya'da yaratılan kültürlerin özellikleri anlaşılmaktadır (Koca, 1990:14). Daha sonra bozkır kültürünün temelini oluşturacak olan bu kültürler içerisinde, çeşitli türlerde bakır, bronz ve altın gibi madenciliğin izlerini görmek mümkündür. Orta Asya'da demir kültürü ise, kendisine en yakın ve metalürji çalışmalarının tarihlendiği en eski bölge olan Kuzeydoğu İran'dan yayılmış ve daha sonra gelişmeye başlamış olmalıdır (Tez, 1989:12). Orta Asya'nın yer altı ve yer üstü kaynakları arasında Altaylar bölgesindeki demir cevherleri; Tanrı Dağları ve Kaşgar-Kuça çevresinde altın, gümüş, kurşun ve kükürt madenlerinin varlığı bilinmektedir (Kafesoğlu, 2010:315). İnsanlık tarihinde bir çağın açılmasına başlangıç oluşturabilecek düzeyde demir madeninin varlığı eski Türk coğrafyasında fark edilmiş ve işlenmesine geçilmiştir. İslam öncesi Türklerin yaşadığı coğrafyada da çeşitli yer altı kaynaklarının bulunması ve bunların kullanılması Türklerde madencilik endüstrisinin gelişmesini sağlamıştır. Bozkır coğrafyasında yaşayan Türklerin madencilik faaliyetlerinde bulundukları ve bununla beraber madenden yapılmış ürünleri kullandıkları bilinmektedir. İslam öncesi Türklerin maden endüstrisini genel olarak maden işletmeciliği, metalürji, madenden yapılmış el sanatları, savaş araç gereçleri ve madenden yapılmış süs eşyaları oluşturmuştur.

Ticaret, genel anlamıyla bir nesnenin sahip değiştirmesidir (Sédillot, 1983:24). İnsanlık tarihinin hemen hemen her döneminde ticari faaliyetler gerçekleşmiş ve bunlar büyük önem taşımıştır. İslam öncesi Türklerde ticaret; satma ve satın alma gibi iki temel faaliyete dayanmaktadır. Bir ürünü satmak için, talebe dayalı ürün ortaya çıkarmak ve bu ürünü alıcıya ulaştırmak gereklidir. Ürün satın alınmasıysa sosyal yaşam tarzının ihtiyaç duyduğu nesnelere ulaşmaya bağlıdır. Eski Türk topluluklarında hem ihtiyacın üzerinde ürün meydana getirerek satma, hem kendi ihtiyaç ürünlerini komşu ülkelerden temin etme, hem de ticari ürünlere aracılık etme gibi ticari faaliyetlerin hepsi yer almıştır (Koca, 2003:142).

İslam öncesi Türkler, özellikle komşu ülkelerle ticari ilişkilerde bulunmuş ve karşılıklı olarak ihtiyaçlarını gidermeye çalışmışlardır. Asya Hunları, Göktürkler, Uygurlar ile Çin; Avrupa Hunları ile Bizans kendi aralarında siyasi antlaşmaların yanında ticaret antlaşmaları da yapmışlardır (Kafesoğlu, 2010:312). Orta Asya’da ticaret büyük mesafeler katedilerek ve yanlarına bazen önemli güvenlik güçlerinin de katıldığı büyük kervanlar aracılığıyla yapılmıştır. İslam öncesi Türk devletlerinde ve topluluklarında ticari faaliyetler, büyük ölçüde para aracılığı olmadan mübadele, değiş tokuş, takas ve trampa şeklinde adlandırılan yöntemle yapılmıştır. Bunun yanında Türkler, ticarete para da kullanmaktaydılar. Özellikle Çin, İran ve Bizans gibi komşu devletlerden vergi, haraç ve savaş tazminatı adı altında aldıkları paralarla bazen ihtiyaçları olan ürünleri de elde etmişlerdir. Türklerin ticarete ödeme aracı olarak kullandıkları gümüş paralara “*stir/satir*” adı verilmektedir (Haussig, 1997:210). Ticarete kullanılan bir diğer ödeme aracı da kıymetli madenlerden yapılan çeşitli kap kacaklardır (Haussig, 1997:211).

Asya Hunlarının, Göktürklerin ve Uygurların ülkeleri doğu-batı; Avrupa Hunlarının, Hazarların⁸ ve Bulgarların ülkeleri de kuzey-güney dünya transit ticaretine aracılık etmiştir. Çünkü İlk Çağ’dan başlayarak Orta Çağ’ın sonlarına kadar etkin ve yoğun bir şekilde işleyen uluslararası önemli transit ticaret yollarının çoğunluğu Türk ülkelerinden geçiyordu (Koca, 2003:146). Türklerin ticaret yaptıkları yolların başında adını kıymetli bir ürün olan ipekten alan, dönemin en önemli ticaret yolu olan “*İpek Yolu*” gelmektedir. İpek Yolu, Çin’den başlayıp Orta Asya’da çeşitli güzergâhları izleyerek, Anadolu ve Akdeniz üstünden Avrupa’ya kadar uzanmaktadır. Bir diğeri Hazar ve Bulgar coğrafyasından başlayarak Ural, Güney Sibirya, Altay ve Sayan dağları üzerinden Çin’e ve Amur Nehri’ne ulaşan yoldur. İpek Yolu’na kuzeyden paralel uzanan bu yola da “*Kürk Yolu*” denilmektedir (Kafesoğlu, 2010:312-313). Ticaretin güvenli bir şekilde yapılması için sınırlarda serbest ticaret pazarları da kurulmuştur. Tarihi kaynaklara göre ilk serbest ticaret pazarları, Asya Hunları ile Çinliler arasında kurulmuştur. Bu pazarların ağırlıklı olarak kurulduğu yerleri de genellikle Çin’e ait sınır şehirleri oluşturmaktadır (Koca, 2003:145; İzgi, 2014:98).

⁸ MS 558-630 arası Göktürklerin Batı’daki en uç kanadını oluşturuyorlardı. Hazarlar, Kafkaslar ve Karadeniz’in Kuzeyi, İdil-Özi, Çolman-Kiyev arasında hüküm sürmüşlerdir. Hazar Devleti’nin ana toprakları İdil Kafkaslar ve Don arasındadır. Yahudiliği benimseyen tek Türk zümresidir. MS 965 yılında Rus Knez Svyatoslov Hazar Devleti’ni yıkmıştır (Koçsoy, 2002:86).

İslam öncesi Türk devletleri komşu ülkelerle başta at olmak üzere canlı hayvan, konserve et, deri, kösele, kürk ve çeşitli hayvansal gıdalar satarlar, karşılığında hububat ve giyim ürünü alırlardı (Kafesoğlu, 2010:312). Türkler bunların dışında yaşadıkları coğrafyada bulunan madenleri ve bu madenlerden yapılmış ihtiyaç fazlası ürünleri de ticaret amaçlı ve değişim aracı olarak kullanmışlardır (Koca, 2003:144). İslam öncesi Türklerde maden ürünlerinin dolaşımı ve ticareti genel olarak mübadele, vergi, hediyeleşme, haraç ve para kullanımı olarak gerçekleşmiştir.

İslam öncesi Türklerde görülen bozkır ekonomisi, büyük oranda tek başına yetebilmektedir. İlkel göçebe toplumlarda ekonomi tamamen toplayıcılık şeklinde geçerken, Türk toplumlarında ekonomi üretime de dayanmaktaydı. Bozkır ekonomisi, düşünüldüğünden daha karmaşık bir yapıya sahiptir. Türk toplumlarının göçebelikleri amaçsız değil, kendi kendine yetebilme ve sürülerinin verimini artırma düşüncesinden kaynaklanıyordu. Bundan dolayı hayat, kışlak-yaylaklar⁹ arasında düzenli olarak gidip gelme şeklinde geçmiştir. Kış ayını geçirmek için genellikle dağların güney etekleri, nehirlerin vadileri ve ormanların kenarları tercih ediliyordu (Koca, 2002b:20). Bu nedenlerle bu yaşam tarzını ve ekonomik faaliyetleri konargöçer olarak nitelendirmek daha doğru bir tanımlamadır. İhtiyaç duyulduğunda veya zorda kalındığında eğer kıtlık gibi felaketler olmazsa hayvansal ürünlerle yetinebilen Türkler; siyasi konum olarak veya bölgesel olarak güçlendiklerinde de İpek Yolu'ndaki ticareti kontrol edebilecek tüccarlar haline gelebiliyorlardı.

Bozkır kültürünün ve Türk topluluklarının öncüsü Proto-Türkler içinde yer alan İskitler, MÖ VIII-II. yüzyıllarda doğuda Çin Seddi'nden batıda Tuna Nehri'ne kadar olan geniş bozkır coğrafyasında varlıklarını sürdürmüşlerdir (Çay ve Durmuş, 2002:576; Melyukova, 2009:156). İskitler hakkında yazılı olarak ilk bilgiyi veren Herodotos'tur. Herodotos MÖ V. yüzyılda gezip gördüğü toplulukların gelenek ve görenekleriyle yaşam tarzları hakkında bilgiler vermiştir. Herodotos'un dikkat çektiği bu topluluklardan biri de İskitlerdir. Herodotos İskitleri şu şekilde tanımlar:

⁹ İslam öncesi Türkler, yarı göçebe bir toplum olarak yüzyıllar boyunca kışlak-yaylak toprakları arasında bir ekonomik yaşam sürdürmüşlerdir. Yazın ekonomik faaliyetlerini gerçekleştirdikleri bölgelere yaylak, kışın barınmak için gittikleri bölgeleri kışlak olarak adlandırılmıştır. Bunun başlıca temel nedenlerinden biri fiziki şartlar ve hayvanların beslenebilmesi için gerekli koşulların sağlanmasıdır. Orta Asya'da temel bir idari birim olan kışlak-yaylak toprakları, İslamiyet sonrası değişim göstermeye başlamıştır (Kafesoğlu, 2010:32-35).

Kendilerine saldıran hiç kimse, onların ellerinden kurtulamaz ve kendileri istemediği sürece kimse onları bulup, basturamaz; öyle insanlardır ki ne kentleri vardır ne kaleleri, hepsi de atlıdır ve ok atarak savaşır. Evlerini peşlerinde taşırlar - zira ekip biçerek değil, hayvancılıkla geçinirler, evleri arabalarıdır - böyle insanlar yenilebilir, ele geçirilebilir mi? (Herodotos, 2011:313).

Herodotos, İskitlerin yaşadığı coğrafyayı, “Göçebe İskitlerin Asya’da, Massagetlerle¹⁰ yaptıkları savaşı kaybettikten sonra Araxes Nehri’ni (Aras Nehri) geçip Kimmerlerin¹¹ yanına göç ettiklerini ve sonra bu toprakları istila sonucu ele geçirdikten sonra İskitlerden başka kimselerin kalmadığı...” şeklinde ifade etmiştir (Herodotos, 2011:298). Yazılı kaynaklardaki bu bilgileri arkeolojik kazılar da desteklemektedir. İskitlere ait arkeolojik kalıntıların daha eski tarihli olanları bozkırların doğusunda ortaya çıkarılmıştır.

Pers kaynaklarında da İskitlerin adının geçtiği sıkça bilinmektedir. Bu kaynaklarda İskitler “Saka” olarak nitelendirilmiştir. İskitler hakkında en güvenilir bilgiyi veren ve İskitleri üç grupta ele alarak inceleyen en önemli kaynak ise Pers Kralı Darius’a ait olan Behistun Kitabesi’dir. Bu kitabeye göre, Sakalar, “Saka tigrakhauda” (sivri başlıklı Sakalar), “Saka tiay para daray” (Denizin ötesindeki Sakalar) ve “Saka haumavarga” olarak üç grupta incelenmektedir (Çay ve Durmuş, 2002:576). İslam öncesi Türklere ait bilgiler veren Farsça ve Arapça kaynaklarda geçen Efrasiyab, Türk kağanlar soyunun atası kabul edilmektedir. MS XI. yüzyılda yazılan “Kutadgu Bilig” ve “Dîvânü Lugâti’t-Türk” eserlerinde Efrasiyab olarak söz edilen kişinin Alp Er Tunga olduğu bilinmektedir. Zeki Velidi Togan olmak üzere bazı tarihçilere göre Efrasiyab İskitlerin efsanevi kralıdır (1981:36). Togan, İskitleri: “İskitler Dönemi’nin başlangıcı ‘tarih öncesi’ dönemden ‘ön tarihe’ geçişi arz eder, bir sonraki artık tarihtir” şeklinde nitelendirmiştir. MÖ VIII. yüzyılda merkezi Orta Tıyanşan’da güçlü bir İskitponto toplumu bulunmakta ve bu toplum Çin sınırından Tuna’ya kadar geniş bir coğrafya parçaları arasında zayıf bağları olmasına rağmen büyük bir güç oluşturmaktadır. Bu

¹⁰ Massagetlerin tarih sahnesine çıkışı MÖ VIII. yüzyıla kadar gitmektedir. Hazar Denizi’nin doğusunda bulunan, büyük ve güçlü bozkır bir topluluğudur (Herodotos, 2011:109). Massagetler, Avrupa İskitleri ile Asya’daki Sakalarla aynı ırktan gelmektedir (Herodotos, 2011:540). Massagetlerin yaşam tarzları İskitlere benzemektedir. Bulundukları yerde fazla olan altın ve bakır madeni savaş araç gereçlerine yansımıştır (Herodotos, 2011:114-115).

¹¹ Hazar Denizi’nden Tuna nehrine kadar Karadeniz’in kuzeyindeki bozkırlar hem tarih öncesi dönem hem de tarihi dönem kültürleri bakımından önemli bir yere sahiptir. Bu bozkır coğrafyasının adı bilinen ilk temsilcileri Kimmerler MÖ II. bin yıl başlarından MÖ VIII. yüzyıla kadar Kırım merkez olmak üzere Kafkasya bölgesinde yaşamışlardır (Durmuş, 2002:637). Ural-Altay kökenli bozkır göçebelerinin bir kolu olan Kimmerler, yaşadıkları tarihler arasında güney Rusya Tunç çağı kültürlerinin taşıyıcıları ve temsilcileri olarak görülmektedirler (Tarhan, 2002:602).

toplumun bir kolu da daha sonra Hunlar döneminde olduğu gibi Doğu Avrupa'yı istila etmiştir. Yunan tarihçileri Sakaları birçok toplumu içine alan “*Skit*” camiasının en güçlüsü olarak nitelendirip; Skit adıyla Doğu Avrupa'yı istila eden toplulukları, İskit adıyla da Orta Asya'ya hâkim olan ve Ön Asya ve bugünkü Azerbaycan'a doğru yayılan toplulukları belirtmektedirler (Togan, 1981:33-34).

Herodotos'un İskitlerin Asyalı bir toplum olduğunu belirtmesi ve arkeolojik kalıntılarla batıda Sibiryalı unsurların ortaya çıkması ve Orta Asya coğrafyasının da en eski dönemlerinden bu yana Türklerin ana yurdu olarak bilinmesi, geldikleri coğrafya itibarıyla konargöçer İskitlerin Türk kökenli bir toplum veya Türklere yakın bir akraba toplum olabileceğini gösteren güçlü bir bilgidir. İskitlerin geldiği coğrafyada Ural-Altay ırkına ait toplumların dışında başka ırktan toplumların bulunmaması onların Türk kökenli olabileceğini göstermektedir (Durmuş, 2008a:18-19). İskitlerin kültürel faaliyetleri ve genel yaşayış tarzına bakıldığında daha sonraki dönemlerde varlıklarını sürdüren Hunlar ve Göktürklerle benzerlik göstermesi de Türk kökenli olduklarını güçlendirmektedir (Grousset, 2015:26).

Konargöçer yapıda olan İskitlerin ekonomisi büyük ölçüde tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır (Grakov, 2006:93). Bunun yanında İskitlerden kalma arkeolojik kalıntılara göre İskitlerde madencilik faaliyetlerinin ve ticaretinin de yapıldığı anlaşılmaktadır. İskit şehirlerinden Kamenskoye'de Dinyeper bataklıklarından bol miktarda bulunan demir filizi parçaları çıkarılarak ve yine aynı bölgede yer alan Krivoroj'dan çıkarılan demir filizleriyle, kil ve taş kalıplarda demir döküm işlerinin yapıldığını göstermektedir. İskitlere ait bu yerleşim yerlerinde ve mezarlarında oldukça değişik türde demir ürünler ortaya çıkarılmıştır: savaş araç gereçleri, gemler demir kaynak çıkıntıları ve bu amaçla işletilen kil ocak parçalarına bu yerleşim yerlerinin bulunduğu bölgede binlercesine rastlanmıştır (Grakov, 2006:98-99). Herodotos Massagetleri tarif ederken giyinişleri ve yaşamlarının İskitlerinki gibi olduğunu; atlı veya yaya olarak savaştıklarını belirtmiştir. Ayrıca Massagetlerin okla ve kargıyla savaştıklarını ve daha çok “*sagaris*” dedikleri baltayı kullandıklarını bildirmiştir (Herodot, 2011:114). İskitlerin kullandığı demirden yapılmış kısa kılıçlar Greklerce “*acinaces*” adıyla tanımlanan demirden yapılmış kılıç ve hançerlerin benzeridir. Acinaces kılıçları kılıflarıyla birlikte Altaylarda gerçekleştirilen Tüekta Kurganları kazılarında bulunmuştur. Bu kılıç türü, Altaylarda Şibe Kurganları ile Kazakistan'da

bulunan Berel Kurgan Mezarlığı'nda da çıkmıştır (Rudenko, 1970:219). En eski İskit kalıntıları arasında demir ok uçlarına da (temren) rastlanılmaktadır. Bu dönemde, sert alaşımlı bronz (tunç) ok uçları revaçtadır. Bu okların boyları kullanım alanlarına ve cinslerine göre 2,5-5 cm arasında değişmektedir (Tarhan, 2002:599). Thukydides'in "Peloponnessoslularla Atinalıların Savaşı" adlı eserinde İskitleri ifade ederken; onların at üzerinde savaştıklarını, savaş araç gereci olarak ise ok ve yay kullandıklarını belirtmiştir (Memiş, 1987:5). Bu durum İskitlerin demir madenini kullandıklarını açıkça göstermektedir. İskitler ok ucu dökümü için sağlam bakır kalıplar da kullanılmıştır. Kullanılan bakırın büyük bölümü bölgede bakır madeni fazla olmadığından muhtemelen dışarıdan Kafkasya coğrafyasından getiriliyordu. Ukrayna'nın Donetsk şehrinin Artemova bölgesinde eski küçük bakır ocaklarına rastlanmıştır (Grakov, 2006:98). İskitlerin ticari ilişkilerde bulundukları Savromat¹² (Sarmat) topraklarının Ural civarında yer alan bölgelerinde eski bakır damarlarının bulunduğu tespit edilmiştir. Oradan da bakırın getirilme ihtimali bulunmaktadır (Grakov, 2006:99). İskit Kralı Ariantas, ülkesinde yaşayanların sayısını öğrenmek için her İskit'in kendisine bir kargı ucu getirmesi için haber vermiş; pek çok kargı ucu getirilmiş ve oda bunlardan kalıcı bir anıt yaptırmak istemiştir. Pontos Euxenios'un (Karadeniz) ağzındaki İskit bakır kazanı, kargı uçlarının eritilmesiyle yapılmıştır (Herodotos, 2011:328). Bu bilgilerin İskitleri bakırı savaş araç gereci dışında da kullandıklarını göstermektedir. Yine Kamenskoye bölgesindeki kalıntılara göre İskitlerin alaşım olarak kalay ve çinkoyu kullandığı düşünülmektedir. Kalayın nereden çıkarıldığı bilinmemekle birlikte, çinkonun Aşağı Dinyeper'de bulunduğu bilinmektedir (Grakov, 2006:99).

İskit toplumunda demirciler saygıdeğer bir meslek durumunda bulunuyordu. Bunun nedeni de muhtemelen savaş için gerekli araç gereçleri yapmalarından kaynaklanıyordu. En güçlü metal işleme ve demir dökümcülüğünün merkezi olan Kamenskoye'de cevherlerin eritilip metal haline getirilmesi, dövme el araç gereçleri, bronz dökme kazanlar, bıçak ve iğne yapmak gibi işlerin tamamı aynı ustaların elinden geçiyordu. Tüm bu işler genellikle bir ailenin veya bir kabilenin tekelinde

¹² Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda MÖ II. yüzyılın başlarından itibaren Sarmatlar, batıda Tuna nehri ve Karpatlara kadar yayılmışlardır. İskit egemenliğine son vermelerinden sonra İskit ülkesi adı da Sarmat ülkesi adını almıştır. Bundan sonra bu kültür coğrafyasında Sarmat dönemi başlamıştır (Durmuş, 2002:637). Göçebe bir hayat süren Sarmatlar, yaşam tarzları, askeri becerileri ve sertlikleriyle İskitlere benzemektedirler (Durmuş, 2002:641).

bulunmaktaydı. Beloye şehrindeki bir başka İskit yerleşim yerindeki metalürji işleri de aynı bilgileri ortaya koymaktadır. Fakat buradaki metal işlemeciliği Kamenskoye'deki gibi belli bir topluluğun tekelinde olmamıştır (Grakov, 2006:207). Kamenskoye'de 1939'da ortaya çıkarılan kazılarda döküm atıklarıyla birlikte evler içinde tezgâh çıkıntıları bulunmuştur. Bu evlerin duvarlarından birinin yanında kare şeklinde demirci ocağı ve demir cevherini eritmek için ağaç kömürünün bulunduğu çukurlar vardır. Evin büyüklüğünden, metal işleme zanaatıyla uğraşan büyük bir ailenin burada yaşamakta olduğu anlaşılmaktadır. Bu evin bulunduğu İskit şehrinde yaklaşık olarak dokuz yüz kadar demirci aile yaşadığı düşünülmektedir (Grakov, 2006:99-100).

İskitlere “*bozkırların kuyumcuları*” denilmektedir. İskitler bozkır hayvan üslubunun en güzel ve en zengin örneklerini yaratan topluluklardır. İskitler, Grek kolonilerindeki sanatkârlara da kendi zevklerine ve kültürlerine uygun ürünler yapmışlardır. İskit mezarlarında ortaya çıkarılan sanat eserlerin büyük çoğunluğunu, altından yapılmış süs eşyaları oluşturmaktadır (Bedirhan, 2004:49). Ukrayna'da Pantikapea nekropolünde ortaya çıkarılan Kul-Oba Kurganı'nda, altın süslü plaklarla kaplı savaş araç gereçleri, yüksek başlıklı altın tac, üzerlerinde sadak ve ellerinde yuvarlak ayın kâsesi olan dört tane altın İskit figürü, çevreleri atlı İskit figürleriyle süslü altın madalyon, geyik tasvirinin yer aldığı altın kral kalkanı, aslan tasvirleriyle süslü altın kolye, altın bilezikler ve İskit hayat tarzını yansıtan sahnelerle süslü küre şeklinde altın kap bunlara örnek gösterilebilir (Koçak, 2015b:75-76).

İskitlerde ticaret oldukça gelişmiş ekonomik faaliyetlerden biridir. İskit coğrafyasından geçen ticaret yolu bir taraftan Karadeniz limanlarına, bir diğer taraftan Ural ve Sibiry'a kadar gitmekteydi (Grakov, 2008:56-57). Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda gelişmiş bir ticaret potansiyeli bulunmakta ve İskitlerin zenginliği bu bölgede koloni şeklinde yaşamakta olan Greklerle yaptıkları ticaretten kaynaklanmaktadır (Durmuş, 2008b:207). İskitlerin ticari faaliyetlerinde ihraç ürünlerinin başında tahıl ürünleri gelmektedir. Borysthenes Nehri (Dinyeper Nehri) civarında yaşayan İskitlerin çiftçilikle uğraştıkları ve satmak için buğday yetiştirdikleri bilinmektedir (Herodotos, 2011:301). İskitler bunun yanında maden ve maden ürünlerinin ticaretini de gerçekleştirmişlerdir. İskitlerle aynı kültürü paylaşan Kafkasya orman-bozkır halklarından Neüri ve Budinlere bağlı aristokrat mezarlarında oldukça

kıymetli *Bospor*¹³ altın ve gümüş ürünlerine rastlanılması, bu halkların İskitlerle ticari ilişkilerinin bulunduğunu göstermektedir (Grakov, 2006:108). İskitlerin *Ananin*¹⁴ kültürüne ait halklarla da ilişkileri gelişmiştir¹⁵. Bu ilişkiler ticari alanda da görülmüş, *Ananin* harabelerinde, *Kama* ve kollarıyla *Vetluga* boyunca bulunan mezarlıklarda, İskitlerden ithal edilen çeşitli ürünlere ve özellikle ok sadağı ile hançere, İskit tipi at gemlerine, İskitlere ait Karadeniz tarzıyla işlenen ürünlere rastlanılmıştır. İskitler tarafından çoğunlukla demirden ürün yapılmasına rağmen, buralarda bronzdan İskit işçiliğiyle yapılmış hançer ve kılıçların olduğu da bilinmektedir¹⁶. Tüm bu maden ürünlerinin ticareti Dinyeper bölgesinden bu uzak ülkeye eski Yunan literatüründe de yer alan kervan yolu sayesinde gerçekleşmiştir (Grakov, 2006:56).

İskitlerin Hazar civarındaki *Don-İdil*¹⁷ (Volga) kanal bölgesinde yer alan bozkırlarla ilişkileri daha sağlam ve gelişmiştir. Bu bozkır bölgesinde kendilerine kültür bakımından yakın olan Sarmatlar yaşamaktadır. Bu bölgeye İskitler tarafından gönderilen kervanlarla çok sayıda ticari ürünler gelmiştir. Bu ticari faaliyetler sayesinde İskit ürünleri ve İskit kültürü *İdil* boyunca uzanan bozkırlara kadar yayılmıştır. Bundan dolayı Altaylarda, Rusya'da *Minusinks Havzası*'nda kullanılan savaş araç gereçlerinde, İskitlere ait at koşumları ve hayvan figürlerinin kalıpları göze çarpmaktadır. Ormanlık Ural civarında olduğu gibi burada da İskitlere özgü bronz uzun kabzalı savaş araç gereçleri yoğunluktadır (Grakov, 2006:57).

¹³ Kırım'ın Kerch bölgesinde kurulan devletin adıdır. *Bospor Devleti*'nin olduğu bölge daha önce MÖ V-IV. yüzyıllarda İskit topluluklarının yerleştiği bölümleri de kapsamakta olup, bölge o zamandan bu yana Kafkas ve Karadeniz stepleri ile Yunan şehirleri ve Anadolu arasında bir ticaret merkezi konumundadır (Tarhan, 2002:602).

¹⁴ Aral Gölü'nün kuzeybatısında Volga Nehri'nin en büyük kollarından *Kama* ve *İdil* Nehri kıyılarında MÖ 1000 yıllarında ortaya çıkmış bir kültürdür. *Ananin* kültürünün doğuda *Tagar-Taştık* bölgesi, kuzeyde *Fin-Ugor* toplulukları ve güneyde *Skit* coğrafyasıyla irtibatı vardı. *Ananin* kültürü insanları, *Kama* kıyılarındaki yerleşim yerlerini inşa etmişlerdir (Esin, 1978:29-30).

¹⁵ Bu halklar arasında Kafkasya coğrafyası üzerinde bulunan, *Neüriler*, *Buinler*, *Androphaglar*, *Melankhlenler*, *Sarmatlar*, *Thyssaggetler* ve *Iyrkailer* yer almaktadır (Grakov, 2006:56).

¹⁶ (Bk. Ek 1).

¹⁷ Rusya topraklarından doğan *Don Nehri* yaklaşık olarak 2000 km yol aldıktan sonra doğu kısmından *İdil Nehri*'ne yaklaşır ve güney yönünde akarak *Azak Denizi*'ne dökülür. Avrupa'nın en uzun nehri olan *İdil Nehri* 3500 km'dir, *Hazar Denizi*'ne dökülmektedir. İskitlere ait birçok kalıntı bu nehir havzalarında ve kanal bölgesinde bulunmuştur (Tarhan, 2002:598).

BİRİNCİ BÖLÜM

HUNLARDA MADENCİLİK ve MADEN ÜRÜNLERİNİN TİCARETİ

1.1. HUNLARDA MADENCİLİK FAALİYETLERİ

1.1.1. Kökenleri ve Kısa Siyasi Tarihleri

Proto-Türklerden sonra bilinen ve yazılı belgelere dayanan İslam öncesi Türk tarihi Hunlarla başlar. Hun Devleti'nin ne zaman kurulduğu kesin olarak tespit edilememiştir fakat Çinli tarihçiler, MÖ XIV-IV. yüzyılları arasında büyüklü küçüklü bir Hun Devleti'nin varlığından söz etmişlerse de bu dönemi kesinleştirecek tarihi belge bulunamamıştır (Koca, 2002a:687). Hunlarla ilgili bilinen en eski yazılı belge MÖ 318 yılında yapılan bir antlaşmadır (Kafesoğlu, 2010:59; Eberhard, 1996:65). Böylece, MÖ IV. yüzyılın sonlarından başlayarak devletlerarası ilişkilerde yerini almış Hunlar, MS III. yüzyılın sonuna kadar siyasi varlığını sürdürmüştür.

Ağırlık merkezinin, Orhun ile Selenge Nehirleri ve Ötüken çevresi, Ongin Nehri üzerindeki Karakum ile Ordos¹⁸ bölgesi arasında olduğu anlaşılan Hunlar, zamanla bütün Orta Asya coğrafyasını egemenlikleri altına almışlardır. Hunlar, bu geniş bölgede ilk defa Türk tarihinde bir siyasi ve kültür birliğini oluşturmuştur (Kafesoğlu, 2010:59). Zamanla genişleyen Hun Devleti'nin sınırları doğuda Kore, kuzeyde Baykal Gölü, Obi, İrtiş, İşim Nehirleri, batıda Aral Gölü ve güneyde ise Çin'de bulunan Wei Nehri ile Tibet Yaylası ve Karakum Dağları eteklerine kadar ulaşmıştır (Kafesoğlu, 2010:61).

Hun tarihiyle ilgili bilgiler yazılı ve arkeolojik bilgiler ışığında olmak üzere birbirinden oldukça farklı iki kaynağa dayanmaktadır. Hunlarla ilgili en eski yazılı kaynakları, Çin devleti yazılı kaynaklarının içindeki Hunlara ait bölümler

¹⁸ Ordos, Çin'de İç Moğolistan Özerk Bölgesi'nin güneyinde yer alan bölge. Huang Nehri'nin büyük kuzey kıvrımı içindeki bölgeyi kapsar. Bu bölgede yaşamış toplulukların yarattıkları ürünlere Ordos kültürü adı verilmektedir. Bu kültüre ait ürünler Çin ürünlerinden açıkça farklılık göstermektedir, bu yüzden bu ürünler Türklere atfedilmiştir. Çin'in bu bölgesine seyahat eden seyyahlar, pazarlarda açık olarak satılan bronzdan yapılmış binlerce ürüne rastlamışlardır (Ögel, 2014:53).

oluşturmaktadır. Bir diğeri olan arkeolojik kaynaklar ise yapılan saha çalışmaları sonucu Çinli olmayan Hunların yaşadığı bölgede kuzey kültürlerine ait oldukça zengin bir malzeme kaynağı sunmuştur (Cosmo, 2002:709).

Eski Çin tarihi kaynaklarında Hunların atası, Çin'in ilk hanedanı olan Xia Hanedanı'nın (Hsia) son imparatorunun oğlu olarak gösterilmiştir. Bu bilgiye göre de Hunların başlangıcı MÖ XIV. yüzyıla kadar gitmektedir. Bir diğer Çin kaynağına göre Çin'in kuzeyinde bulunan Dağ Jungları, Hsien-yünler ve Hun-cular göçebe hayatı yaşamaktadırlar. Çin kaynaklarında bu göçebelerin adları Honu, Hunok, Hunyok şeklinde geçer ve Junglar, Hsien-yünler ve Hun-cular Hunların atalarıdır (Kafesoğlu, 2010:57).

Asya Hunlarının temelini atan Mete (Mo-tun), Asya'da siyasi hâkimiyet sağladıktan sonra Çin topraklarına doğru akınlara başlamıştır. MÖ 201'de 320 bin kişilik kalabalık ordusuyla Çin'i mağlup ederek vergiye tabi tutmuştur. Kuzeyde ve Türkistan'da bulunan tüm boyları ve şehir devletçiklerini de kendine bağlayarak Orta Asya'da Türk birliğini kuran Mete, ölümüne kadar (MÖ 174) birçok yabancı toplumu da kendi egemenliği altına almıştır. Bunun sonucunda devletin sınırları doğuda Kore'ye, batıda Aral Gölü'ne, kuzeyde Yenisey'e güneyde ise Hindistan'ın kuzeyine kadar ulaşmıştır. Böylelikle Mete, tarihte ilk defa Türk birliğinin kurulmasını sağlamıştır (Gömeç, 2006:320-321).

Mete'den sonra Hunların üstünlüğü 50 yıl kadar daha devam etmiştir. Hunlar MÖ 119'da Ordos'ta, Çinliler karşısında yenilgiye uğramış ve bundan sonra zayıflama süreçleri başlamıştır. MÖ 58'de devlet meclisini toplayan Hun Hanı Hou han-ye¹⁹ (Tanhu), Çin'in karşısında boyun eğerek, Çin himayesine girmeyi teklif etmiştir. Görüşmeler sonunda, Hun hanı ve kardeşi arasındaki anlaşmazlık sonucu şiddetli bir taht mücadelesi ortaya çıkmıştır. Yaşanan taht mücadelesi sonucu MÖ 51'de Çi-çi, kendi taraftarlarıyla birlikte batıya doğru çekilerek, Issık Göl ve Talas bölgesinde yerleşmiştir. Çi-çi'nin kendine bağlı güçlerle Çu ve Talas Nehirleri civarına yerleşmesi Hunların, Orhun Vadisi ve Altay bölgesine göre güneybatıda olan bir bölgeye ilk yerleşmesidir. Bölgedeki Türk toplumlarını da kontrolü altına alarak güçlü bir

¹⁹ Asya Hunlarını Çin egemenliği altına sokan handır. Kardeşi Chi-chi'yle taht kavgasına girişmiş ve bu kavganın neticesinde kardeşine karşı üstünlük kurabilmek için Çin'e yavaşmıştır. Böylece Çin'den aldığı askeri destekle MÖ 41 yılında kardeşi Chi-chi'yi ortadan kaldırmıştır (Koçsoy, 2002:76).

egemenlik kurmuştur. Daha sonra Talas Nehri civarında, etrafı surlarla çevrilmiş bir şehir kurarak burasını başkent yapmıştır (Kafesoğlu, 2010:69-83).

Çi-çi'ye karşılık Hou han-ye, Çin'e bağlı olarak devletini devam ettirmiştir. Milattan hemen sonra Hunlar tekrar güçlendilerse de MS 48 yılında kuzey ve güney olmak üzere ikiye ayrılmışlardır. Kuzey Hunları bağımsız olarak siyasi varlıklarını devam ettirmiş; Moğolistan, Güney Sibiry ve Cungarya tarım bölgesini ellerinde tutmuşlardır. Çin tarihinin en büyük komutanlarından biri olan Pan Çap, MS I. yüzyılın sonlarına doğru tarım bölgesindeki şehirleri birer birer ele geçirmiştir (Eberhard, 1996:134). Böylece İpek Yolu'ndan gelen gelirleri kaybeden Kuzey Hunları, doğudan da Siyenpilerin saldırısına uğrayarak, MS 155 yılında yıkılmıştır. Bunun sonucunda geriye kalan Hun toplumu, daha önce Çi-çi'nin çekildiği Talas ve Çu Vadilerine çekilmek zorunda kalmıştır. Güney Hunları ise Çin'e bağlı olarak varlıklarını sürdürmüşler, MS 216 yılında Çinliler tarafından ortadan kaldırılmışlardır (Kafesoğlu, 2010:69-83).

MS I. yüzyılda Avrupa'nın doğusunda ilk defa görülmeye başlanan Hunlar, MS IV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise Avrupa tarihinde önemli bir rol oynamaya başlarlar. Balamir Han liderliğinde batıya doğru yürüyen Kuzey Hunları, bir taraftan da Doğu Anadolu'ya doğru ilerlemişlerdir. MS V. yüzyılda, Uldız Han döneminde, Doğu ve Batı Roma'ya baş eğdirilerek Avrupa Hun Devleti'nin dış siyasetinin çizgileri belirlenmiştir. Avrupa Hun Devleti'ne en parlak günlerini yaşatan Atilla döneminde ise Avrupa ve Bizans tam anlamıyla dize getirilmiştir. Ancak MS 454 yılında Atilla'dan sonra Avrupa Hunlarının birlikleri ve üstünlükleri sona ererek yıkılış sürecine girmişlerdir (Gömeç, 2006:327-331).

1.1.2. Maden Endüstrisinin Gelişimi ve Etkileri

İslam öncesi Türklerin bulunduğu coğrafyada, çok eski zamanlardan bu yana madenlerin bilindiği, madencilikğin oldukça ileri düzeyde ve yaygın bir şekilde var olduğu bilinmektedir. Tarihi dönemlerden itibaren Türklerin yapmış olduğu iki önemli uğraştan birini at yetiştiriciliği, diğerini de madencilik oluşturur (İnan, 1991:229). Hun dönemine tarihlenen Altaylarda, Moğolistan'da ve Avrasya'dan Macaristan'a kadar

kısacası Orta Asya'daki bütün bozkırlarda binlerce mezar, arkeologlar ve bilim adamları tarafından incelenmiştir (Bodur, 1987:16). Orta Asya altın, gümüş, bakır, demir, bronz, kalay gibi madenlerden lacivert taşı ve firuze (turkuaz), oniks (balgam taşı) ve diğer kıymetli eğreti taşlar gibi renkli parlak taşlardan, renkli tuzlardan oluşan zengin mineral içeren çeşitli ham madde kaynaklarına sahiptir. Orta Asya'da bu kıymetli madenlerin ve taşların işlenmesi uzun zamandır yapılmaktadır. Bazı kıymetli madenlerin ve ürünlerin adıyla adlandırılan ticari yolların, Orta Asya'nın çeşitli bölgelerinden geçmesi bir tesadüf değildir. Neolitik ve Bronz Dönemi'nden itibaren başlayarak Soğd ve Harezmi'nin²⁰ sınırlarındaki çöl alanının güney bölgelerinde beyaz ve lacivert firuze çıkarıldığı ve Orta Asya'nın güney ve güneybatı bölgelerine ihraç edildiği belirlenmiştir. Bakır madeninden yükselen buharlardan meydana geldiği iddia edilen firuzenin ağırlıklı olarak çıkarıldığı yerler arasında Horasan, Harezmi, Fergana ve Şaş (Taşkent) bölgeleri de bulunmaktaydı (Bakır, 2001:93). Hun dönemine ait Levlekan yerleşim bölgelerinde firuze yapımında kullanılan 39 ilkel imalathane bulunmuştur (Buryakov, 2002:234).

Hun toplulukları coğrafyalarında yer alan madenleri iyi bir şekilde işleyerek, maden endüstrisinde ustalaşmışlardır. Bilinen en eski Hun arkeolojik kalıntıları, özellikle mezarlar ve bunların içinden çıkarılan madeni ürünler bunu açıkça göstermektedir. Madencilik, metalürji ve ticari faaliyetlerle ilgili bulgular, bu dönemde oldukça büyük bir topluluğun ortaya çıktığına işaret etmektedir. Bu kalıntılar, bulundukları coğrafya bakımından ve ürünlerdeki kültürel iç uyum nedeniyle Hunlara atfedilmiştir. Bu kültüre ait ticari faaliyetler arasında en önemli alanlardan birinin madencilikle ilgili olduğu anlaşılmaktadır (Cosmo, 2002:709).

Tanrı Dağları ve Kaşgar-Kuça çevresindeki altın, gümüş, bakır, kurşun ve kükürt madenleri de Hunların kontrolü altında bulunuyordu (Kafesoğlu, 2010:315). Daha sonradan Göktürklerin de yararlandığı, Altay Dağlarının birçok yerinde bulunan maden ocakları ve eritme fırınları, Hunların madenleri yer altından çıkarmayı ve çıkardıkları ürünü eriterek işlenecek duruma getirmeyi ve onlardan da her türlü madeni ürünü yapmayı bildiklerini göstermektedir. Aynı şekilde, mezarlarda bulunan madeni ürünler

²⁰ İslam coğrafyacıları Harezmi'yi (Harizm, Harzem) batıda Oğuz Türklerinin ülkesi, güneyde Horasan doğuda Mâverâünnehir, kuzeyde yine Türk topraklarıyla çevrili bir ülke olarak tanıtır (Özaydın, 1997:217).

de madenciliğin, Hunların arasında ne kadar ileri düzeyde uygulanan bir endüstri dalı olduğunu göstermektedir (Tızlak, 2002:407). MÖ 2000'nin başlarında en eski metal gereçlere ve metal işleme tekniklerine Hazar Denizi'nin güneyinde Elbruz, Hindukuş ve Tanrı Dağlarının eteklerinde, Baykal Gölü'nün güneyindeki alanlarda rastlanılmıştır. Daha sonra ise buradan çiftçiler aracılığıyla Kafkasya, Elam, Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz'e yayılmış; buradan da Phrygia, Lydia, Kıbrıs, Balkanlar ve Tuna yoluyla batıya doğru yayılmaya devam etmiştir (Aktüre, 1994:93-94).

Afanasyevo²¹ kültür çevresine ait Minusinsk ve Altay bölgelerindeki kalıntı yerlerinde MÖ 3000'lerden kalma bakırdan yapılmış madeni ürünler ortaya çıkarılmıştır. Buradaki madenciliğin etkileri, güneyde Tanrı Dağlarına kadar hissedilmektedir. Çu ve Arpa, Burma-çap kalıntıları hep Andronova²² kültürünün madencilik izlerini taşımaktadır. Bazı İndo-Germenler tarafından bile, madencilik bakımından Hint-Avrupalı halk üzerine Altaylı tesiri kabul edilmiştir (Kafesoğlu, 2010:307). Günümüzde, maden endüstrisinin bir dalı olan demirciliğin ilk ortaya çıktığı bölgelerden biri Andronova kültür coğrafyası olduğundan, madenciliğin burada bulunan Türkler tarafından geliştirildiği ve sonrasında da diğer bölgelere yayılmış olduğu düşünülebilir (Tızlak, 2002:407).

Orta Asya'da Altay Dağlarının kuzeyinde bulunan Türk toplumları, demircilikte ileri gitmelerinden dolayı ün salmışlardır. Bunun en büyük göstergelerinden biri de MS XVII. yüzyılda Rus himayesine geçen bu bölgede yer alan dağları Rusların “*Demirciler Aladağı*” olarak adlandırmaları ve yine burada meydana getirdikleri şehre de “*Demircikent*” adını vermeleri gösterilebilir (İnan, 1991:229). Baykal Gölü çevresinde yapılan çalışmalarda İvolga Nehri'nin Selenge sınırında bir Hun yerleşim yerinin izlerini bulmuşlardır. Burasının dikkat çeken en önemli özelliği demir işleme

²¹ Türk anayurdunda en eski kültüre Abakan bozkırlarında rastlanmıştır. Afanasyevo olarak adlandırılan bu kültür (MÖ 3000-1700), Abakanlardan İdil Nehri'ne uzanan geniş sahalara kadar yayılmıştır. Bu kültürde avcılığın yanında at ve koyun yetiştirilmiştir. Bu kültür katmanında, çakmak taşından ok uçları, kemik iğneler, bakır bizler, bıçaklar, küpeler ve çeşitli maden işleme araç gereçleri bulunmuştur (Koca, 1990:14).

²² Afanasyevo kültürünün devamı ve gelişmiş şeklidir. Andronova kültürü (MÖ 1700-1200) Tanrı Dağları ve Balkaç Gölü'nden (Tering) Yayık Nehri'ne kadar olan bozkır bölgesini içine almaktadır. En önemli kalıntı yerlerinden biri Rusya'da yer alan Minusinsk Havzası'dır. Bu kültürde gelişmiş sürü yetiştirici ekonomi ve ilkel bir tarım bulunur. Ayrıca bronz ve altından ürünler de ilk defa bu kültürde ortaya çıkmıştır (Koca, 1990:15).

atölyelerinin olması ve demirden yapılmış çeşitli araç gereçler bulunmasıdır²³ (Klyashtorny ve Sultanov, 2004:68). Hun yerleşmesinin güzel bir örneğini gösteren İvolga yerleşmesi; büyük bir kale, küçük tahkimat duvarları ve bir mezarlıktan oluşmaktadır. Yerleşmenin kazılan 7000 m. karelik alanında tam olarak 51 ev ve 600 kuyu bulunmuştur. Evlerin çoğunun yarı oranda yer altına yapılmış olduğu dikkat çekmektedir. Kazılarda elde edilen bilgilere göre, burada yaşayanların tarım, sığır yetiştiriciliği, avcılık, balıkçılık ve ayrıca bronz ve değerli metal işlemeciliğiyle uğraştıkları anlaşılmaktadır (Çoruhlu, 2002b:65).

Tarih ve coğrafyaya ait eski Türk, Çin, İran ve Arap kaynaklarının hepsinde Türklerin atalarının demircilikle uğraştığı hakkında bilgiler yer almaktadır. Türkler ile İranlıların çok eski dönemlerinde geçen savaşlarını tasvir eden Firdevsî, “Şahnâme” adlı eserinde Türkleri demirden ve çeliğe bürünmüş ejderhalar gibi savaşan erkeklere benzetmiştir. Bu destansı efsaneye göre Rüstem Türklere karşı savaşa giderken, babası Zâl ona Türkleri şu şekilde tarif eder:

*Bana sorduğun Türk, erkek bir ejderha gibi savaşır
Nefes verirken ateşler saçar
İntikam almak için savaşa başladı mı bir bela bulutu kesilir
Onun bayrağı da elbisesi de karadır
Kolları demir kaplı, küllahı da demirdendir
Üzerindeki demir zırh, altın işlemelidir
Tolgasının üzerinde de kara bir bayrak vardır... (Firdevsî, 2005:270).*

Altay, Ural ve Sayan Dağlarında Türkler tarafından eski dönemlerden bu yana işletilen maden ocaklarında bulunan çok miktardaki demir ürünleriyle savaş araç gereçleri de Hunların madencilik ve özellikle demircilik endüstrisine olan bağlantısını göstermesi için örnek oluşturmaktadır (Tızlak, 2002:407).

İlk Türk merkezlerinden biri olarak gösterilen Andronova kültüründe ise bütün Orta Asya ve kuzeyinde ilk defa altın ortaya çıkarılmıştır. Bu dönemde Orta Asya çok zengin, büyük ekonomik ve ticari faaliyetlerin oluşturulduğu altın endüstrisi merkezi durumundadır (Ögel, 2014:23). Altay bölgesinin kuzeyinde zengin altın maden yataklarının bulunması, Hun kültürüne ve endüstrisine altın ve altından yapılan ürünlerden dolayı ayrı bir değer kazandırmıştır. Doğal olarak altın madeni sayesinde

²³ (Bk. Ek 5).

Hunlarda gelişen bir diğer madencilik faaliyetlerinden birini de kuyumculuk oluşturmaktadır. Bu dönemdeki kuyumculuk endüstrisinin en belirgin özelliği madeni ürünleri altın levhalarla kaplama işçiliğidir (Bakır, 2002:68). Hun kuyumcuları bu altın levhaları genellikle balıksırtı süslemeleriyle veya yivlerle süslüyorlardı (Ögel, 2014:36). Altın madenini ağırlıklı olarak süs eşyası yapımında kullanan Hunlar, bunun yanında savaş araç gereçleri ile koşum takımlarını altınla kaplamaktadır (Bakır, 2002:71). Madeni ürünlerin altınla kaplanması Hunlardan başlayarak devam eden Türk topluluklarına ait bir süsleme tekniği olmuştur (Bodur, 1987:17).

Hun maden endüstrisinin bir diğer bölümünü de gümüş işçiliği oluşturmaktadır. Hunların doğu tarafında yer alan Dinyeper çevresinde step dünyasında yüzyıllarca son derece önemli bir yer tutan yeni bir gümüş işçiliği ortaya çıkmıştır. Bu endüstrinin meydana gelmesinde en büyük pay Hunlara aittir (Bakır, 2002:264). Gümüş madenin altına göre işleme özelliği farklıdır; gümüş gözleme tekniğine ve filigran işçiliğine daha az uygunluk gösteren bir madendir. Filigran, Hun kuyumcuları tarafından hayvan, bitki ve soyut geometrik motifler durumunda sayısız şekillerde yapılan uğraşlardan biriydi (Fettich, 1982:222).

Hun döneminde önemli gelişme gösteren faaliyet alanlarından biri de bronz endüstrisidir. 1920 yılında Jehal²⁴ eyaletinde yapılan arkeolojik kazılarda çok sayıda Hun bronzlarından yapılmış ürünler ortaya çıkarılmıştır (Bodur, 1987:13). Açılan mezarlardan özellikle hayvan figürlü süs eşyaları dikkat çekmektedir. Hun dönemi bronz endüstrisine bir diğer örneği ise Rusya'da Minusinsk Müzesi'nde yer alan çok sayıdaki kazanlar oluşturur. Bu tür kazanların bir benzerleri de Macaristan'da yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılmıştır. Bu kazanlar aynı dönemde ve aynı tarzla yapılmıştır (Fettich, 1982:211).

Proto-Türk ve Hun dönemindeki madencilik faaliyetlerinin en güzel örnekleri, St. Petersburg şehrindeki Hermitage Müzesi'nde sergilenen ve Orta Asya'nın çeşitli mezarlarından I. Petro'nun (1689-1725) emriyle toplanan madeni ürünlerden meydana gelmektedir (Çoruhlu, 2013:140). Hun döneminde rastlanılan madeni ürünlerin diğer iki önemli grubunu ise Minusinsk ve İç Moğolistan'ın Ordos bölgesindeki ürünler oluşturur. Ordos bölgesi ürünleri, Hun sanatı ile Çin sanatı arasındaki ilişkileri ortaya

²⁴ Çin Halk Cumhuriyeti'nin başkenti Pekin'in kuzeyinde yer alan bir eyalet (Bk. Aynı yer).

çıkarması bakımından da ayrıca önemlidir (Çoruhlu, 2013:140). Çin'in kuzeyinden gelen akınlarla beraber Çin'de, Hunların geliştirdiği maden sanatı da yerleşmiştir. Özellikle Hunların ileri bir düzeye getirdiği Bronz endüstrisi, böylece kuzeyden güneye inmiştir (Gömeç, 2012:38). Bu dönemden kalma arkeolojik çalışmalarla ortaya çıkarılan bronz ürünlerin, hayvan üslubu taşımasından dolayı doğrudan Hunlara ait olduğu anlaşılmaktadır.

Dünyanın en büyük devletlerini kuran Türkler, yaşadıkları her dönemde daima yüksek bir harp endüstrisine sahip olmuşlardır. Bunun başlıca nedeni; Türklerin madencilik endüstrisinde hemen hemen her kültürde yer alan bakır, bronz ve altın işlemeciliği dönemlerini yaşadktan sonra, maden endüstrisinde son aşama olarak kabul edilen demir dönemine daha erken bir zaman içinde geçmiş olmaları ve bu alanda da çağdaşlarına göre oldukça önemli ürünler ortaya çıkarmalarıdır (Kafesoğlu, 2010:216). Kısacası Hunları bölgede çağdaşlarından farklılaştıran unsurların başında maden kullanımı gelmektedir. Bu nedenle Orta Asya'da demir kültürünün doğduğu ve demiri ilk kullanan toplumlardan birinin de Türkler olması güçlü bir olasılıktır. Hun dönemi madencilik endüstrisinin ve faaliyetlerinin öne çıkan en önemli özelliği, savaş araç gereç yapımından, tarım araç gereçleri ve süs eşyası yapımına kadar, madencilikle ilgili her alanda kendisine yetebilmesidir. Hatta ihtiyaç fazlası madeni ürünlerin pazarlanabilmesi de önemli bir ticari alanın ortaya çıkmasını sağlamıştır.

1.1.3. Kullanılan Başlıca Madenler

Maden; doğadaki filizlerden elde edilen daha sonra eritilerek dökülen, istenilen şekle sokulan, istenilen biçimde kesilen; dövme, döküm gibi çeşitli tekniklerle hazırlanan maddeler ve minerallerdir (Kuşoğlu, 2006:150). Madenler doğada doğrudan metalik veya cevher olarak iki şekilde bulunmaktadır. Örneğin altın doğal bir maden; bakır, gümüş ve demir ise doğada soy maden olarak yer almaktadır. Aynı zamanda bakır, gümüş ve demir hem doğal hem de cevher olarak bulunabilmektedir. Kurşun, kalay, çinko ve cıva ise sadece cevherden arıtılarak elde edilen madenlerdir (Erginsoy, 1978:7-8). Hun döneminde bilinen ve kullanılan başlıca madenler arasında demir, bronz, bakır, altın ve gümüş gelmektedir.

Demir madeni oluşumu bakımından çeşitlilik gösterir ve yeryüzüne yakın bir durumda bulunur. Demirin bu özelliğinden dolayı çıkarılma işlemi genellikle kolay bir şekilde yapılmaktadır. İlk Çağ'da demir madeni İran, Arap Yarımadası, Lübnan, Mâverâünnehir, Kuzey Afrika ve İspanya'da bulunurdu. Andronova kültürünün son dönemlerinde ortaya çıkmaya başlayan demir madeni, MÖ X. yüzyıldan itibaren Orta Asya'da Hun döneminde yaygın bir şekilde kullanılmıştır (Koca, 2002b:19). Selenge çevresinde yapılan arkeolojik çalışmalar sonucu bir Hun kasabasında demir işleme atölyeleri ve dökümhaneleri ortaya çıkarmışlardır (Klyashtorny ve Sultanov, 2004:68). Mâverâünnehir bölgesinde bol miktarda bulunan demir madeni, daha çok Fergana, Tibet ve Çigintalas'ta bulunan demir ocaklarından çıkarılmıştır (Bakır, 1997:532-533). MÖ VII. yüzyılda paraların kesilmesinde kullanılan demir döküm araç gereçlerinin Hunlara ait olduğunu Çinliler rivayet etmektedir. Bu Hun dökümhanelerinde yapılan “*ser demiri*” olarak adlandırılan malzeme; hafif ve dayanıklı metal zırhların yapımında kullanılmıştır (Şen, 2008:165). Türkler arasında sanat dalı durumuna gelen demircilik, aynı zamanda en kutsal sanat olarak da tarihe geçmiştir. Hun sosyal yaşamında demir; dini törenlerde ve kurban merasimlerinde hayvan takdim etmek için kullanılmış olduğundan dolayı, Hunlar demire büyük saygı göstermişlerdir (Çeribaş, 2007:114).

Hun döneminde kullanılan bir diğer maden bronzdur. Selenge çevresinde yapılan arkeolojik kazılarda Hun kasabasında bronz işleme atölyeleri ve dökümhaneleri bulunmuştur (Klyashtorny ve Sultanov, 2004:68). Joseph Needham'ın Çinliler tarafından bronz olarak adlandırılan bu bakır alaşımını, Çinlilerin kuzey komşuları Hunlardan öğrendiklerini ifade etmektedir (Kahya, 2002:412). Hun dönemi bronz endüstrisine Minusinsk Müzesi'nde çok sayıda yer alan huni şeklindeki ayaklı kazanlar güzel bir örnek oluşturur (Çoruhlu, 2013:154). Ordos bölgesi ve Çin'deki Hun kalıntıları, Hun bronz madenciliği bakımından ayrı bir öneme sahiptir. Geniş bir bölgeye yayılan Hun merkezlerinden çıkarılan bu kalıntıların büyük bir çoğunluğu, bronzdan yapıldığı ve daha çok Ordos bölgesinde çıkarıldığından, “*Ordos bronzları*” adıyla anılmaktadır. Ordos bronzları daha çok hayvan üslubu şeklinde yapılmıştır (Saritaş, 2010a:81).

Arkeolojik kalıntılar, Hunlarda bakır dökümcülüğünün geliştiğini ve Hun toplumunda dökümcü ustalarının bulunduğunu göstermektedir (Gumilëv, 2002b:110). Hun döneminde kullanılan bakır, Türklerin diğer madenler arasında şüphesiz en erken

tanıldığı maden olma özelliğini taşımaktadır. Bunun yanında bakırın ilk kullanılan maden olması, bakırdan alaşımların yapılmasını sağlamış; bu madeni daha sağlam ve kullanışlı duruma getirmiştir (Kahya, 2002:412). İlk Çağ'da bakır madenin bulunduğu yerlerden biri de Kafkaslar ve Mâverâünnehir bölgeleridir. Özellikle Fergana ve Şaş çevrelerinde çok zengin bakır madenleri bulunmaktaydı (Bakır, 1997:536). Hunların bakır madenini kullandığının en iyi örneklerinden birini bakır kazanlar göstermektedir. Hun dönemine tarihlenen Moğolistan'da yer alan Noin-Ula Kurganlarından bazılarında süslemeli ve süslemesiz olarak bakır kazanlarının varlığı tespit edilmiştir (Çoruhlu, 2013:154).

Orta Asya'da altın madeni yoğunlukla Kafkasya, Ural ile Altay Dağları, Tibet ve Türkistan'da çıkarılmıştır (Bakır, 1997:523). Orta Asya'nın kuzeyinde bulunan Hunlar ilk dönemlerinden itibaren altın madenini işlemede öne çıkmışlardır. Buna örnek olarak Kazakistan'da yer alan Esik²⁵ Kurganı (Issık Kurgan) kalıntıları gösterilebilir. Buradan çıkarılan MÖ V-VI. yüzyıllara tarihlendirilen altından oluşan ürün kalıntılarının Hun mezarlarındaki çıkanlara benzemesi dikkat çekmektedir (Şen, 2008:167). Hunlarda görülen zengin bir altın işçiliği olduğu çeşitli tarihi kaynaklarda belirtilmiştir (Czegledy, 1988:89).

İlk Çağ'da gümüş madeni Yemen, Kuzey İran (Kafkaslardan başlayarak Orta Asya'daki Tanrı Dağlarına kadar), Afganistan'ın Kabil şehrinin kuzey bölümü, Kuzey Afrika ve İslam Dönemi İspanya'sında çıkarılmıştır. Ancak Doğu Anadolu, Kuzey İran ve Orta Asya'da yer alan gümüş madenleri daha önemli bir yere sahipti. Bu madenlerin en önemlileri, Kabil Dağlarında bulunan ve içinde 10 bin maden işçisi barındıran Panchir madeniyle Mâverâünnehir bölgesinde Fergana'nın kuzeyinde yer alan Şaş'taki madenlerdir (Bakır, 1997:528). Şaş gümüş madenleri yani Orta Asya'daki gümüş madenleri ise İlak, Vahan, Esbere, Fergana, Uşrusene, Leban, Kuhek Dağı, Harluh, Kuran ve Yemkan gibi büyüklü küçüklü şehirlerde bulunuyordu (Bakır, 1997:529). Hunların gümüş madenini süs eşyası yapımında kullandıkları bilinmektedir.

²⁵ Kazakistan'ın kuzeydoğusunda Almatı'nın yaklaşık 50 km doğusunda yer alan Issık Kasabası'nda Issık Çayı'nın geçtiği alanda İskitlere ait olduğu düşünülen bir kurgan. Bu kurgan yaklaşık olarak MÖ V. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Burada çıkarılan ürünlerin bozkır kültürüne ait Türkler veya en azından Türklerle akraba bir toplum tarafından yapıldığına inanılmaktadır (Taşağıl, 1999:135-136).

1.1.4. Madenlerin İşlenmesi ve Madeni Ürünlerin Yapım Teknikleri

İslam öncesi Türklerde madenlerin işlenmesinde ve madeni ürün yapımında döküm ve dövme başta olmak üzere madeni parçaları birleştirme gibi teknikler kullanılmıştır. Madenlerin çekiçe, örs üzerinde dövülerek şekil verilerek işlenmesine “*dövme*” denilmektedir. Dövme tekniği, madencilğin ilk uygulandığı dönemlerden itibaren kullanılan en eski maden tekniğidir. Bu teknik soğuk dövme ve sıcak dövme olmak üzere iki şekilde gerçekleştirilir. Bu teknik esas olarak ısıtılan maden parçasının dövülerek, kesilerek, uzatılarak veya kısaltılarak yapıldığı bir işlemdir (Küçükerman vd. 1994:35-36). Metalürji ve döküm tekniğinin gelişmesi dövme tekniğiyle paralellik göstermektedir. Dövme tekniğinin yöntemlerinde zamanla değişiklikler meydana gelmiş; demire su verme yöntemi geliştirilmiş, dövülen madenin sertlik kazanması sağlanmıştır (Kuşoğlu, 2006:204). Dövme tekniğinin örneklerini Hun dönemine ait Altaylarda yer alan Pazırık Kurganlarından çıkan özellikle işlenmiş kılıç, hançer, bıçak gibi kesici ve delici araç gereçlerde görmek mümkündür (Çoruhlu, 2013:141).

Potalarda eritilen madenlerin istenilen şekle getirilebilmesi için hazır kalıplara dökülerek yapılan dondurma işlemine “*döküm*” denilmektedir. Bu teknikle birlikte yapım aşamasında kolaylık sağlanmaktadır. Başlangıçta döküm, taş veya kilden hazırlanan açık kalıplara istenilen şekil verilmek için oyularak yapılmıştır (Erginsoy, 1978:25). Metalürjinin gelişimi ve bu tekniğin ilerlemesi için madenleri cevherden ayırma, ergitme, saflaştırmayla alaşımlar elde etme gerekmektedir. Hunlarda, Esik Kurganı’ndan çıkarılan ürünlerin birçoğu bu tekniğe uymaktadır. Bu kurganda keramik kaplar, ahşap tabaklar, gümüş madeninden yapılmış kupalar ve üzerinde yazının yer aldığı bir gümüş çanakla çeşitli birçok ürün ortaya çıkarılmıştır (Çoruhlu, 2002b:63). Orta Asya’daki madencilik tarihiyle döküm sanatı zaman olarak çok yakınlık göstermektedir. En eski zamanlardan bu yana ateş konusunda elde edilen yetenekler madenler ergitmek için fırın yapımında, dökümler için kap ve pota yapımında, ateşi güçlendirmede dayanıklı körüklerin tasarlanmasına yardımcı olmuştur. Deriden yapılma ilk körüklerin Orta Asya’nın en erken dönemlerinde gelişmiş olabileceği bazı araştırmacılar tarafından ileri sürülmektedir (Oktay, 2013:67).

İşlenecek maden ürünlerinin yüzeylerine kabartma süslemelerin yapıldığı tekniğe “*repoussé*”²⁶ tekniği denir. Bu teknik kabartma araç gereçleriyle çekiç kullanılarak yapılır. Bu yöntemde maden tabakasına dıştan veya içten baskı uygulanmaktadır. Alçak kabartma yapmak için maden tabakasının dış yüzeyi, yüksek kabartma yapmak için ise iç yüzeyi çekiçle dövülmektedir. Pokrovsk bölgesinde Hun dönemine ait kalıntı yerlerinde ortaya çıkarılan ürünlerdeki altın levhalarla kaplı süslerin hepsi kabartma tekniğiyle yapılmıştır (Ögel, 2014:101).

Süs eşyalarının yapımında kullanılan ve daha çok takılarda uygulanan “*kaplama*” yöntemi; bakır, bronz, gümüş gibi nesnelerin mekanik veya kimyasal yollarla altın madeniyle kaplanması olayıdır (Erginsoy, 1978:47). Kaplanacak nesnenin dışı hafif darbelerle pürüzlendirildikten sonra, ince şekilde dövülen altın levha bu yüzeye yerleştirilir. Daha sonra da ya dövülerek veya sürtme yöntemiyle nesne kaplanır. Ayrıca “*amalgam*”²⁷ yöntemi denilen bir yöntemle de yaldızlama yapılmaktadır (Özbağı, 2002:794). Bu yöntemle altın tozları cıvayla aynı miktarda karıştırılarak kaplanacak nesnenin üzerine dökülür ve sonra cıva ısının etkisiyle uçar, sadece altın tozları kalır ve böylece altın kaplanmış olmaktadır. Kaplama tekniği denilen bu yöntem, Orta Asya’da MÖ III. yüzyıldan itibaren Hun mezarlarındaki ürünler üzerinde de görülmektedir (Özbağı, 2002:794).

1.1.5. Madencilik Faaliyetlerinin Siyasi ve Sosyal Hayata Etkileri

Orta Asya’da Türklerin bulundukları bölgelerde, kimisi günümüzde bile varlığını devam ettiren zengin maden yataklarının katkısıyla madencilik faaliyetleri gelişmiş durumdadır. Türklerin madencilik faaliyetlerinin gelişmişliği sadece maden yataklarının bol olmasıyla ilgili değildir. Aynı zamanda Türklerin ait olduğu “*gök, yer-sub*”²⁸, *atalar kültü*²⁹” gibi inanç sistemlerinde madenin, özellikle demirin kutsal

²⁶ Metal levhaların üzerine çelik kalemler ve çekiç kullanılarak kabartma süslemelerinin yapıldığı tekniğinin adıdır (Şaman ve Duru, 2015:109-110).

²⁷ Toz durumuna getirilen gümüş, minarel su ve cıvayla karıştırılır. Cıva metalik gümüşü çözer, gümüş klorürü de metalik gümüşe indirgeyerek amalgam oluşturur (Özbağı, 2002:794).

²⁸ Bu anlayışa göre toprak mitolojik bir güce sahiptir. Eski Türk eserlerindeki metinler yer-sub’un kutsal olduğunu ve aynı zamanda vatan anlamına geldiğini göstermektedir. Ayrıca Yer-sub ruhunun ulaşılamaz yerlerde olmayıp, insanların yaşadığı dünyada olduğuna inanılmaktadır (Seyidov, 2006:264).

sayılması da sanatsal anlamda bu malzemenin kullanılmasını yaygınlaştırmış olmalıdır. Diğer yandan Türk devletlerinin bu kadar geniş bölgelere hâkim olmasında madenden yapılma savaş araç gereçlerinin rolü de büyüktür (Çoruhlu, 2013:143).

Maden kültürü beraberinde bazı sosyal değişiklikleri meydana getirmiştir. Demir kültürüne geçiş yapan Hun toplumunun, yaşam karakterleri buna uygun olarak değişime uğramıştır. Hunlar demir madenini kullanarak askeri yönden güçlenmiş ve bununla beraber sahip olduğu, ehlileştirdiği at sayesinde, sürate ve güce sahip ordular oluşturabilmiştir (Kafesoğlu, 2010:206). Bu durum Orta Asya toplumları bakımından önemli sonuçlar ortaya çıkararak, atlı bozkır devletleri olarak nitelendirilen büyük siyasi oluşumlara zemin hazırlamıştır. Böyle bir oluşumun gerçekleşmesi toplumların yaşam tarzları, dünyaya bakış açıları ve inanışlarıyla yakından ilgilidir. Bozkır toplumunun demire bakış açısı ve onu kullanma yöntemi kendi kültürel özellikleriyle ilgilidir.

Hunlar sadece kendi hâkimiyet alanlarındaki maden yataklarıyla ilgilenmemişler, aynı zamanda başka ülkelerdeki maden yataklarıyla da her zaman ilgilenmişlerdir. Çin’de Han Hanedanı döneminde (MÖ 206-MS 220) iç karışıklıkların devam ettiği sırada Mete; Hun-yü, Ch’ü-yi, Ting-ling, Li-k’un ve Hsin-li Türk boylarını kendisine bağlamak için kuzeye yönelmiştir (Nienhauser, 2010:267). Kuzeye doğru yapılan bu askeri hareketlenme yalnızca savunma amaçlı geriyi kontrol altına almak için değil, aynı zamanda bölgedeki maden yataklarını ele geçirmek için yapılmış olma ihtimalini de göstermektedir (Baykuzu, 2012:44). Çünkü Hunların kuzeyinde ve batısında, bugünkü Kazakistan topraklarında altın ve demir madenlerinin yoğun bir şekilde bulunduğu bilinmektedir. Hunların stratejik her askeri hareketlerinde ekonomik bir amacın da olduğu düşünülebilir. Ekonomik yaşamın önemli unsurlarından biri maden olduğu için maden yataklarına ilgilerinin olması olağandır. Hunların himayesine giren boylar incelendiğinde sadece siyasi amaçla değil, ekonomik kaynaklarıyla beraber Hunlara katılmaktadır (Öztürk, 2013a:190). Kalabalık bir orduya sahip olan Hunların çok fazla savaş araç gereçlerine ve madenlere ihtiyacı olması kaçınılmazdır. Bunun için

²⁹ Ailenin ölmüş üyelerine karşı saygı, tazim ve korkuyu ifade eder. Saygı ve tazim esasen hayattayken büyüklere, yaşlılara, özellikle baba ve atalara karşı duyulan ilgi ve yakınlıktan kaynaklanır. Korkuysa ata ruhlarının mekân ve zamana bağlı olmaksızın geriye döneceği, yaşayanlara zarar verebileceği inanç ve endişesinden ileri gelir. Her iki durumda da ata ruhlarının hayattaki insanlarla ilişkisinin devam ettiği inancı esastır. İslam öncesi Türklerde ayrıntılı olmamakla birlikte atalar kültü mevcuttu. Türkler ayrıca ata ruhlarına kurban da keserlerdi (Günay, 1991:41).

çok sayıda maden yataklarına sahip olunması ve bu madenlerin toplumda geniş çapta işlenip, değerlendirilmesi gerekir.

Hunlar tarafından ele geçirilmiş Sibiry topraklarının güney bölgesinde yapılan arkeolojik kazılarda, Hun kültürünün yerel kültürlerle etkisinin görüldüğü kalıntılar bulunmuştur. Bunun yanında Hunların kültürel özelliklerinin tamamını yansıtan kalıntılarda yer almaktadır. Buradan çıkan sonuçla, Hun orduları tarafından adı geçen bölgelerin ele geçirilmesi sonucunda, Hun madencilerinin bu yeni bölgelerdeki kıymetli maden yataklarında maden ocaklarını işletmeye başladıkları anlaşılmaktadır. Bütün bunlar bir araya getirilip genel bir şekilde incelendiğinde, Hunların ekonomik olarak büyük bir öneme sahip olan Altay-Sayan, Kuzey Moğolistan ve Baykal'ın güney bölgelerini neden önemseyişini ve buraları ele geçirmek için çabalar sarf ettiği daha kolay anlaşılmaktadır. Sonuçta Hunlar güneyinde bulunan düşmanları Çinle mücadele ederken, bir taraftan da ihtiyaç duyulan savaş araç gereçlerinin temini için bu bölgelerdeki maden yataklarını ele geçirmeye çalışmaları olağan bir durumdur (Kalan, 2012:7).

Hunlar, tarih sahnesine çıktıkları dönemden itibaren güneyde Çin ve Çin'in kuzeybatısında bulunan Yüecilerle (Yüeh-chih)³⁰ mücadele içinde olmuşlardır. Hunlar, Çin'in kuzeybatısında Kansu coğrafyası üzerinde yaşayan Yüecileri bu coğrafyadan çıkarmak amacıyla MÖ 174 yılında harekete geçtikleri bilinmektedir. Hun saldırıları karşısında Yüeciler, Issık Göl civarıyla Tanrı Dağları bölgesine çekilmişlerdir. Bunun ardından Yüeciler, Wusunların³¹ baskısı üzerine ticaret yollarının üzerinden geçtiği Soğdiana³² ve Baktria³³ topraklarına göç ederek buralara yerleşmişlerdir. Fakat bunu büyük bir tehlike olarak gören Hunlar, MÖ 129 yılında Soğdiana'yı ardından Baktria'yı

³⁰ Yüeciler, Hunların güney komşularıdır. Aralarında çok eski dönemden bu yana devam eden bir düşmanlık vardır. Aynı zamanda Yüeciler Orta Asya'da Hunların en güçlü rakiplerindendir (Ögel, 1957:247). Yüecilerin yerleşik hayat unsurlarına sahip bir toplum olduğu bilinmektedir. Yüecilerin etnik kökeni tartışmalı bir konudur.

³¹ Han Hanedanı döneminde yaşamış Türkçe konuşan göçebe veya yarı göçebe Türk kökenli bir halk. Yaşadıkları bölge Çin'in Doğu Türkistan eyaleti, özellikle burada yer alan Turfan bölgesidir. Wusunların bilinen ilk hanı Nan-tuo-mi'dir (Eberhard, 1947:33).

³² Soğdiana, Müslüman Arapların Doğu İran coğrafyasını istila etmesinden sonra, "Mâverâünnehir" olarak adlandırılan ve kabaca Ceyhun Nehri'nden (Amuderya) sonraki topraklara verilen addır. Bu coğrafyada İran kökenli *Sogd* toplulukları yaşamıştır. Bu topluluklardan bazıları Türkleştikten sonra *Sugdak* olarak ifade edilmeye başlandılar (Taşağıl, 2009:348-349).

³³ Baktria, Belh merkezli Kuzey Afganistan coğrafyasına verilen addır. İsmi Makedonya Kralı III. Aleksandros'un yeniden inşa ettiği ve Baktra olarak adını verdiği Belh şehrinden alır (Taşağıl, 2009:348).

ele geçirmişlerdir. Bu coğrafi bölgeler hem maden yatakları bakımından zengin bölgelerdir ve hem de doğu-batı arasında uzanan İpek Yolu bu iki coğrafyadan geçmektedir. Bundan dolayı bu iki coğrafyaya sahip olan topluluklar ekonomik anlamda önemli kazanımlar elde etmekteydiler (Toprak, 2008:102).

1.2. HUNLARDA MADENİ ÜRÜNLER ve KULLANIMLARI

1.2.1. Savaş Araç Gereçleri

Türklerin ilk dönemlerden başlayarak çeşitli madenleri ustalıkla işlemesi ve madenciliğin gelişmesi Hun ordusunun en iyi araç gereçlerle donatılmasını sağlamıştır (Gömeç, 1999:104). Hun maden endüstrisinin önemli bir bölümünü ordu için yapılan araç gereçler oluşturmaktadır. Hunlar tarafından yapılan savaş araç gereçleri, Orta Asya coğrafyasının silah endüstrisinde kendine özgü önemli bir yer tutmaktadır. Çin yıllıkları ve Bizans kaynaklarının bildirdiğine göre; Hunlar boynuzdan yaptıkları yaylar, ısıklık çalan oklar (arkasında kartal veya akbaba tüyü bulunan düz, yivli, çengelli oklar), süngü, bıçak, kılıç, kement ve kuşatmalarda faydalanılan koç başları gibi çeşitli savaş araç gereçlerine sahiptirler. Ayrıca davulun yanında boynuzla diğer madenlerden yaptıkları boru veya zurnaları da bulunurdu (Gömeç, 2009:25).

Pazırık Kurganlarından çıkarılan ürünler arkeolojik kalıntılar Hunların silah endüstrisi için oldukça ayrıntılı bilgiler ortaya koymaktadır. Burada bulunanlar arasında farklı maden teknikleriyle işlenmiş kılıç, hançer, bıçak gibi çoğu hayvan başlı veya hayvan tasvirleriyle süslenmiş savaş araç gereçleri yer almaktadır. Bu dönemdeki kılıçlar, sonraki yüzyıllardaki Türk kılıçlarının ve yatağan tipi savaş araç gereçlerinin prototiplerini oluşturmaktadır. Mezarlardan eğri kılıçların yanı sıra düz kılıçlar da çıkarılmıştır. Ok uçları ve yay da bu mezarlardan en fazla çıkarılan savaş araç gereçlerindendir (Çoruhlu, 2013:142).

Hun savaş araç gereçlerinin en önemli bölümünü kılıçlar oluşturur. Hun kılıçlarına ait örnekler çeşitli kalıntılarda ortaya çıkarılmıştır. Thung-sheng şehrinin 20 km güneybatısında keşfedilen ve Doğu Han Hanedanı döneminin son yıllarıyla Batı Han Hanedanı döneminin ilk yıllarına tarihlenen Pu-t'ung-kou Hun mezarlarında uzun

kılıçlar bulunmuştur. Ayrıca Ning-hsia şehrindeki T'ung-hsin yakınlarındaki Li-chia-t'ao-tzu Hun mezar grubundan beş adet kılıç bulunmuştur (Saritaş, 2010b:86).

MS XIX. yüzyılda V. V. Radlov tarafından Hunların yaşadığı Altay bölgesinde kalıntılar incelenmiştir. A. A. Gavrilova tarafından bu kalıntı yerlerine "*Berel Kurgan Mezarlığı*" adı verilmiştir. Dağlık Altay bölgesinde Türklerin bulunduğu yerlerde çok sayıda savaş araç gereçleri bulunmuştur. Bu araç gereçler, özellikle Berel Kurgan Mezarlığı'nda ortaya çıkarılmıştır. Berel kalıntılarında çıkarılanlar arasında, Proto-Türklerin sivri süvari kılıçları bulunmaktadır. Bunlar birkaç türden oluşan süvari kılıçlarıdır. Birinci türdeki kılıçlar kesişmesiz, sivri uçlu ve uzun, olarak yapılan demirden yapılmış düz kılıçlardır. İkinci tür kılıçlar ise, yamuk kesişmelidir ve sivri uçludur; uzun, düz, demiri keskin, düzgün saplı ve halka başlıkları olan çeşitleri vardır. Orta Asya'da yaşayan topluluklar sivri süvari kılıçlarını uzun süre kullanmışlardır (Hudyakov, 2002:469-470).

Dağlık Altay bölgesinde bulunan tarihi yaylar ve madeni oklar Orta Asyalı Hun toplumuna tarihlendirilir. Orta Asya'da Türklerin atla birlikte gömülü olduğu mezarlıklarda iki türlü savaş yayı bulunmuştur. Bulunan iki türlü, ahşap temelli yaylar, o dönem için yapılması zor ve üzerinde birçok detay bulunan savaş araç gereçleridir. Birinci tür yaylarda, son uç ve orta yan takmalar dikkat çeken özelliktedir. Yayın iç bölümünde ve bir köşesinde yamuk çizgiler bulunurdu. Bu ince detayların yapılması yayın ahşabına iki taraftan iyice tutunması için ve okçunun rahat bir atış yapabilmesi için tasarlanan yöntemlerden biridir. İkinci tür yaylarda, uçları birleştiren ve orta köşeli takmalar bulunmaktadır. Bu yayların orta köşelerinin takmaları uzun biçimlidir ve yayın uçlarına doğru genişlemektedir. Yayın uç köşelerin takmaları ise uzun, hafif yamuk ve yuvarlak biçimli uçları kesiklidir (Hudyakov, 2002:469-470).

Hunların kullandığı bu yaylar ve oklar, savaş sırasında hafif silahlı ve metal zırh gömleği olmayan düşmana karşı kullanılmıştır. Uzun ve altı köşeli madeni oklar da savaş sırasında hafif silahlanmış düşmana karşı kullanılmıştır. Madeni ok başlıkları arasında bulunan birkaç katlı başlıklar vardır. Bu başlıkları ise savaşta düşmanın hedeflerini dağıtmak için kullanmışlardır. Hedefleri dağıtan madeni ok başlıkları, uzun kanatlardan meydana gelmiştir. Bu özelliklerinden dolayı hedef aldıkları yüzeylerin derinliklerine kadar girebilirlerdi (Hudyakov, 2002:469-470).

Berel kalıntılarında, metal başlıklı oklara fazla rastlanılmamaktadır. Bulunan madeni ok başlıkları içinde çok az rastlanılanlar yassı ve dikenli başlıkları olanlardır. Bu madeni oklar özellikle Hunlarda ve Güney Sibirya toplumlarında sık kullanılabilen savaş araç gereçleridir. Altaylarda Balıktuyul Mezarlığı Kurganları'nda ise, birçok değişik metalden ok başlıkları bulunmuştur. Bulunan bu ok başlıkları içinde, farklı ok uçları da bulunmuştur. Madeni okların uçları, uzun, altı köşeli ve sivri şekillidir. Berel bölgesinde ayrıca yassı ve dikenli madeni ok başlıkları da ortaya çıkarılmıştır. Bu ok başlıklarıysa sivri uçlu ve köşeleri dikenli çıkıntılardan meydana gelmektedir (Hudyakov, 2002:469-470). Macar bilim adamı Dr. Miklós Érdy, Rusya'daki Sidorovka'da İrtiş Nehri üzerindeki Hun mezarlarından çok sayıda üç kanatlı ok uçlarının çıkarıldığını ifade etmektedir. Buna benzer bronzdan yapılmış 4 cm uzunluğundaki bir adet ok ucu da İç Moğolistan'daki Yü-lung-t'ai'daki Hun mezarlarından çıkarılmıştır (2002:723).

Hun savaş araç gereçlerinin önemli bir parçası olan yayların bir bölümü, ince altın plakayla sarılı şekilde yapılmıştır. Ahşap üzerine altın tabaka kaplama, Orta Asya Hun kültürüne ait bir özelliktir. Hunlar döneminde birçok şey altın tabakayla kaplanmaktaydı. Hatta ölen han ailesine ait cesetler bile ince altın tabaka örtüsüyle kaplanmıştır. Buna örnek olarak MÖ IV. yüzyıla ait Esik Kurganı kalıntıları gösterilebilir (Bodur, 1987:16). Altay bölgesindeki dağlarda bulunan yaylar büyük boyutlu olanlarıyla dikkat çekmektedir. Bu yayların gerilme kapasitesi ise en az 1,5 m'dir. Bu tip yaylar Hunların ve Güney Sibirya toplumlarının kullandıkları silahlara benzemektedir. Hun kültürünün etkisini taşıyan bu yaylar, orta ve uç takmalarıyla bilinmektedir. Bu yayların ince detayların fazla oluşu, yayların gerilim gücünü artırmış oluyordu. Bu yaylarla, uzun mesafelere ok atışı yapabilmek, okçunun fiziksel gücüyle bağlantılıydı. Orta Asyalı Türkler, daha geniş omuzlara sahip olmaları nedeniyle, bu ağır ve büyük savaş yaylarını kaldırabilmişlerdir (Hudyakov, 2002:469-470).

Çin kaynaklarında verilen bilgilere göre Hunların yakın dövüş silahı olarak mızrak kullandıklarını göstermektedir. Bu bilgiler Hun mızraklarının demir saplı ve küçük olduğunu belirtmektedir (Göksu, 2008:227). Berel kalıntılarında madeni zırhlı gömlek bulunmuştur, onun üzerinde kullanılan demir levhalar deliklerle birleşmiş ve bir köşede çerçevelenmiştir. Zırhlı gömlekler, üzerindeki levhaların şekli, boyutu ve sıkıştırmak için kullanılan delik sayısı bakımından farklılık göstermektedir. Üzerlerinde

yatay dizilmiş şekilde bulunan demir levhalarla koruyucu bölge düzeylerinden çerçevelenmiş bu tarz madeni zırhlı gömlekler, Yukarı Obi bölgesinde de bulunmuştur (Hudyakov, 2002:469-470).

1965 yılında Liao-ning eyaletindeki Hsi-ch'a-kou'da açılan 63 adet tek kişilik Hun mezarlarında az sayıda da olsa kamalar ortaya çıkarılmıştır. Pu-t'ung-kou Hun mezarlarında da birkaç adet kama bulunmuştur. İç Moğolistan'daki Liang-ch'eng şehri yakınlarındaki Ku-hsien Yao-tzu mezarlarından 1983 yılında bronzdan yapılmış az sayıda kama bulunmuştur (Saritaş, 2010b:86).

Hun mezarlarından çıkarılan baltaların sayısı çok fazla değildir. Bulunan baltaların ağırlıklı olarak bronzdan yapıldığı bilinmektedir. İç Moğolistan'daki A-lu-ch'ai-teng'daki Hun mezarlarından sadece bir adet bronz balta çıkarılmıştır. Ucu keskin olan bu baltanın uzunluğu 18,5 cm, bıçak bölümünün genişliği ise 1,6 cm'dir. T'ao-hung-pa-la'daki Hun mezarlarından çıkarılan baltalar da bronzdan yapılmıştır. Burada bulunan baltaların sapı ağaçtandır ve birisinin uzunluğu 14,3 cm, bıçak bölümünün genişliği 0,16 diğerinin uzunluğu 14 cm, bıçak bölümünün genişliği 1,2 cm'dir (Saritaş, 2010b:86).

1.2.2. Hun Dönemi Paraları

Türk tarihi içinde en erken para örneklerine İslam öncesi dönemde rastlanılmaktadır. Bunların ilk bilinen örneklerini Hindistan'da bulunan Akhun Devleti'ne³⁴ ait paralar oluşturur. Bunu sırasıyla Göktürkler, Türgişler ve Hazarlar izlemektedir (Thierry, 2002:214). Fakat yapılan son araştırmalar sonucu MS IV. yüzyılda Hun toplumunun kendi madeni paralarını kullandığı tespit edilmiştir.

Mete soyundan gelen Hun beyleri, Çin'de kısa ömürlü olsa da küçük devletler kurmuşlardır. Bazı Hun boyları, Çin'in asimile politikasına rağmen, uzun süre milli varlıklarını korumaya başarmış, sayıları 16'yı bulan küçük devletler kurmuşlardır

³⁴ Eski Türklerde bulundukları bölge veya fiziki farklılıklardan dolayı adlandırma sık sık göze çarpmaktadır. Hsiung-nular, orijinal ismi ile Hunlar, bu tarz Ak ve Kızıl diye eski kaynaklarda yer almaktadırlar. Akhunlar, Hunların büyük bir kolu durumundaydı. MS V-VI. yüzyıllarda, Türkistan, Mâverâünnehir, Afganistan, Horasan ve Hindistan'ın kuzey bölgelerinde, büyük bir devlet kuran Akhunlar, sadece askeri değil, siyasi ve kültürel olarak da güçlü bir devlet kurmuşlardır (Konukçu, 2002:827).

(Koca, 2002a:704). Hunlara ait madeni paralar, Çin’de kurulan iki Hun devletinden biri olan II. Chao Devleti (MS 319-352) ve Hsia Devleti’ne (MS 407-431) aittir. (Baykuzu, 2007:2). Adı geçen bu Hun devletleri, Çin toprakları üzerinde varlıklarını sürdürdükleri için bu paralar Çin paraları görünümündedir. Fakat bu devletler Çin para basım tekniklerini devam ettirmelerine rağmen bir çeşit yeniliklerde getirmişlerdir (Baykuzu, 2007:3).

II. Chao Devleti kurucusu olan Shih-Lo, devletin başına geçtiği MS 319 yılında para bastırmaya başlamıştır. Çin hanedan yıllıklarından biri olan Chin Shu’da açık bir şekilde Chao Devleti’nin kurucusu Shih-Lo’nun para kestirdiği “... *Feng-huo parasını kestirdi.*” şeklinde ifade edilmektedir. Shih-Lo, devletini kurduktan sonra Han ve Chin gibi Çin hanedanlarında kullanılan “*wu chu*” paralarına benzer şekilde “*Feng huo*” (bereketli para) bronz paralarını bastırmıştır³⁵ (Baykuzu, 2007:12-13). Birçok Hun mezarından *wu chu* adı verilen madeni paralarına benzeyen paralar çıkarılmıştır. Hunların kullandıkları anlaşılan bu madeni paralar Minusinsk bölgesinde de ortaya çıkarılmıştır (Saritaş, 2010b:137).

Hsia Devleti’nin kurucusu Ho-lien Po-po, Çin başkenti Ch’ang-an’ı ele geçirdiği 419 yılında hanlık dönemine zaferin sonucu olarak “*Cheng-hsing*” adını vermiştir. MS 419-424 yılları arasını kapsayan Cheng-hsing saltanatı döneminde üzerinde Çince “*Ta Hsia Chen-hsing*”³⁶ yazılı madeni paralar bastırılmıştır³⁷ (Baykuzu, 2007:23-24). Hsia Hun Devleti’nin bastırdığı bu paralar Çin nümizmatğine devrim niteliğinde büyük değişiklikler meydana getirmiş ve bundan sonra Çin paralarında hem devlet adı hem de tarih düşölmeye başlanılmıştır (Baykuzu, 2007:24).

Bu iki Hun devletinin dışında, kaynaklar bir diğer Hun Devleti olan Kuzey Liang Devleti’nin³⁸ kurucusu Chü-ch’ü Meng-hsün’ün de Yuang-an’ın da (MS 401-

³⁵ (Bk. Ek 7).

³⁶ “*Büyük Hsia Devleti, Chen-hsing Saltanat Dönemi*” anlamına gelmektedir (Baykuzu, 2007:24).

³⁷ (Bk. Ek 8).

³⁸ MS 317 yılında Çin Devleti’nin ikiye bölünmesi ve Çin topraklarında otorite olmamasını fırsat bilen yabancı topluluklar, Güney Çin hariç, Çin’in her yerinde birçok devlet kurarak, Çin’de “*yabancı kavimler hâkimiyet dönemi*”ni başlattılar. 20’den fazla olan bu devletlerin en güçlü ve önemlilerinin sayısı 16 olduğu için Çin tarihinde bu döneme “*16 Devlet Dönemi*” (MS 304-439) adı verilir. Bu devletlerden dördü Hun devletleridir ve içlerinden biri olan Kuzey Liang Hun Devleti de Asya Hunları’nın son devletidir. Kuzey Liang Devleti’nin kurucusu Chü-ch’ü Meng-hsün’dür (Baykuzu, 2002:758).

412) saltanat yılı içinde para bastırıldığını bildirir. Ancak günümüzde henüz bu devletin parasına ulaşamamıştır (Baykuzu, 2007:25).

İç Moğolistan'daki Hsi-ch'a-kou'da çıkarılan 500 kalıntı arasında Çin tarzında basılmış paralar da ortaya çıkarılmıştır. Bu paralar MÖ I. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilir. Çinli arkeologlar bu paraların Güney Hunlarına ait mezarlarda daha sık bulunduğunu söylemektedir. Noin-Ula'da yer alan Hun mezarlarında üzerinde bazı Çin yazılarının bulunduğu madeni paralara da rastlanılmıştır (Saritaş, 2010b:138).

1.2.3. Süs Eşyaları

Hun dönemine ait yapılan kazılarda ortaya çıkarılan madeni ürünler arasında süs eşyaları önemli bir yer tutmaktadır. Çok geniş bir coğrafyaya yayılan Hun süs eşyalarının varlığı, aynı zamanda Hunlarda sanatsal faaliyetlerin gelişmiş olduğunu göstermektedir. Hunlar süs eşyası yapımında ham madde olarak bronz, altın, demir, gümüş, kemik ve toprak kullanmışlardır. Hunların yaptıkları süs eşyalarının en belirgin özelliği çeşitli hayvan ve insan resimlerinin işlenmesidir (Saritaş, 2010b:107).

Pekin'in Jehal eyaletinde açılan çeşitli mezarlarda Hun bronzlarından yapılmış elbise süsleri, kuşak tokaları, bu tokalara ait çerçeve iğneler, bronzdan düğme, inci, gerdanlık ve diğer asma süslere ait kalıntılar üzerinde görülen hayvan figürleri tasvirli ürünler ortaya çıkarılmıştır (Bodur, 1987:13). 1924-1925 yıllarında kuzey Moğolistan Noyun-Ula'da araştırma yapan P. Kazlov, Hun mezarlarını incelemiştir. Bulunan tabutların kapaklarında ipek kumaş kalıntıları ve ipek kumaşlar üzerindeki tutkal ve altın plaka izleri, tabutların altın kumaşlarla kaplı olduğunu ortaya çıkarmıştır (Bodur, 1987:13).

Hun süs eşyaları arasında çok sayıda, irili ufaklı çeşitli şekillerde altın tokalara rastlanılır. Bunlardan bir bölümü taş oturtmalı altın ve gümüşten, bir bölümü da som altından yapılmıştır (Fettich, 1982:220). Tokaların halkaları ise daire şeklinde, kalın ve kesiti yuvarlak olarak tasarlanmıştır (Bakır, 2002:69). Bu tokalardan bir bölümü Macar Milli Müzesi'yle Avrupa'nın çeşitli müzelerinde sergilenmektedir (Fettich, 1982:221). Hun hanlarının vazgeçilmez ziynet eşyalarından olan taçları da yaptıkları anlaşılmaktadır. Bu ziynet eşyalarının malzemeleri 5-8 cm genişliğinde altın teneke

şeritlerden oluşmuştur. Kenarlarında ise yivli altın tel çevirme bulunur. Taçların orta bölümlerini tek başına duran çeşitli şekillerdeki gözlerle süslemişlerdir. Gözlerin çoğuna da kırmızı granit yerleştirmişlerdir. İçinde beyaz kuvars, mavi veya kırmızı cam hamuru bulunan taçlar da yapılmıştır (Fettich, 1982:219-220). Bu dönemde bronzdan yapılan taçlar da bulunmuştur. Pokrovsky Müzesi'nde bulunan bronzdan iskelet altın levhalarla süslenmiş ve bu levhalar üzerine kıymetli taşlar yerleştirilmiş bir taç bulunmaktadır (Ögel, 2014:100).

Macaristan'da bulunan Szeged (Osmanlı döneminde Segedin) ve Nagyszéksós mezar kalıntıları, Avrupa Hun Devleti'nin madeni süsleme sanatını en ince ayrıntısına kadar aydınlatmaktadır. Bu kalıntılarda süs eşyalarının çeşitli türleri bulunmaktadır. Son derece özenle hazırlanan süs eşyaları, kırmızı taşlarla doldurulmuş altın gözleri, ayrıca kaynak yapılmış yivli altın telle çevrilidir. Diğer bir tarzı oluşturan gurupta, oturtma olarak gök-beyaz renkte kuvars taşı görülür ve yivlenmiş ince tel çevirme yerine de boncuk dizisini andıran altın şerit bulunur. Bir başka süs eşyasında yer alan gözler ise tel çevirmesiz olarak yapılmıştır (Fettich, 1982:204).

Hunların çeşitli madenlerden yapılmış takılar kullandıkları arkeolojik kalıntılar göstermektedir. Hunlara ait ortaya çıkarılan takıların büyük bir bölümünü altın madeni oluşturmuştur. Bazı araştırmacılara göre, Hunlarda kolye şeklinde yuvarlak takı takma geleneği vardır. Hun takılarının önemli bir türü de altın gerdanlık ve sarkık altın ziynet eşyasından yapılmış takı setidir. Wolfsheim kalıntılarında ortaya çıkarılan sarkık ziynetin arka cephesindeki Pehlevice kitabe, ilk Sasani Hükümdarı Erdeşir'in adını taşımaktadır. Gerdanlığın hayvan başları, Güney Rusya ve Yunan bilezik gerdanlıkları hayvan başlarının sadeleştirilmiş şekillerinden oluştuğu bilinmektedir. Başların noktalı ve oyma tasvirleriyle sade süslemesinde, eski İon altın işlemeciliğinin teknik özellikleri bulunmaktadır. Gözlü sarkık ziynetin oturtması, kırmızı renkli doğa taşıdır. Bu ilk dönem süs eşyaları üzerindeki gözleme tekniği son derece zariftir. Wolfsheim kalıntıları, Hunlar arasında bu tarz oluşumunun daha çok eski zamanlardan bu yana bilindiğini ortaya çıkarmaktadır (Fettich, 1982:208). İç Moğolistan'daki Yi-k'e-chao-ming Chun-ka-erh-ch'i yakınlarındaki Hsi-kou-pan Hun yöneticilerinin mezarlarından da bir adet altın çember takı çıkarılmıştır. İç içe geçmiş bu iki çemberden oluşan bu kalıntı defnedilen kişinin boğazından çıkarılmıştır. Bu takıların güzel ve narin oluşu, Hunların kabile reislerinin ve asillerinin kullandıkları süs eşyaları olduğunu ortaya

koymaktadır. Han Hanedanı dönemi küçük Hun mezarlarından genel kullanıma sahip kıymetli taş takılarının bulunması sıradan halk tarafından da bu takıların kullanıldığını göstermektedir (Sarıtaş, 2010b:110).

Hun kalıntıları arasında altından yapılmış takıların yanında gümüşten yapılanlar da yer almaktadır. Yü-lung't'ai'daki bir Hun mezarından bir adet üç parçaya ayrılmış gümüşten yapılmış gerdanlık çıkarılmıştır. Bunun uzunluğu 95 cm'dir. Bu gerdanlığın benzerlerine Yi-k'e-chao-ming'deki Wa-erh-t'u-kuo'da da rastlanılmıştır (Sarıtaş, 2010b:69). Fakat Hun kalıntıları arasında gümüşten yapılmış takıların sayısı pek fazla değildir.

Hunlar bronzdan yapılmış takılarda kullanmışlardır. 1979 yılında Yü-lung-t'ai'daki Hun mezarlarından çeşitli bronz kolyelerle yuvarlak bronz boncuklardan oluşan kolyeler ve hayvan üslubunda yapılmış diğer türden takı ürünleri de çıkarılmıştır (Sarıtaş, 2010b:69). Hunlarda bronz ürünlerin arasında süs eşyalarının da önemli bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır.

Hsi-ch'a-kou'da Hun mezarlarından elbise süslerinin yanı sıra büyük ve küçük çapta bronz süs eşyaları, çeşitli tarzlarda yapılmış bel kemerleri ve bunlarla birlikte kullanılan kemer tokası süsleri gibi diğer çeşitli ürün kalıntıları ortaya çıkarılmıştır (Sarıtaş, 2010b:107). Hun kalıntıları arasında elbise süslerinin yaygın olarak bulunması Hunların süs eşyaları ve yardımcı giysi malzemelerinden çok hoşlandıklarını göstermektedir. Kemer süsleri üzerinde hayvan figürlerinin yer aldığı kemer tokaları, kemer kancaları, bronz halkalar, kuş başı şeklinde yapılmış süs plakaları ve kayış tokalarından oluşmaktadır (Sarıtaş, 2010b:107).

Hunlara ait bronz kemer tokaları belli bir özellik göstermektedir. Dikdörtgen şeklinde yapılmış bu kemer tokaları, Hun sanatını büyük çapta geliştirmiş ve diğer bozkır motiflerinde de başarılı bir şekilde kullanılmıştır. Hun tarzı dikdörtgen şekilli kemer tokaları Çin'i o kadar etkilemiş ki, bunların benzerlerine Batı Han Hanedanı dönemine tarihlenen An-hui eyaletinin Kui-yang şehrindeki mezar kalıntılarında bile rastlanılmıştır (Sarıtaş, 2010b:108).

Hunlara ait bronz süs eşyaları Çin dışında da önemli bir yer tutmaktadır. Rusya'ya bağlı Buryat Otonom Cumhuriyeti'nin başkenti Ulan-Ude'ye 200 km

uzaklıktaki Derestui mezarlıklarında bronz kemerler ve giysiler bulunmuştur. Bunların tümü de Ordos tipindedir (Saritaş, 2010b:108).

Hunların süs eşyaları arasında aynayı yaygın olarak kullandıklarını mezar kalıntıları göstermektedir. 1956 yılında Moğolistan'da Noin-Ula'da 63 adet Hun mezarı bulunmuş, bu mezarlardan 77 adet bronz ayna çıkarılmıştır. Moğolistan'daki Noin-Ula'da açılan Hun mezarlarından çıkan aynaların Çin tarzında olduğu belirlenmiştir (Saritaş, 2010b:108). Bu nedenle bu aynalar Hun ile Çin etkileşimini göstermektedir. Ch'ing'hai eyaletinin Ta-t'ung şehrinin batı kıyısında Doğu Han Hanedanı dönemine ait bir Hun mezarından çıkarılan süs eşyaları arasında, üzerinde "*Hsiung-nu Kui-yi Çin Han Ts'ang*" ifadesi bulunan bir bronz ayna yer almaktadır. Bilim adamları, bu aynanın mezar sahibinin bir Hun kabile reisine ait olduğunu belirtmektedir (Saritaş, 2010b:109). Güney Hunlarının Çin sınırları içinde yer alması, Hunlar ile Çinlilerin bu bölgede birbirleriyle iç içe geçmiş bir durumda olduğu, ortaya çıkarılan kalıntılar sayesinde anlaşılmaktadır.

İç Moğolistan'daki Hsi-kou-pan kalıntılarında altın gerdanlıklar, küpeler, yüzükler bulunmuştur. A-lu-ch'ai-teng Hun mezarlarından çıkarılan gerdanlıkların aynısından Ordos Hun mezarlarından da çıkarılmıştır. Burada bulunan altın kolyelerin yapılış tarzı Hsi-kou-pan'da ortaya çıkarılan gerdanlıklara tamamen benzemektedir (Saritaş, 2010b:110). Bu kalıntılardan anlaşıldığına göre Hunlarda gerdanlık takma geleneği bulunuyordu ve kendine özgü nitelikleri vardı.

Küpeler, Hun kültüründe oldukça özel bir yere sahiptir. Oymalı bronz küpeler Hun mezarlarında sıkça rastlanılan süs eşyaları arasındadır. Shan-hsi eyaletinde bulunan 140 numaralı mezarda bunlardan 2 adet bulunmuştur. Tao-tun-tzu Hun mezarlarında da çok sayıda bu tarzdaki küpelerden çıkarılmıştır. Ning-hsia eyaletinin T'ung-hsin Tao-tun-tzu Hun mezarlarından çıkarılan bronz küpeler Han Hanedanı dönemine ait Hun mezarlarında sık sık rastlanılmaktadır. Çinli arkeologlar bu mezarları Batı Han Hanedanı döneminin orta ve son yıllarına tarihlendirirler (Saritaş, 2010b:111).

İli Vadisi'nin Doğu Türkistan bölümünde bulunan Moğolküre, Tekes, Künes, Tokuztara ve Nilka gibi yerleşim yerlerinde yapılan arkeolojik araştırmalarda, Wusunlara ait birçok mezar bulunmuştur. Özellikle Moğolküre bölgesinde yoğunlaşan mezarlıklar hem büyük hem de yüksektir. Otlak ve çam ağaçlarla kaplı olan bu bölgede

hiçbir ev bulunmaması dikkat çekmektedir. Bulunan mezarlar at, koyun ve köpeklerin iskeletlerini de içermektedir. Bunun yanında madeni, çömlek, dokuma ve kemikten yapılmış ürün kalıntıları da yer almaktadır. Bunlar, küçük demir bıçaklar, demir çuvaldızlar, demir hançer, demir saban, demir ok ucu, bakır çivi, bakır iğne, bakır süsleme eşyaları, altın yüzük, altın küpe, her çeşit çömlek, keçe çadır, yünlü kumaşların kalıntıları, hasır ve kemikten yapılmış üçgenli ok uçları bulunmuştur (Ekrem, 1999:127).

1.2.4. Sosyal Yaşamda Kullanılan Araç Gereçler

Hun mezarlarından çıkarılan ürünler arasında sosyal yaşamda kullanılan araç gereçler önemli bir yer tutmaktadır. Hunların sosyal yaşamlarında kullandıkları ürünler arasında demir madeninden yanında bronz da sıklıkla kullandıkları bilinmektedir. Ortaya çıkarılan arkeolojik kalıntılar göz önüne alındığında, Hunların gelişmiş bir bronz endüstrisine ulaştıkları da anlaşılmaktadır. Hunlar; madenleri işleyerek sosyal yaşamda kullandıkları çeşitli ürünleri yaparlarken, el becerileri sayesinde ince sanat anlayışlarını da geliştirmişlerdir. Hunların sosyal yaşamda kullandıkları başlıca madeni araç gereçler arasında kap kacaklar, çanaklar, kazanlar vb. gösterilebilir. Günlük kullanım araç gereçleri arasında en fazla ortaya çıkarılan kalıntılar ise yeme ve içmede kullanılan madeni kaplardır.

Hun mezarlarından en fazla çıkarılan mutfak araç gereçlerini kazanlar oluşturur. Kazanların bulunduğu coğrafi bölge oldukça geniştir. Hunlar kazanları yaparken bronz, demir ve bakır madenini kullanmışlardır. Hun kazanların büyük bölümünü bronzdan yapılanlar oluşturmaktadır (Sarıtaş, 2010b:74). Günlük kullanım araç gereçlerinin amacı genellikle yeme-içme üzerine kurulu olsa da kazanların kullanım amaçları arasında farklılıklar da göze çarpmaktadır. Bunlar arasında; kazanların içinde tanrılara veya zaman içinde kutsanmaya başlanan atalarına kurban verme ve yiyece sunma gibi ritüellerin yer aldığı düşünülmektedir. Bir diğeri bu kazanlardan, büyük insan gruplarının katıldığı yuğlara (cenaze töreni) önemli kişilere hayvan etleri pişirilerek sunulduğu bilinmektedir. Bunun yanında ölümlerin dirildikten sonra yaşayacağı öteki dünyadaki yiyeceklerini simgelemek üzere kazanlarla pişirilen yemekler ölen kişilerin

mezarlarına bırakılmıştır. Ayrıca kazanların üzerinde av resimlerine rastlanması, onların av büyüsü ve törenleriyle ilgili kullanıldıklarının bir göstergesi olabilir (Çoruhlu, 2013:152-153).

Hun kazanları konusunda uzman olan Macar bilim adamı Dr. Miklós Érdy'ye göre Hun kazanlarının en karakteristik özelliği değişik motifteki kulpları ile çan veya huni şeklindeki ayaklarıdır. Bu ayaklar delikli ve kapalı (deliksiz) şekillerde olabilmektedirler. Yassı tabanlı kaplarda bu motif yer almamaktadır. Hun kazanlarında görülen bu karakteristik özellikler sayesinde, kazanların kulp veya ayakları kırılmış olarak bulunmalarında bile, kazanların Hun tarzında olduğunun tespiti yapılabilmektedir (1996:277). Dr. Miklós Érdy, Çin'de bulunan Hun kazanlarıyla ilgili şu bilgileri vermiştir:

Hun tarzı kazanlardan bazıları son yirmi yıl içinde Tanrı Dağlarının kuzeyinde Doğu Türkistan'da bulunmuştur. Cungarya kazanı Urumçi yakınlarında, diğerleri ise Mami bölgesinde, özellikle Baykal Gölü civarı ve bu sahanın kuzey kanadında bulunmuşlardır. Burası çok iyi bilinen Hun arazisidir. Yassı mantar dökümü kazan Urumçi'nin güneyinde yaklaşık 50 km uzaklıktaki Güney Dağı sahasında 1976 yılında bulunmuştur (1996:275).

Hun dönemine ait Noin-Ula Kurganlarındaki bazı mezarlarda da bakır ve bronz kazanlara rastlanılmıştır. Kazakistan ve Kırgızistan topraklarında yapılan ve bu ülkelerin müzelerine konulan bronz kazan örneklerinin çoğu sade süslemeli veya süslemesiz örnekler olup bunların büyük bir bölümü Hun dönemine aittir. Bu bronz kazanlar keramik küpleri veya şişkin karınlı kapları andıracak şekilde küremsi veya çan biçimini hatırlatacak biçimde yuvarlak karınlı bir gövdeye sahiptir (Çoruhlu, 2013:154).

Hun bronz kazanları Shaan-hsi eyaletinin Lung ilçesi, Pa-chi ve Hsi-an şehrinde ve He-nan eyaletinin Kung ilçesinde çıkarılan en karakteristik Hun ürünleridir. Lung ilçesinde, Pao-chi ve Hsi-an şehrinde ve He-nan eyaletinin Kung-nan ilçesinde toplam 5 adet Hun kazanı ortaya çıkarılmıştır. Bu kazanlar en erken Batı Chou³⁹ Hanedanı döneminin son yıllarında ortaya çıkmış, daha sonra Wei⁴⁰, Ch'i⁴¹ ve Güney Kuzey Hanedanı boyunca Hunlar tarafından kullanılmışlardır (Saritaş, 2010b:75).

³⁹ Batı Wei Hanedanı'nın yıkılmasının ardından bu hanedanın yerine kurulmuştur. Göktürklerle iyi ilişkilere sahip olan Chou Hanedanı Mukan'ın kızı Ahşina tarafından MS 582 yılına kadar yönetilmiştir (İzgi, 2002:469)

⁴⁰ Tabgaç Devleti'nin yıkılmasının ardından bu devlet Doğu Wei ve Batı Wei olmak üzere iki kısma ayrılmıştır (Orsoy, 2002:561).

Orta Asya’da bronz kazanların en yaygın tipine ilişkin olarak Hun dönemine ait iki güzel örnek son zamanlarda yapılan arkeolojik kazılar sonucu ortaya çıkarılanlardır. Tanrı Dağlarının doğusunda Urumçi bölgesinde bulunan, sonradan müzeye konulan bu kazanlar ağız ile dip arasında kısa yuvarlak gövdeye sahip diğerlerinden farklıdır. Bunlar ağız ve kaide arasındaki mesafenin daha uzun olduğu yumurta biçimindeki kazanlardır (Çoruhlu, 2013:155).

Esik Kurganı’ndan çıkarılan kalıntıların büyük çoğunluğu Hun maden sanatının yapım ve süsleme tekniklerine uymaktadır. Madeni ürünler üzerine işlenen hayvan tasvirlerinin Türk hayvan üslubuna uygun olması dikkat çekmektedir. Burada bulunan ürünler arasında keramik kaplar, ahşap tabaklar, iki gümüş kupa ve üzerinde yazılar bulunan gümüş çanakla bunların dışında çeşitli araç gereçler ortaya çıkarılmıştır (Çoruhlu, 2002b:63).

1.2.5. At Koşum Takımları

Hunların, başta sosyal yaşamda olmak üzere savaş ve ulaşımda da atı çok yaygın olarak kullandıkları; bölgede yapılan arkeolojik çalışmalar ve Çin yıllıklarında yazılanlardan bilinmektedir. Bozkır hayatı yaşayan Hunların hayatında at vazgeçilmez bir savaş ve ulaşım aracı olduğundan at koşum takımları önemli yer tutmaktadır. Bu nedenle Hun dönemi maden endüstrisinin önemli bir faaliyet alanını da at koşum takımları oluşturur. Arkeolojik çalışmalar sonucu Hun mezarlarının büyük bir bölümünden at koşum takımlarının çıkarılması da bu görüşü doğrulamaktadır.

Yapılan araştırmalara göre Hunlar çok eski dönemlerden itibaren at koşum takımlarını kullanmaya başlamışlardır. MÖ III-II. yüzyıl arasına tarihlenen Pazırık Kurganlarında donmuş atlarla birlikte eyer takımları da ortaya çıkarılmıştır. Eyerlerin etrafı, genellikle sarkan kordon ve püsküllerle süslüdür. Eyerin ön bölümünde madeni plakalarla süslenmiş göğüslük, arkasında bir kurşun bulunur ve gem halkalarından hayvan mücadelesiyle süslenmiş küçük madeni plakalar sarmaktadır (Bodur, 1987:15). Hunlar tarafından yapılan gemler genellikle som gümüşten yapılmış; kayış mafsalları ise

⁴¹ Çin’e adını veren hanedandır. MS VI. yüzyılın ikinci yarısında Göktürk Kağanı Taspar (MS 572-581) tarafından Chou Hanedanı’yla beraber ortadan kaldırılmıştır (Taşağıl, 2002a:19).

madenler üzerindeki ayrı gözlere kırmızı taşlarla oturtulmuştur. Gemler üzerinde yer alan gözler ve bütün yüzeyi çeviren yivli teller ise kaliteli telden yapıldı. Ayrıca gözler arasındaki boşluğu, iki yanda büyük birer çivi başı, altın levhayı da gümüş çivilerin başı doldurmuştur (Fettich, 1982:213).

1976 yılında yapılan çalışmalarda Yü-lung-t'ai'daki Hun mezarlarından at koşum takımlarının yanında atın yüzüne takılan süs eşyaları da çıkarılmıştır. T'ao-hung-pa-la ve A-lu-ch'ai-teng Hun mezarlarından da çok sayıda atın yüzüne geçirilen süs eşyaları bulunmuştur. Bu süs eşyalarının hepsi bronzdan yapılma ve üzerlerinde çeşitli şekilde girintiler ve çıkıntılar bulunmaktadır. 1979 yılında ise yine aynı eyalette bulunan Liang-ch'eng ilçesi yakınlarında Mao-ch'ing-kou'da 79 Hun mezarında demirden yapılmış at gemleri, at koşum takımları ve bronz kayış tokaları ortaya çıkarılmıştır (Saritaş, 2010b:63-84).

1.2.6. Tarım Araç Gereçleri

Hun toplumunda zirai faaliyetlerin varlığına dair hem yazılı hem de arkeolojik kaynaklar son derece önemli bilgiler vermektedir. Çin kaynaklarında geçen bilgilerden Hunların hayvancılık, besicilik ve zirai faaliyetlerde bulundukları anlaşılmaktadır. Çinli tarihçi Shi Gu'nun bir eserinde: *"Kuzey ülkelerinde soğukların erken başlamasına ve tahıl ekimine uygun olmamasına rağmen Hunlar, ekim yapıyorlar"* şeklinde ifadeler yer almaktadır (Kalan, 2012:3). Bunun yanı sıra Hun topraklarında tarıma açık arazilerin varlığını belirten Shi-zhi ise: *"Art arda devam eden kar yağışı nedeniyle hayvanların pek çoğu telef oldu, salgın hastalıklar baş gösterdi ve tarlada ekinler olgunlaşmadı"* gibi ifadeleri kullanmıştır. Aynı kronikte MÖ 66 yılında: *"Doğu ve Batı beylerinden her birini 10 bin kişilik süvari güçleriyle batı bölgelerine, zirai faaliyetleri başlatarak, ileride Wusunları ve Batı bölgeleri baskı altına almak üzere gönderildi."* şeklindeki ifadede de tarımın Hunlar için stratejik önemini anlamak mümkündür (Kalan, 2012:4). Bütün bu ifadelerden Hun toplumunda zirai faaliyetlerin yapıldığı anlaşılmaktadır.

Hunların kendilerine gerekli olan toprak mahsullerini Çin'den ithal ettikleri de bilinmektedir. Özellikle buğday alımı konusunda hep Çinlilere müracaat etmişlerdir. Hunlar ile Çinliler arasındaki tahıl ürünleri başlangıçta hediye adı altında haraç olarak

geliyordu. Fakat zamanla sınır şehir pazarları açıldıktan sonra buğday buralarda satılmaya başlandı. K'un-ch'in Han döneminden itibaren, Hunlar ile Çinliler arasında savaşlar başlayınca bu sınır ticaret şehirleri ortadan kalkmıştır (Sarıtaş, 2010b:137). Bundan dolayı Hunlar ihtiyaç duydukları tahılları yetiştirebilmek için çeşitli madenleri kullanarak tarım araç gereçleri yapmaya başlamış olmaları, böylece ziraate elverişli bölgelerde çiftçilik faaliyetlerini gerçekleştirmiş olmaları muhtemeldir.

Altay bölgesinde Hun dönemine ait açılmış çeşitli sulama kanallarının olduğu bilinmektedir. Başkaus bölgesinde, Çulışman Nehri yakınlarında sulama kanallarının izleri günümüzde de belli olmaktadır (Ögel, 2014:90). Tötö Nehri'nden açılan bir kanalla bu bölgeye yakın Ak-Tura Kanalı, Altay Dağlarındaki önemli düzeydeki ziraatçiliğin kanıtlarından biridir. Hun dönemine ait ziraat kültürüyle ilgili en önemli ürünler, Selenge Nehri ve Baykal Gölü kıyılarındaki İvolga ve İlmavoya-Padi'de bulunmuştur⁴² (Ögel, 2014:90). Buradaki kazılar sırasında çeşitli saban demirleri, çeşitli büyüklükteki oraklar, çapa, kürek ucu, tahıl saklamak için özel bir şekilde kazılmış çukurlar, tahılları öğütmek veya ezmek için kullanılan taşlar bulunmuştur (Kalan, 2012:3). Bulunan saban demirlerinin üzerinde Çin yazılarının da bulunması, buradaki ziraat kültürünün üzerinde Çin etkilerini göstermektedir (Ögel, 2014:90).

Selenge Nehri'nin çevresinde yapılan kazılarda bir Hun yerleşim yerinin izi tespit edilmiştir. Yaklaşık 75 hektarlık bu yerleşim yerinde dökme saban demirleri, saban döküm kapları, demir oraklar ve taş değirmenler ortaya çıkarılmıştır (Klyashtorny ve Sultanov, 2004:68). Rusya'da yapılan arkeolojik çalışmalarda da Hunlara ait yerleşim alanlarında pulluk, orak, tahıl öğütücüsü gibi çeşitli tarım araç gereçlerinin bulunması, yerleşik Hun topluluklarının ziraatla uğraştıklarının göstergesidir. Bugün, Moğolistan Ulusal Tarih Müzesi'nde çok sayıda Hun dönemine ait madeni tarım araç gereçleri bulunmaktadır. Hunlarda tarımın bu kadar gelişme göstermesi, medenileşmenin boyutunu ortaya çıkarmak bakımından da önemlidir (Kalan, 2012:4). Sonuç olarak, arkeolojik kaynaklar ışığında Hunlar, toprağı işlemek amacıyla demir madeninden yapılma pulluk ve sabanlar kullanıyorlardı. Rusya'da, Selenge Nehri ve Baykal Gölü yakınlarında Hun dönemine ait sulama kanalları, madeni tarım araç gereçleriyle tahıl saklamak için kazılmış çukurlar, Altay bölgesinde Hun Devleti'nden

⁴² (Bk. Ek 4).

itibaren Türklerin tabiat koşullarının izin verdiği kadar zirai faaliyetlerle uğraştıklarını ve madeni tarım araç gereçleri kullandıklarını göstermektedir.

1.3. HUNLARDA MADENİ ÜRÜNLERİN TİCARETİ

1.3.1. Ticaretin Yöntemi ve Faaliyetleri

Hunların ticaret faaliyetleri hakkında bilgiler Çin kaynaklarına dayanmaktadır. Çin hanedan yıllıklarına göre başta Çin olmak üzere yoğun ticari ilişkilerde bulunan Hunların, diğer devletlerle ve kendi içlerinde de ticari faaliyetler yaptıkları bilinmektedir. Orta Asya'nın iç bölgesinde yer alan Hunların güneyindeki Sarı Nehir Vadisi, tarımın merkezini, doğu tarafındaki Hei-lung-chiang Vadisi ve deniz kıyısı bölgesi sabanla çift sürme kültürünü, batı tarafı ise Altaylar ve Tuva'dan geçerek Orta Asya'yla yakın ilişkiler kurulan bölgeyi oluşturmuştur (Kafesoğlu, 2010:275). Hunlar böylesine avantajlı bir coğrafyada yer almaları nedeniyle genişleme siyaseti uygulayarak, dünyanın diğer bölgeleriyle, özellikle Çinlilerle çok iyi ilişkiler kurmuşlardır. Bu ilişkiler askeri faaliyetler, baskınlar, evlenmeler, aynı bölgede yaşama ve ticaret gibi yollarla meydana gelmiştir. Bu gibi ilişkilerin oluşturulmasıyla Hunlar ekonomik ve kültürel alanlarda ilerleme kaydetmişlerdir.

Hunların tehdit, haraç, vergi, hediye, yağma, mübadele ve sınır ticaretine dayalı kendi içinde dengeli, dış ticarete ise karmaşık bir ekonomi politikaları vardır. Bağımlı bozkır halklarından haraç alınır; örneğin doğudaki Tung-hulardan⁴³ koyun, sığır, at ve kürk, Kansu ve diğer Orta Asya bölgelerinden başta tarım ürünleri olmak üzere, günlük yaşamı güzelleştiren lüks ürünler temin edilirdi (Groot ve Asena, 2011:30). Hunlarda ticaret yöntemi büyük ölçüde mübadele esasına göre yapılmış, para aracılığı olmaksızın alınan bir ürün karşılığında başka bir ürün değiştirilmiştir. Bu da mübadele ticareti sırasında ürünlerin seçimi de tarafların karşılıklı anlaşmalarına bağlı bir durumdur (Koca, 2003:142).

⁴³ Hun (MÖ 210-200) döneminde Doğu'da varlığı bilinen Moğol veya Tunguz kabilesidir. Mete döneminde Tung-hu'lar, Hunlar tarafından yenilgiye uğratılmış ve Hunlara bağlanmıştır (Koca, 2002a:672).

Hunlar döneminde Doğu Türkistan yoğun bir nüfusa sahipti ve İpek Yolu ticareti sayesinde ekonomik olarak gelişmiş bir bölgeydi. Bu bölgede değişik büyüklükte 34 ila 36 şehir devleti bulunmakta ve bunlar siyasi potansiyele sahipti. İpek Yolu üzerinde çok sayıda küçük şehir devleti dış politikalarına uygun, çıkarlarını korumak için birleşik bir güç oluşturmamışlardı. Çinli tarihçiler bu küçük devletçikleri: *“Doğu Türkistan devletlerinin orduları tek başlarına zayıftı ve orduda hiyerarşik bir yapı yoktu”* şeklinde ifadelerle nitelendirmişlerdir. Bunun sonucunda güvenlik bakımından zayıf olan fakat ekonomik olarak gelişmiş ve İpek Yolu üzerinde kurulmuş ticaret merkezlerine sahip zengin bu küçük devletler, özellikle süper güç niteliğindeki Hunlar ve Çinliler gibi güçlü komşu devletler için cazip bir durumdaydılar (Kerimova, 2002:743). Hunlar askeri güçleri sayesinde İpek Yolu’nun Orta Asya’daki önemli güzergâhları kontrol etmişler ve buradan geçen ticaret kervanlarından vergi almışlardır. Ayrıca Hunların başkentinde kendilerine ait ticaret depoları bulunurdu, buralarda Çin’in ve muhtemelen diğer devletlerin verdiği haraçlar depolanır ve daha sonra kervanlarla başka ülkelere veya başka ülkelerin tüccarlarına satılırdı (Groot ve Asena, 2011:30). Hunlar komşu ülkelerle yaptıkları ticaretin güvenlik içinde gerçekleşmesi amacıyla bazı önlemler almaktaydılar. Bu önlemlerin başında komşu ülkelerle olan sınır bölgelerinde serbest ticaret pazarlarının kurulması gelmektedir. Tarihi kaynaklara göre ilk serbest ticaret pazarları Hunlar ile Çinliler arasında kurulmuştur. Bu ticaret pazarlarının kurulduğu yerler ise genellikle Çin’e ait sınır şehirleridir (Koca, 2003:145-150).

Hunlar ülkelerinin sınırlarını kuzeybatı yönünde genişletmeleri üzerine Doğu Avrupa ve Çin arasındaki ticari ilişkilerde önemli bir köprü durumuna gelmişlerdir. MÖ II. yüzyılın sonlarına doğru Hunların, Avrupa ve Çin arasındaki ticari faaliyetlerde etkin bir konuma ulaştığı anlaşılmaktadır. Mete, Ho-han-ye ve Çi-çi dönemlerinde ülke sınırlarının Çungarya ve Hazar Denizi yönünde genişlemiş olmasının; Avrupa ve Uzak Doğu arasındaki ticari faaliyetlerin bozkır yoluyla gelişmesini de beraberinde getirmiştir (Togan, 1981:40). İdil⁴⁴ (Volga) sahasında yapılan arkeolojik araştırmalar Çin’den

⁴⁴ İdil Nehri Zamarkos’un raporunda *“Atilla”* şeklinde nitelendirilmiştir (Ligeti, 1990:68, 70). İslam coğrafyacısı İbn Havkal ise bu nehrin Kırgız steplerinde doğduktan sonra Oğuz ve Kimak coğrafyası arasından akarak Hazar Denizi’ne döküldüğünü ifade eder. Ayrıca kendisi bu nehir için Rus nehri şeklinde ifadeler de kullanmaktadır. Bu nehrin Hazar Denizi’ne döküldüğü havzada kendi adıyla bir şehir vardı. Bu şehir Hazar Türklerinin başkentiydi (İbn Havkal, 1938:129, 130, 133).

gelerek Hun coğrafyasından geçen ticaret yolunun yoğun bir şekilde kullanıldığını göstermektedir (Toprak, 2008:166).

Bazı araştırmacılar bozkır hayatını sadece ekonomik açıdan değerlendirmektedir. Örneğin, sinolog Ecsedy Ildikó bozkır hayatı için: “*saf göçebeler izole edilmiş ekonomi ve toprağa aittirler*” demektedir (Saritaş, 2010b:134). Fakat Hunlar her ne kadar bozkır hayatı yaşasalar da madencilik ve ticari faaliyetlere çok büyük önem vermişlerdir. Hunlar ile Çinliler ilk ilişkilerinden itibaren, İpek ve Baharat Yolu gibi ticaret yolları üzerindeki önemli bölgelere hâkim olabilmek için sürekli uzun mücadeleler sürdürmüşlerdir. O dönemde Batı Türkistan veya Batı Bölgeleri anlamına gelen “*Hsi-yü*” adı verilen bu bölgeye hâkim olmak, Hunlar ve Çinliler için özellikle ekonomik anlamda büyük önem taşıyordu (Saritaş, 2010b:134). Bu nedenle Hunlar bu bölgelerde ticari faaliyetler gerçekleştirebilmek için büyük çaba sarf etmişlerdir.

Kavimler göçüyle beraber Hunlar kendi sanatının niteliklerini ve inceliklerini Avrupa’ya götürmekte ve bu sayede Avrupa coğrafyasında bir Türk akını etkili olmaktadır. Hunların yaptıkları madeni ürünler bu göç akını sırasında ve belki de daha önceden sadece maden ticaretiyle Avrupa pazarında kendine yer bulmuş olmalıdır. Buna örnek olarak Avrupa’da madeni ürünlerden “*la tene*” olarak adlandırılan Türk yapımı bronz ürünlerin bulunması gösterilebilir (Strzygowski, Glück ve Köprülü, 1973:107). Böylece Hunların Orta Asya ticareti dışında dünya ticaretine de katkıları olmuştur. Eğer Hunlar gibi atlı konargöçer toplumlar olmasaydı, Orta Asya aşılması imkânsız bir duvar olarak kalacak, Çin ile Hindistan arasında yoğun şekilde faaliyet gösteren ticaret ağı erkenden doğmayacaktı. Bu nedenle Yakın Doğu’nun Çin’e bağlanmasında, Orta Asya’da bir uçtan diğer uca hareket eden Hunların payı büyüktür (Sezer, 1979:116).

1.3.2. Çin ile Ticari İlişkiler

Hunların ekonomisi kendi bozkır ekonomilerinden başka genel itibarıyla üç türde toplanmaktadır. Bunlardan birincisi ele geçirdikleri yerler üzerinde bulunanlardan aldıkları ganimetler, ikincisi ilişki içinde oldukları devletlerden alınan hediyeler veya haraçlar, üçüncüsü ise yakın ve uzak ülkelerle yapılan ticaretlerdir. Hunların Çin’le

yaptıkları ekonomik ilişkiler ise ağırlıklı olarak, burada ikinci türe girmektedir. Çin her yıl sınırındaki barışı sağlayabilmek için Hunlara, hediye olarak adlandırdığı birtakım haraçlar veriyordu (İzgi, 2014:99). Türkler ile Çinliler arasındaki ilk ticaret ilişkileri de Çinlilerin "*kung*", batıların "*tribute*" ve Türklerin de "*haraç*" olarak adlandırdıkları bir yöntem içinde gerçekleştirilmiştir (İzgi, 2014:95). Burada ifade edilen haraç kelimesi bugün Türkçede kullandığımız zorla alınan para, yani bilinen haraç kelimesinden tamamen farklıdır. Söz edilen dönem içinde geçen haraç kelimesi, içeriği ve uygulanışı bakımından bugünkü ticaret komisyonlarına denk gelen bir kavram olarak kullanılmaktadır (Eberhard, 1987:18). Hediyeleşme hem Hunlar hem de Çin'in kuzey ve batısındaki göçebe toplumlarla yerleşik medeniyete sahip olan Çin'deki en eski toplumlardan bu yana uygulanmaktadır. Haraç, yani hediyeleşme ile ticaret genel olarak aynı anda ve anlamda kullanıldığı için buna haraç ticareti adı da verilmektedir (Tezcan, 2007:17). Hunlar ve Çinliler arasında uygulanan haraç ticareti, yabancı elçiler tarafından getirilen ticari ürünlerden oluşmaktadır. Bu ürünler karşılıklı olarak aynı değerde olan başka bir hediyelerle değiştirilirdi (Eberhard, 1987:18). Bu yöntemle kurulan ilişkiler sadece iki devlet arasında gerçekleşmiş ve bir üçüncü devlete yer verilmemiştir (İzgi, 2014:96).

Aslında İlk Çağ'da ve Erken Orta Çağ'da ticaret daha çok hediyeleşme ve mübadele yöntemiyle yapılmaktadır. Bu ürün mübadeleleri, herkesin kendi alım gücüne ve aristokratik durumuna göre gerçekleşiyor; genellikle kendi yetiştirdikleri ve yaptıkları ürünlerden meydana geliyordu. Örneğin, hayvan yetiştiren toplumlar hayvansal ürünleri; ticaret, sanat ve madencilik gibi işlerle uğraşanlar komşu toplumda, devlette bulunmayan veya az rastlanıldığı için pahalı olan nadide ürünleri getiriyorlardı. Bunun karşılığı olarak medeni toplumlar ise örneğin Çin, ilk dönemler için ipek, ayna, bronz ürünler, altın ve para, sonraki dönemlerde ise çay ve porselen gibi Çin'e özgü ürünler takdim ediyorlardı. Orta Asya'da bulunan ve İpek Yolu'nun Çin'e giriş güzergâhında yer alan, yerleşik hayat yaşayan Hunlarda ise yeşim taşı, lapis lazuli (lacivert taşı) gibi kıymetli taşların ticareti de yapılıyor (Tezcan, 2007:15). Bu dönemde Hunların sağladığı güvenlik ortamında ticari faaliyetler gelişmiştir. Çin ile İran ve Çin ile Hint ticaret yollarının açılmasıyla birlikte bölgenin hem ekonomik hem de kültürel hayatı canlanmıştır. Özellikle Çin ile İran ticaret yolu sayesinde çeşitli

toplumların Orta Asya’da buluşması sonucunda özellikle ipekli dokuma, çini, cam ve maden endüstrileri gelişmiştir (Tabakoğlu, 1986:54).

Hunların madencilik ve maden ticaretine dair Çin kaynaklarında açık bir şekilde çeşitli bilgiler geçmektedir. MÖ 104-96 yıllarında yazılmış olan *Shih-Chi (Tarih Hatırası)* adlı eserde bulunan Hunlar Tezkeresi’nde: “*Hunlar, savaşta uzak mesafe için ok ve yay kullanıyorlar. Yakın mesafe için demirli kılıç ve mızrak kullanıyorlardır.*” şeklinde ifadeler yer alır. Çin Han Hanedanı tarihi hakkın bilgiler içeren, *Han Hanedanı Yıllığı*’nda yer alan Hunlar Tezkeresi bölümünde: “*Hun Hanı Ho-han-hsieh, Çinli elçileri karşıladığı bir törende, Chinlu adlı değerli kılıcıyla altını kesrek içkinin içine altın parçalarını atmış ve Çin elçisiyle dostluk için içki içmiştir.*” bilgileri yer almaktadır (Ekrem, 1997:6-7). *Han Hanedanı Yıllığı*’nın Batı Bölgesi bölümünde ise Hunların maden işlemesi ve bu işlenen madenlerin ticareti hakkında şu bilgiler yer almaktadır:

“Çarklık bölgesindeki bir dağda demir bulunmaktadır. Bunlar bu demirle savaş araç gereçleri yaparlar, Nantou (Keşmir) bölgesinde gümüş, bakır ve demir bulunur, savaş araç gereci yaparlar. Kuçar bölgesinin kuzeyindeki iki yüz li (yaklaşık 100 km) uzaklıkta bir dağ vardır. Halklar bu dağdaki taşları eriterek demir üretiyorlar. Bu demirler otuz altı bölgeye gönderiliyor” (Ekrem,1997:7).

Hunlar hakkındaki bilgiler ağırlıklı olarak Çin kaynaklarında geçtiği için, Hunların sadece Çin’le ilişki içinde oldukları düşünülmektedir. Fakat büyük bir devlet olan Hunlar, küçük devletler olan Sien-bi, Wu-huan⁴⁵ gibi yerleşik toplumlarla ve diğer bozkır coğrafyasında yaşayanlarla da yakın ilişkiler kurmuşlardır. Böylece hiçbir zaman tam anlamıyla Çin’e bağlı kalmamışlardır. Aslında Hunları tarım ve maden ürünleri gibi ihtiyaçlarda Çin’e bağlı gibi göstermek, Hunların ziraat yapmasını, demiri işlemesini Çin’den öğrendiler gibi ifadeler Hunları olduğundan küçük gösterme uğraşından başka bir şey değildir (Öztürk, 2013a:123-124).

Hunlar, Çinlilerle çeşitli nedenlerden dolayı mücadele durumunda bulunsalar da ilişkilerini devam ettirmişlerdir. Bu ilişkiler arasında, coğrafi ve siyasi konumlarından dolayı ortak sınırı paylaşmaları nedeniyle ticari ilişkiler önemli bir yer tutmaktadır. Hunlar ile Çinliler arasındaki bu ticari ilişkiler uzun yıllar karşılıklı bir şekilde devam etmiştir. Kısıtlı tarımsal imkânlarla sahip olan Hunların, en önemli tarım ithalatçıları;

⁴⁵ Hunların doğudaki en önemli Moğol asıllı komşularındandır. Hunlar askeri güçlerinden dolayı doğudaki komşularını çok uzun yıllar kendilerine bağlı tutarak vergiye bağlamışlardır. Vergi olarak en çok aldıkları ürünleri deriler oluşturmıştır (Öztürk, 2013a:150).

zirai anlamda önemli bir üretici olan güney komşusu Çin'dir (Öztürk, 2013a:123). Bu sınır pazarlarında, yasal olarak Hunlar için askeri değeri olmayan ürünlerin yanında aynı zamanda demir madeni gibi ürünlerin de ticareti yapılmıştır. Bu ticaret yolu karşılıklı olarak kaçakçılar tarafından gerçekleştirilmiştir. Ancak bu pazarlar zamanla, özellikle atın ve hayvansal ürünlerin Çin'e ticaret yoluyla gelmesi, Çin tarafını son derece mutlu etmiştir (Öztürk, 2013b:544).

Çin'deki pazarların üç tip olduğu ifade edilir. Bunlar askeri kamplar, sınırlarda kurulan pazarlar ve şehirlerinde kurulan normal iç pazarlardır. Bununla beraber Hunlar ile Çinliler arasındaki alışverişin genelde sınır yerlerinde kurulan pazarlarda gerçekleştiği bilinmektedir. Hunlar ile Çinlilerin ticari faaliyetleriyle ilgili ilk bilgilere, Ching'in tahta geçtiği dönemde Hunlarla yapılan bir anlaşma metninin maddesinde geçmektedir (Toprak, 2008:169-170). Tarihi kaynaklardaki bilgilere göre “...*sınır ticareti yeniden başlasın*” şeklinde geçen ifadeler iki ülke arasındaki sınır ticaretinin önemini vurgulamaktadır (Groot ve Asena, 2010:30). Hunlar ile Çinliler arasında siyasi yönden barışçıl ilişkiler son bulsa da, bu antlaşma maddesinden de görüldüğü üzere iki ülke arasında gidip gelmeler ve ticaret yeniden başlamış, ticari ilişkiler fazla etkilenmemiştir. Çünkü sınır ticareti her iki taraf içinde çok önemli bir ekonomik faaliyettir. Hunların sadece soylu tabakasına kâr getiren bu ekonomik antlaşma, Hun hanlarının teklifi üzerine daha sonra biraz değiştirilmiş; sınır boylarında bulunan Hun halkının da Çin ürünlerinden faydalanmaları amaçlandığından, Çin sınırlarında büyük pazar yerleri açılması ve buralarda Hun asıllı toplulukların ticaret yapmalarına izin verilmesi istenmiştir. Hun idarecilerinin ültimatoma benzeyen bu teklifleri uzun tartışmalardan sonra Çin sarayında kabul edilmiş ve sınır ticareti antlaşması değiştirilmiştir. Daha sonra bu pazarlarda çok miktarda darı, maya, altın, ipek, kumaş, iplik ve benzer ürünlerin ticareti yapılmıştır (Tezcan, 2007:24). *Han Hanedan Yıllığı*'nı yazan klasik Çin tarihçisi Pan Ku'ya göre, Çin İmparatoru Wen, Hunlarla sınır ticaretini açmış, bir Han Hanedanı'ndan bir kızı evlenmesi için Hunlara göndermiş ve onlara verdiği yıllık hediyeleri bin altına çıkarmıştır (Sarıtaş, 2010b:136). Bu sınır pazarları sayesinde Hunlar ile Çinliler uzun süre sürekli olarak büyük miktarlarda ürün değişimi esasına dayanan ticaret yapmışlardır.

Hunların en çok ihtiyaç duyduğu ürünlere sahip ülke, doğal olarak güneydeki medeni komşuları Çin'dir. Çünkü Çin'in ağırlıklı olarak uğraştığı ekonomik faaliyet

alanlarından biri tarımdır. Hunların tahıl ihtiyacını karşılayabilmek için Çin'den ticaret de dâhil olmak üzere, çeşitli yollarla faydalandığı bilinmektedir. Fakat bu faydalanma tek taraflı olmamıştır. Hunlar Çin ürünlerine ihtiyaç duyduğu gibi Çin'de Hun ürünlerine ihtiyaç duymuştur. Çin'in ihtiyaç duyduğu ürünlerin başında hayvanlar, hayvansal gıda ürünleri, keçe, yün, deri ve kereste gibi ağaç ürünlerinin yanı sıra, ham madenler ve bu madenlerden elde edilen çeşitli ürünler gelmektedir (Öztürk, 2013a:130). Hunlar Çinlilere çeşitli evcil hayvanlar, deri ve yün ürünleri verirler, karşılığında onlardan el işi sanat ürünleri, tarım araç gereçleriyle tahıllar alırlardı. Değişimi yapılan bu ürünlerin çeşitleri ve miktarları çok fazladır; bunlar arasında demir, bronz araç gereçler, çömlekler, at koşum takımları, ağaçtan yapılmış ürünler, altın elbise süsleri ve çok çeşitli ipekli dokumalar sayılabilir. Hunlar bazen daha iyi kalitede bronz ve demirden ürünler yapabilmek için, Çinlilerin bulunduğu bölgelerden bronz ve demir gibi ham maddeleri de ithal etmişlerdir (Sarıtaş, 2010b:136). Bu bilgilerden anlaşıldığı üzere, Çin'in Hunlardan almak istediği ürünlerin çeşidi daha fazladır (Öztürk, 2013a:130).

Tarihte Hunlar ile Çinlilerin değişik zamanlarda çeşitli amaçlarla ticari antlaşmalar sağlayarak ilişkilerindeki ekonomik hareketliliğin devamını sağladıkları bilinmektedir. MÖ 198 yılında yapılan He Qin veya diplomatik adıyla barış ve kardeşlik antlaşmasına⁴⁶ dayanarak Hun ile Çin arasında ticaret akışını düzenleyen bir sistem kurulmuştur. Bu antlaşmanın içeriği konusunda MÖ 90 yılında eski bir Türk hanının sözleriymiş gibi verilen *“10 bin fıçı tatlı şarap, 5 bin kg darı ve pirinç, 10 bin top çeşitli ipek kumaş ve kıymetli madeni ürünler... ve bir prenses”* gibi şüpheli bilgiler de bulunmaktadır (Groot ve Asena, 2010:30). Çinliler, Hunlara verilen haraçların devlet bütçesi için oluşturduğu ağır yükten, Romalılar ise Hunların altın konusundaki doyumsuzluğundan şikâyetçidir. Çünkü Doğu'da ve Batı'da yapılan en güzel madeni ürünler anında Hunların ülkesine kadar gelmekteydi (Groot ve Asena, 2011:28). MÖ 177 yılında Çin imparatoru Hun hanlarının dostluğunu kazanmak, barışı sürdürmek

⁴⁶ Hun ile Çin devletleri arasında meydana gelen barış evlilikleri olarak adlandırılan He Qin Politikası Hunlarla ilk kez Çin'in ekonomik, sosyal ve siyasi alanda zor durumda olduğu dönemde, Han Hanedanı'nın teklifiyle uygulanmaya başlamıştır. Bundan sonraki tüm He Qin antlaşmaları Hunlar tarafından talep edilmiştir. Antlaşmaya göre, Çin imparatoru Hun liderine bir eş ve bunun yanında kıymetli hediyeler göndermiş, karşılığında Hun hanı, Çin'in kuzey sınırlarını koruyacağına güvence vermiştir (Türker, 2013:2015). Bu antlaşma Asya'da bağımsız iki devlet arasında yapılan ilk yazılı antlaşmadır (Groot ve Asena, 2011:28).

amacıyla ipekli kumaştan yapılmış bir elbise göndermiştir. Gönderilen bu elbisenin kaliteli bir kumaş olması ve ayrıca saf ipek içermesi dikkat çekicidir. Hunlara gönderilen diğer armağanlar arasında işlemeli çeşitli renkli kumaşlarla birlikte madeni bir tarak, altın kakmalı bir kemer, bir altın kemer tokası yer alır (Ligeti, 1986:44). Hunların hediyeleşme ve haraç ticareti yoluyla aldığı ürünlerin arasında madeni ürünlerin olması göze çarpmaktadır.

Hunların madenlerden ne kadar verimli faydalandıklarını anlamak için komşusu Çin'in durumuna bakmak birtakım çıkarımlar yapabilmek için yeterli olacaktır. Çin'de köleler ve suçlular demir yapımı da dâhil olmak üzere devlet işlerinde kullanılırdı. Çin'de MS I. yüzyılın sonlarında maden ocaklarında çalışan kölelerin isyan etmesi sonucunda Çin ekonomisi ve sosyal yaşantısı adeta felce uğradı (Gumilëv, 2002b:195-196). Bu olay karşısında Çinliler demiri, devlet kontrolü altına alarak tekelleştirdiler. Bu durum, Han Hanedanı döneminde de devam etmiştir. Çinde demir ocaklarının işletilmesi ve demir döküm işçiliği, resmi komiserlerin kontrolü altında, babadan oğula geçen zorunlu hizmetlerde çalışanlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Madenlerin özel olarak işletilmesine izin verilmez ve demirin işlemesi de gizli yapılamazdı (Eberhard, 1987:120-121). Hunlarda ise demir ocaklarını nasıl çalıştırdıkları kesin olarak bilinmemekte fakat madeni ürünlerin fazlalığı nedeniyle, demir araç gereç yapımının serbest olduğu düşünülmektedir (Öztürk, 2013a:166). Az miktarda demir madenine ve kontrollü demircilik faaliyetleri yürüten Çin'in yanında, çok sayıda zengin maden yatağıyla ileri düzeyde demir dökme kabiliyetine sahip Hunlar için bu durum ekonomik bir değer oluşturmıştır. Bu nedenle Çin'in Hunların madenlerine tarih boyunca ilgili olması anlaşılmaktadır. Hunların da kendi ellerindeki bu değerli potansiyeli ekonomik bir fayda sağlamak amacıyla ticarete kullanmaları son derece olağandır.

MÖ 202 yılında Çin'de yaşanan hanedan değişikliği sonrası Han Hanedanı'nın iktidara gelmesiyle, ilk yıllarda Hunlarla barışçıl ilişki kurma politikası benimsendi. Fakat daha sonra Han Hanedanı iktidarda durumunu güçlendirdikçe ve kuzey sınırlarını güvence altına almak amacıyla, Hunların buralardaki hâkimiyetine son vermek için politikasında değişikliğe gitmek durumunda kalmıştır. Çünkü Çin'de madenin az bulunması, hep savunmada kalma politikasını uygulayan Çin Devleti'ni kuzey bozkırlarına saldırmaya iten en önemli nedendir (Öztürk, 2013a:173). Çin elçisi Chang Ch'ien'in Orta Asya'ya Hun toplulukların yaşadığı bölgelere gözlem için seyahati

sırasında Keşmir, Yarkent ve Aksu gibi bölgelerde madencilik bakımından demir endüstrisinin yaygın olduğunu belirtmektedir. Bunun dışında bol miktarda bakır, gümüş, kurşun ve altın madeninin varlığını kaydetmiştir. Bunun yanı sıra bu bölgede çeşitli madenlerden, mızrak, ok, yay, bıçak, kılıç, zırh gibi araç gereçlerin yapıldığını belirtir (Ekrem, 1999:40).

Han Hanedanı İmparatoru Wu-ti, savaş harcamalarının fazlalığı nedeniyle yaşanan ekonomik sorunları çözebilmek için kuzeydeki bu zengin maden yataklarını ele geçirmek istemiştir. Ayrıca bu bölge, madenler bakımından zengin olmasının yanında, Çin'e çok kıymetli ve nadir bulunan yeşim taşının sağlandığı yerlerden biriydi (Kerimova, 2002:743). O dönemde ticaretin yoğun olarak sürdürüldüğü Orta Asya ticaret yollarının Hunların kontrolünde olması da Han Hanedanı'nı rahatsız etmiş olmalıdır. Dönemin ticaret yolunun Batı Şensi ve Kansu'dan Orta Asya'ya gitmesi, bu bölgede ticaretin önemli ölçüde yoğun olmasını sağlıyordu (Eberhard, 1987:92-95). Bu ticarettten tüccarlar kadar, kervanların içinden geçtikleri büyüklü küçüklü yerleşim birimlerindeki topluluklar da kazanç elde etmekteydiler. Bu nedenle Hunlar, Çin'in Batı'yla ticaretlerine engel olmakta ve ekonomik açıdan zarar vermekteydiler. Ayrıca Hunların Orta Asya'ya giden yollara hâkim olması ve ticaret yolunu istedikleri zaman değiştirerek, kervanları yağma etmesi de Çin'in ticaretini önemli ölçüde etkiliyordu. Bu nedenle Çin, ticaret yollarını doğrudan doğruya kendi kontrolü altına almak istemiştir (Grousset, 2015:53-55). MÖ 120'den itibaren Hunlardan maden yatağı barındıran topraklar almaya başlayan Wu-ti, ülkesini az da olsa rahatlatmış ve bu bölgelere 48 tane demir işlemeden sorumlu yönetici atayarak demir madenciliğini sürdürmeye ve kontrol altına almaya çalışmıştır. Çünkü Çin bakımından madenler, para anlamına gelmektedir. Bu girişim, Çin'in maden bakımından fazla zengin olmadığına en önemli göstergesidir (Öztürk, 2013a:173).

Hun madenciliğinin en önemli özelliği, savaş araç gereçleri yapımından, süs eşyası yapımına kadar, madencilikle ilgili her alanda kendisine yetebilmesidir. Bazı Hun mezarlarında kendi ürünlerinin yanında, Çin yapımı ürünler de bulunmuştur. Hunlar ile Çinliler arasındaki yoğun ticari ilişkilerden dolayı, Hun şehirlerinde Çin madeni ürünlerine de rastlanılmaktadır. Bu ürünler arasında ipek kumaşlar, bronz askılıklar ve lakeli kâseler yer alır. Bunlar Çinliler tarafından Hunlara ticaret, haraç ve vergi olarak gönderilen kullanım ürünleri veya Hunlara sığınan Çinlilerin getirdikleri

ürünlerdir (Gumilëv, 2000:113). Bunların sınır pazarları aracılığıyla gelmiş olma ihtimali de yüksektir (Öztürk, 2013a:172). Bu küçük çaplı ticaretin nedeni Çin ürünlerine duyulan ilgidir. Çin kaynaklı kalıntıların da neredeyse tamamı süs eşyasıdır. Hunlar özellikle savaş araç gereçleri yapımında dönemlerinin bölge lideri konumundadırlar. Hun koşum takımları, kılıçları, kamaları tamamen kendilerine özgü niteliklere sahiptir. Bunların arasında da sağlamlık ve kılıçlar için keskinlik, en önde gelir. Bu nedenle Hun maden ürünleri, özellikle Çin tarafından sürekli talep görmüştür. Fakat Hunlar düşmanları olan Çin'e, bu ürünlerden çok az sayıda satmışlardır (Öztürk, 2013a:172-173). Başta Çin olmak üzere bağımlı diğer ülkelerin zengin hediyeleriyle şımartılan Hun soylularının yabancı sanattan ve lüks ürünlerden etkilendikleri de ortadadır (Groot ve Asena, 2011:28). Fakat Hunların ülkesine gelen bu kıymetli ürünler onların yabancı kültür ve sanata karşı zaaflarını göstermiyordu, çünkü Hunlar kendi yerli kültür ve sanatının etkisiyle kendilerine özgü çeşitli ürünler yapmaktaydılar.

Hunlar ve Çinliler arasındaki ticaretin sadece yasal olan yollarla yürütülmediği de bilinmektedir. Han Hanedanı döneminden başlayarak resmi ticaretin yanı sıra yasal olmayan yollarla da ticaret yapılmıştır. Çünkü Çin'de, Hunlara satışının gerçekleşmesinin yasak olduğu ürünler de yer almaktadır. Bu ürünler arasında savaş araç gereci yapımında kullanılan demir madeni, 10 yaşından küçük atlar ve bir çeşit kavisli yaylar vardır (Onat, 1987:623). Fakat Han Hanedanı'nın ilk zamanlarında kuzey sınırlarında bulunan bazı tüccarlar Hunlara yasak ürünlerin satışını gerçekleştirmiştir. Bu tüccarlardan biri de Nieh Weng I adında bir Çinlidir. Bu tüccar, Hunları ticaret dolayısıyla çok iyi tanımış ve güvenlerini kazanmıştır. Daha sonraki zamanlarda bu tüccar, Çin hükümeti tarafından Hun hanını tuzağa düşürmek amacıyla da kullanılmıştır. Hun sarayına giden Nieh Weng I, Hun hanını Çin'in kuzey sınırında yer alan Ma-yi şehrine saldırmayı ve burasının zenginliklerini ele geçirmesi için ikna etmiştir. Hun hanı bu teklifi olumlu karşılamış ve adı geçen şehri ele geçirmek üzere harekete geçmiştir. Fakat Hunlar Ma-yi şehrine girdiklerinde bunun bir tuzak olduğunu fark etmişlerdir. Bu olay Hun ile Çin'in dostluk ilişkilerinin bozulmasına neden olmuştur. Hun hanının böyle bir teklifi şüphelenmeden kabul etmiş olması, belki de Hunlar ile Çinliler arasında daha önce de bu çeşit ilişkilerin kurulmuş olmasıdır (Onat, 1987:621-623). Ayrıca Çinlilerin kendi ülkelerindeki meşhur tüccarları Hunlara karşı casusluk amacıyla kullanmaları çok olağan bir durum olarak ortaya çıkmaktadır.

Çin’de Wu Hanedanı döneminde, yasaklı ürünlerin ticaretine engel olmak için ağır cezai yaptırımlar konmuştur. MÖ 121’de Hun Yeh adlı Hun prensi ve beraberindekiler ticaret yapmak için resmi olarak Çin sarayına gitmişlerdir. Birçok Çinli de ülkelerine gelen bu zengin kervanla ticaret yapmışlardır. Ancak Çin imparatoru, Hunlara yasak ürünler sattıkları gerekçesiyle 500 Çinliyi ölümle cezalandırmıştır. İmparatorun verdiği bu ceza halk tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Buradan da anlaşılacağı gibi bazı ürünlerin sadece sınır dışında değil, sınır içinde de ticareti yasaklanmıştır (Onat, 1987:623). Çin’in, bu ürünlerin satışına koyduğu yasaklama politikası, ekonomik nedenden daha çok kendi güvenliklerini sağlamaya dönüktür. Ayrıca Çin’de bu dönem maden yataklarının azlığı, ellerinde mevcut bulunan maden ürünlerini koruma refleksini ortaya çıkarmıştır. Çinlilerin maden ticareti yapanlara ağır cezalar vermesi kısıtlı miktarda bulunan maden yataklarını koruma içgüdüsüyle ilgilidir. Buna karşılık ülkede mevcut bol miktardaki ipekli dokuma ve ham ipeğin ticaretiyle ilgili herhangi bir kısıtlamanın olmaması da bu düşüncüyü güçlendirmektedir.

Hunların, ilk dönemlerden itibaren Çin’in kuzeyinde yer alan bölgelerde yoğun olarak yaşadıkları bilinmektedir. Hun ekonomisinin temellerinden birini de bu bölgenin oluşturduğu düşünülür. Çünkü bu bölge su ve otlaklar bakımından zengin olduğu için konargöçer hayvancılığı bakımından uygun şartlara sahip olmakla kalmayıp, aynı zamanda tarımın da yapılabilirdiği bir bölge durumundadır. Ayrıca bu bölgede ormanların ve madenlerin fazla oluşu sayesinde ok, yay gibi madeni araç gereçlerin yapımıyla Hun ekonomisi gelişmiştir. Yaklaşık olarak MÖ III. yüzyıldan başlayarak Hunların madenden araç gereç yaptıkları, sonrasında ise bunların sosyal ve askeri hayatta kullanımlarının hızla geliştiği bilinmektedir. Hunların o dönemdeki en yaygın ihraç maddeleri arasında hayvanlar ve hayvansal ürünlerin ardından kendi yaptıkları madeni ürünler yer almaktadır (Sarıtış, 2010a:48-49). Hun döneminde Fergana, Keşmir Bölgesi ve Part⁴⁷ bölgelerinde; aralarında Türkler ve Yüecilerin de bulunduğu topluluklarda gümüş ve altın paraların kullanıldığı belirtilmektedir. Bu bölgelerde tarım, hayvancılık ve madenden yapılmış araç gereçler günden güne gelişince, ticaretler de yoğunlaşmıştır. Gerçekleşen ticari faaliyetler sayesinde çok farklı coğrafyalara giden

⁴⁷ İskit kökenli Arşak Hanedanı tarafından İran’da kurulan bir devlettir. İskitler tarafından kovulan Arşaklar, İran coğrafyası üzerinde *sürgün* anlamına gelen *Partava* topraklarına yerleşmişler ve adlarını buradan almışlardır. Bu ülkenin doğuda sınırları Mâverâünnehir ve Hindistan’a kadar genişlemiştir (Altungök, 2015:38-39).

tüccarlar, Doğu ile Batı'nın ticaret ve kültür ilişkilerini geliştirmişlerdir. Ticari faaliyetlerden dolayı Orta Asya'da çok sayıda ticari koloni oluşmuş ve bu kolonilerin olduğu yerler zamanla büyük şehirlere dönüşmüştür. Tüccarlar, sadece kendi bölgelerinde kalmayıp her gün Han Hanedanı'nın sınırına kadar gidip buradaki pazarlarda, kendi ürünlerini satarlar ve karşılığında ham ipek, ipekli kumaşlar alarak yaşadıkları bölgelere geri dönerlerdi (Ekrem, 1999:40-41).

Hun döneminde maden ticaret ağı Kuzey-Doğu Çin üzerinden Rusya'daki Baykal Gölü ve Angara Nehri'nin sahillerine kadar uzanmıştır. Elbette buralarda sadece aracı kabilelerle mübadele ticareti yapan Çinlilerin ürünleri sergilenmiyordu. Hunlar da Sibirya'ya kalay ve bronz gibi metaller vermişler, karşılığında yeşil ve beyaz nefrit, kıymetli kürkler ve muhtemelen köleler almaktaydılar (Gumilëv, 2002b:29). Böylece Uzak Doğu ticaret ve kültür ağı da geliyordu. Bunların yanında Çinlilerin kullandıkları demir savaş araç gereçlerinin Orta Asya'da Türk hâkimiyeti altında bulunan bölgelerden geldiklerine yönelik güçlü rivayetler bulunmaktadır. Madencilikle uğraşan Hunların bu araç gereçlerin ticaretini yapmaları olasılık dâhilindedir. Hunların lüks kılıç anlamında kullandıkları "*king-luk*" kelimesi, Çin kaynaklarında da geçmektedir. Hatta Çin bilimci Fr. Hirth bu ifadenin iki yüzölçümü anlamında Çin kaynaklarına geçmiş şekli olan "*kingirlik*" kelimesinin Çin kaynaklarındaki ilk Türkçe kelime olduğunu söylemektedir (Togan, 1981:30).

Hunlar ile Çinliler arasındaki maden ticareti arkeolojik kalıntılarla kanıtlanabilmektedir. Hun mezarlarında çok miktarda Çin'e ait ipekliler, bronz aynalar, madeni paralar, lakeli ürünler, sosyal yaşamda kullanılan ürünler ve çeşitli değişik türde ürünler Hunlar ile Çinliler arasındaki ticari faaliyetleri açıklamaktadır. Hun mezarlarıyla şehir kalıntılarının hepsinde Han Hanedanı dönemine ait bronz aynalar bulunmuştur. Örneğin, Pu-t'ung-kou'daki iki numaralı mezarda ve Ta't'ung'daki Shang-ts'un Chia-chai'daki Hun mezarlarında toplam 22 adet bronz ayna bulunmuştur (Sarıtay, 2010b:137). Ayrıca Baykal'ın güneyden kuzeye bir silsile durumunda uzanan mezarlarında muhteşem bronz işçilik örneklerinin ortaya çıkarılmıştır. Bu mezarlara gömülen insanların temel ekonomik uğraşları hayvancılık olmasına rağmen bunun yanında metal döküm teknolojisinde de bir hayli ilerledikleri anlaşılmaktadır. Bunun yanında bu mezarlarda Hint Okyanusu'ndan ticaret yoluyla getirilmiş kabuklu kaurifler,

pirofillitten (mineral) yapılmış silindir şekilli beyaz boncuklar ve Çin stili üç madeni kap parçası da bulunmuştur (Gumilëv, 2002b:61-62).

Hunlar varlıklarını devam ettirdikleri dönem boyunca komşularıyla yoğun ticari ilişkiler geliştirmişler ve doğal olarak hem ilişki kurdukları toplumları etkilemişler hem de onlardan etkilenmişlerdir. Örneğin, hayvan üslubunun Hun toplumlarıyla doğrudan doğruya ilgili olduğu kabul edilmektedir. MÖ VI. yüzyıldan itibaren hayvan figürlü sanatsal süsleme üslubu, Çin bronz kültürünü güçlü bir şekilde etkilemeye başlamıştır. Çin’de birdeb bire ortaya çıkan hayvan figürlü sanatsal süsleme üslubu gelişmiş ve daha sonra tamamen kendisine özgü bir formata sahip olmuştur (Eberhard, 1987:67). Binicilik sanatının Çin’e girmesiyle de koşum takımlarının ve arabaların madeni bölümlerinde hayvan figürlü sanatsal süsleme üslubunun uygulandığı bilinmektedir. Bunlar daha önce Çin’de bulunmayan bir sanattı. Bu yeni sanat, yalnız Çin’de kalmayıp, Güney Çin’e ve Hindistan’a kadar gitmiştir (Eberhard, 1987:67-69). Hun yerleşim yerlerinden Ulan-Ude’de, bu kültürün yaşam tarzı hakkında önemli bilgilere ulaşılmıştır. Bunların içerisinde yer alan hayvan figürlü bronz kabartmalar, kumaş parçaları üzerine işlenmiş griffon, kedi ve Tibet sığırı motifleri, Çin lakeleri, yeşim taşları Çinlilerle gerçekleştirilen ticari ilişkileri ortaya koymaktadır (Roux, 2001:117-118).

Çin tarih boyunca daima maden sıkıntısı çekmiştir. Bunun için madenleri sermaye olarak biriktirirler ve buna bağlı olarak fiyatlar yükselirdi. Fiyatlar yeterli düzeye ulaştıncaya, piyasaya arz edilir ve fiyatlar yine düşerdi. Çin’de bütün tarih boyunca, maden kıtlığından ve madenin az işletilmesinden dolayı daima maden mevcuduyla maden kıymeti arasında bir dalgalanma tespit edilmiştir (Öztürk, 2013a:170). Çin’in içine düştüğü bu kısır döngü, bronzun ve diğer madenlerin Çin topraklarında fazla bulunmadığına işaret eder. Bronzun pahalılığı, Hunların çağdaşı olan Han Hanedanı döneminde de devam etmiştir. Bunlara ek olarak, efsanevi bilgilere göre bronz madenciliğinin, kuzey toplumları aracılığıyla Çin’e geldiğine dair rivayetler vardır. Çin’de Shang Hanedanı (MÖ 1600-1027) döneminde, Çinli olmayan ve ekonomisi bronz madenciliğine dayanan Kun-wu adındaki bir kuzey kabilesi bulunmaktaydı. MÖ 2000’li yıllarda Çin topraklarına giren bu kabileyle orada ziraatle uğraşan topluluklar arasında mücadeleler yaşanmış ve madencilik kültürü Çin’de yaygınlaşmıştır (Eberhard, 1987:67). Efsanevi bir bilgi de olsa, Çin’e bronz madenciliğini ilk olarak Kun-wu adlı

kabile getirmiş olabilir. Eski dönemdeki efsanevi bilgilerle başlayan ve daha sonra arkeolojik çalışmalarla da desteklenen bilgilere göre, bronzun Çin'e kuzeyden, Hunların yaşadığı bölgeden geldiği kesin gibidir (Öztürk, 2013a:171).

MÖ III. yüzyılda Çin topraklarında kurulan üç güçlü devletten biri olan Nan-Yüeh Devleti'nin Kralı Chao Mieh (MÖ 137-122)'nin mezarı 1983 yılında keşfedilip açılmış ve içinden çok kıymetli objeler çıkarılmıştır. Hun coğrafyasından oldukça uzakta Çin'in Yün-nan eyaletinde Nan Yüeh kral mezarında altın plakalar bulunmuştur⁴⁸. Bu plakalar daha çok süs amaçlı kullanılmıştır. Mezarda bulunan altın plakalar ve diğer bazı Hun stili ürünler, bu tarz ürünlerin nasıl olup da bu kadar uzağa geldiğinin anlaşılmasına yönelik araştırmaların yapılmasını sağlamıştır. Araştırmaların sonucunda, kaynaklarda geçmemesine rağmen Hunlar ile Nan-Yüeh devletleri arasında ticari ilişkilerin var olduğu sonucuna ulaşılmıştır. MÖ 121 yılında Çin'e teslim olan Hun-hsieh ve Hsiu-t'u boylarının yaşadığı yer Kansu bölgesinin Ho-hsi koridorudur. Bu bölgenin güneyinde Ch'ing-hai eyaleti yer almakta, oradan ise Ssu-ch'üan ve Yün-nan'a kadar uzanan doğal bir yol bulunmaktadır. Bu yol sayesinde, Çin topraklarından geçmeden bu iki devletin birbirleriyle irtibat kurarak ticaret gerçekleştirmesi son derece mümkün gözükmemektedir (Baykuzu, 2012:216).

MÖ 118'de, Baykal Gölü civarında Hunlara ait bölgelerde ortaya çıkarılan Çin paraları, Hunlar ve Çinliler arasında mübadele yönteminin yanında paranın da ticari faaliyetlerde yer aldığını göstermektedir (Grousset, 2015:39-40). Hun ticari faaliyetlerinde para kullanımının yaygınlaşmasının, Çinlilerin Han Hanedanı dönemi sırasında olduğu yönündedir. Çin imparatorunun Hun Hanı Hou han-ye'ye gönderdiği hediyeler arasında 200 bin bronz para da yer almıştır (Saritaş, 2010b:137). Ning-hsia eyaletindeki Ch'a-you-hou-ch'i-chao-chia-fang köyündeki bir Hun mezarından “*beş chu*” türünde basılmış 7 adet madeni para ortaya çıkarılmıştır (Saritaş, 2010b:138). Hun ekonomisinin gelişmesiyle beraber mübadele aracı olarak kıymetli madenlerin kullanılmaya başlandığı da bilinmektedir. Hun ticari faaliyetlerinde mübadele yönteminde zamanla daha kıymetli metaller de kullanılmaya başlanmıştır. Hun yerleşim bölgelerinde yapılan kazılarda paralarla birlikte madeni Sibiryâ plakaları da ortaya çıkarılmıştır (Grousset, 2015:40). Çin kültür özelliklerini gösteren bu madeni paralar ve

⁴⁸ (Bk. Ek 3).

plakalar Hunlar ile Çinliler arasındaki ticari ilişkilerin ve etkileşiminin geldiği boyutları göstermektedir. Hunlar ile Çinliler arasındaki ticaret gerekli olmasaydı, para veya kıymtli metallerin her iki taraf arasındaki mübadelede bu derece bir fonksiyonu olamazdı.

Hunlar arasında en kıymetli ürünlerin başında gelen madenden yapılma savaş araç gereçleri gerek devletler ve hükümdarlar arasında gerekse bireyler arasında hediyeleşme olarak bir değişim aracı olarak da kullanılmaktadır. Bu dolaşımda olan madeni ürünler başta dostluk, iyi niyet göstergesi olduğu gibi bazen de siyasi bir mesaj anlamında, tehdit unsuru olarak da kullanılmıştır. Bu hediyeleşme araçları arasında özellikle ok ve yay gelmektedir. Bunun yanı sıra kılıçta önemli hediyeler arasında bulunmaktadır. Bunların dışında gürz, tolga, bıçak, hançer ve zırh gibi araç gereçlerde hediyeleşmede yer almıştır. Örneğin, MÖ 51 yılında Hun Hanı Hou han-ye tabi olmayı kabul ettiği Çin imparatorunun sarayında yapılan kutlama sırasında karşılıklı olarak hediyeleşmişlerdir (Göksu, 2008:458).

Mutfak araç gereçlerinden kılıç, kamaya kadar pek çok savaş araç gereç yapımında demir madenini komşularından daha etkin şekilde kullanan Hunlar; bu sayede bölgelerinde farklılık yaratmış ve dolayısıyla daha güçlü bir siyasi ve ekonomik konuma yükselmişlerdir. Komşu ülkelerin sahip olmadıkları ihtiyaç duydukları araç gereçleri yapan Hunlar bu sayede ticari faaliyetlerde de üstünlüğü ellerinde tutuyorlardı. İhtiyaçtan dolayı Hun ürünlerine yönelik talep, Hunları bölge ticaretinde belirleyici ve önemli bir noktaya taşımıştır (Öztürk, 2013a:166). Hunların çok erken dönemlerden itibaren madenden yapılmış ürünleri; Çin'in kuzey ve kuzeydoğusunda yer alan İç Moğolistan, Ningxia, Gansui, Liaoninh, Jilin ve Shaanxi gibi eyaletlerle; Moğolistan, Sibirya, Kırgızistan gibi ülkeleri kapsayan çok geniş bir coğrafi alanda arkeolojik kazılar sırasında ortaya çıkarılmıştır (Sarıtış, 2010a:50). Böylesine yaygın ve yoğun olarak kullanılan madeni ürünler, mutlaka aynı zamanda bir ihraç ürünü olma özelliğini de taşıması gerekirdi. Dolayısıyla özellikle Çin'de çok sayıda Hun ürün kalıntılarının bulunması aynı zamanda Hunlar ile Çinliler arasındaki ticari ilişkilerin açık bir göstergesidir.

Tarihi kaynaklar ve arkeolojik bilgilere göre Hunların gelişmeleri ve yükselişleri sadece Çin ile etkileşimde sınırlandırılmadan, kendi kültürel iç dinamikleri ve birçok

yönüyle tarihi bir gerçektir. Çin'in kuzeyinde varlık gösteren, bir arada yaşayan çeşitli toplulukların, bozkır bölgesinin kendine ait ekonomik gelişiminin izlerini göstermekte ve metallerin kullanıldığını, zirai faaliyetlerin yapıldığını kanıtlamaktadır. Metal silahlar, atlar ve savaş arabaları buralarda savaşçı bir kültürün bulunduğu göstergeleridir. Bunun yanında Hunlarda siyasi çevrenin izin verdiği sürece, en azından belli toplumlar arasında ticareti gerçekleştirme ve ülke dışındaki değişimleri kontrol etme gibi faaliyetler de savaşçı kültür kadar önemlidir (Cosmo, 2002:716).

İKİNCİ BÖLÜM

GÖKTÜRKLERDE MADENCİLİK ve MADEN ÜRÜNLERİNİN TİCARETİ

2.1. GÖKTÜRKLERDE MADENCİLİK FAALİYETLERİ

2.1.1. Kökenleri ve Kısa Siyasi Tarihleri

Göktürklerin kökeni hakkında kaynaklarda efsanelerle karışık bilgiler verildiği için kesin bir sonuca ulaşmak zordur. Çin kaynaklı metinlerde Göktürklerin kökeni hakkında iki rivayet yer almaktadır. Birincisi kurttan türeme, ikincisi ise Hunların kuzeyindeki Suo ülkesinden çıkma hadisesidir (Taşağıl, 2014:13). Ancak, yine de bu metinlerin içinden bazı çıkarımlar yapmak mümkün olabilmektedir. Göktürklerin kökeni hakkında ortaya atılan en isabetli görüş MS 542 yılı öncesinde Altay Dağlarının güney eteklerinde yaşıyor olmalarıdır. Çin kaynaklarının ittifakla bildirdiklerinden hareketle, Hun soyundan gelmeleri ve Hun coğrafyasının kuzeyinde yaşadıkları sonucuna ulaşılmaktadır (Taşağıl, 2014:11). Göktürklerin yaşam tarzlarının, örf ve adetlerinin Hunlarınkine benzer olduğu anlaşılmaktadır (Gömeç, 1999:7-8.)

Tarihte Türk adını kullanan ilk devlet olmaları nedeniyle önemli bir yere sahip olan Göktürkler, MS VI. yüzyılın ilk yarısında Moğolistan'da hüküm süren Avar Devleti'ne (Juan-juan) bağlı bir konumda bulunuyorlardı. MS 546 yılında Avar Devleti'ne karşı bir Töles⁴⁹ ayaklanmasını bastıran ve zamanla güçlenen Bumin, MS 552 yılında Avar Devleti'ne saldırı düzenleyerek yıkmıştır. Bu zaferinden sonra Bumin, İl Kağan unvanını alarak, Ötüken merkez olmak üzere MS 552 yılında I. Göktürk Devleti'nin bağımsızlığını ilan etmiştir (Kafesoğlu, 2010:96). Göktürkler Çin, Sasani ve Bizans gibi, Orta Çağ başlarının en büyük üç yerleşik gücünün kuzeyinde, Mançurya'dan Karadeniz kıyılarına kadar uzanan büyük bir devlet haline gelmiştir.

⁴⁹ Çin kaynaklarında eski Hun boyları olarak geçen ve bütün Orta Asya'ya yayılmış kalabalık Türk topluluklarıdır (Eberhard, 1942:79). Töles; Hunlar, Gök Türkler ve Uygur döneminde teşkilatsız Türkler için kullanılan bir addır (Ögel, 1948a:796).

Bumin Kağan kardeşi İstemi'yi Batı topraklarına göndermesi sonucu, İstemi yabgu unvanıyla Türkistan bölgesinde önce İran'daki Sasanilerle bir ittifak kurup Akhunları yıkmış, ardından Bizans Devleti'yle bir ittifak yaparak Sasanilerle sürecekt uzun savaşları başlatmış ve İpek Yolu'nu denetimi altına almaya çalışmıştır. I. Göktürk Devleti, özellikle Mu-kan Kağan (MS 553-572) döneminde büyük bir yayılma göstermiş ve kuzeyindeki Kırgızlar ve doğusundaki Kitanları hâkimiyetleri altına almışlardır (Kafesoğlu, 2010:97). Mu-kan ve Ta-po (MS 572-581) döneminde ise Çin'de bulunan hanedanlar Göktürk egemenliği altına girmişlerdir.

I. Göktürk Devleti; İşbara (MS 581-587) döneminde yaşanan taht mücadelelerine, Çin'de yeni kurulan Sui Hanedanı'nın karışması üzerine MS 582 yılında, Batı ve Doğu Göktürk Devleti olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Doğu Göktürk Devleti; Bağatur Sepi Kağan'ın (MS 621-630) T'ang Hanedanı⁵⁰ tarafından esir edildiği MS 630 yılına kadar varlığını devam ettirdi. Batı Göktürk Devleti ise MS 659 yılına kadar varlığını sürdürmüş, fakat daha sonra Çin hâkimiyetine girmiştir. Bu sırada Türgişler ve Karluklar olmak üzere benzeri boylar ön plana çıkmıştır. MS 648 yılında Çin'deki T'ang Hanedanı tamamen ülke topraklarına hâkim olmuş ve sonra Doğu Göktürk Devleti ülkesi Çinliler tarafından askeri valiliklere ayrılmıştır (Kafesoğlu, 2010:98).

Göktürkler, Çinlilerin oluşturdukları askeri valiliklerde bağımsızlık mücadelelerine devam etmişlerdir. MS 679 yılında başlayan bağımsızlık isyanlarının ilk iki denemesi başarısız olmasına rağmen, MS 681 yılında isyanların başına geçen Kutlug sonuca ulaşmış ve MS 682 yılında II. Göktürk Devleti'ni kurmuştur. Kutlug Kağan; Dokuz Oğuzlar⁵¹ ve diğer Türk boylarını devlete bağlamış ve Çin'e seferler düzenleyerek eski Göktürk bakiyesi toprakları kurtarmaya çalışmıştır. MS 691 yılında devletin başına geçen Kapgan Kağan'ın izlediği sert politika devlete bağlı diğer boyların isyanına neden olmuş ve bu isyanların bastırılması sırasında zehirlenerek öldürülmüştür (Taşağıl, 2014:14). Kapgan Kağan'ın yerine geçen oğlu da İlteriş

⁵⁰ Doğu Göktürk Kağanı Şi-pi'nin desteğiyle Sui Hanedanı'nı iktidardan uzaklaştıran Li Yüan, Çin'de 300 yıl kadar sürecekt olan ünlü T'ang Hanedanı'nı (618-906) kurmuş ve kendisi de Kao-tsu (618-626) unvanıyla Çin imparatoru olmuştur (Koçsoy, 2002:84).

⁵¹ Dokuz (Tokuz) Oğuz adı kaynaklarda ilk defa Orhun Yazıtlarında geçmektedir. Bu ifade, "*dokuz boydan meydana gelen Oğuzlar*" anlamını taşır. İslam kaynaklarında ise Toguz Guz şeklinde geçmektedir. Dokuz Oğuzlar MS VII-VIII. yüzyıllarda Tula Nehri'nin kıvrım yerinde yaşamaktadırlar. (Sümer, 1994a:500).

Kağan'ın oğulları tarafından tahttan indirilerek katledilmiştir. Ondan sonra devletin başına geçen Bilge Kağan, MS 734'e kadar başta kalmıştır. Bilge Kağan'dan sonra devlet iyice zayıflamış, Çinlilerin kışkırtmaları sonucu Uygur, Karluk ve Basmıl boyları ayaklanmış ve uzun mücadeleler sonucunda MS 745 yılında II. Göktürk Devleti'ne son verilmiştir. Göktürklerin bir bölümü Uygurlara bağlanmışken bir bölümü de Çin'e sığınarak T'ang Hanedanı'nın hizmetine girmiştir (Gömeç, 1999:41-95.)

2.1.2. Maden Endüstrisinin Gelişimi ve Etkileri

Göktürk maden endüstrisinin oluşmasında ve gelişmesinde Proto-Türk ve Hunların etkisinin büyük olduğu bir gerçektir. Göktürklerde madencilik endüstrisi temel ekonomik faaliyetlerin başında gelmektedir. Göktürk döneminde madencilik mesleği Türklerin günlük hayatının içinde yer almıştır (Tızlak, 2002:409). Göktürk döneminde görülen pek çok sayıda madeni ürün örneği Göktürklerle ait kalıntı yerlerinde, özellikle mezarlarda ortaya çıkarılmıştır. Göktürk Devleti'nin kurucusu Bumin Kağan, Avar Devleti'nin Kağanı Anagoy'un kızıyla evlenmek istediğinde: *“Benim demir işlerimde çalışan sizler nasıl böyle bir talepte bulunma cesaretini gösterirsiniz?”* cevabını almıştır (İnan, 1991:229). Göktürkler siyasi bağımsızlığını kazanmadan önce Avarlara bağlı konumda olup Altay Dağlarında onlar için demircilik yapıyorlardı. Madencilik ve metalürjinin gelişme düzeyi ülke ekonomisini ve orduların gücünü de önemli ölçüde etkilemekteydi. MS IV-VI. yüzyıllardaki Orta Asya'nın geniş bölgelerine sahip Avar Devleti'nin ekonomisinin ve ordu donanımının Altay madenleri çevresinde bulunan Göktürk madencilere tamamen bağımlı olduğu bilinmektedir (Buryakov, 2002:238). Altayların jeolojik mirası zengin ve çeşitli olduğundan, Avarların daha önce Tibet ve Çin'den demir madeni ithal etmeye çalıştıkları fakat daha sonra kendilerine bağlı Göktürklerin Altaylarda demir madeni çıkararak işletmeye başlamalarının tesadüfi olmadığı anlaşılmaktadır (Gumilëv, 2000:200).

Altaylar ve Yenisey Nehri'nin yakın yerlerinde oldukça zengin demir madenlerin varlığı bilinmektedir. Özellikle Altaylarda bulunan demir madenleri fazla derin olmayan maden ocağı girişleri de bu durumu kanıtlar niteliktedir (Gumilëv, 2002a:91). Ayrıca arkeolojik kalıntılara dayanarak ta bu bölgenin Göktürklerde

madenciliğin, özellikle demir kültürünün başladığı yer olarak düşünülebilir (Göksu, 2008,92-93). Demircilik mesleğiyle uğraşan Göktürklerin Aşina soyundan gelenler, Altayların güney yamacında yaşamaya başladılar ve Avarların hizmetinde demirci ustası olarak çalışmışlardır (Taşağıl, 2014:20-21).

Göktürklerin hâkim olduğu Talas bölgesinde madenci yerleşmeleri, hatta madenci şehirlerinin de olduğu yerleşim bölgeleri bulunmaktadır. İslam kaynaklarında bu bölgede büyük olmayan Şelci şehri ve civarında bazı maden işlenen yerler olduğu geçmektedir. Burada özellikle gümüş madenleri bulunmaktadır. Bu bölgede inceleme yapan arkeologlar buradaki madenci şehirlerinin MS VII-VIII. yüzyıllarda yani Göktürk döneminde meydana çıktığını belirtmektedir. Bunlar arasında özellikle Şelci şehri yakınlarındaki Çaldıvar ve Aktepe I şehirleri önemli bir yere sahiptir. Gümüş elde edilmesi ve gümüş ticareti bu bölgenin başlıca ekonomik faaliyetlerindendir (Baykara, 2003:139).

Sadece bölgenin demir madeni bakımından zengin olması demir kültürünün oluşması için yeterli değildir. Çünkü demirin işlenmesi ve ürün haline getirilmesi bir sanattır; Türklerde bu sanatın ustasıydılar. Göktürklerin atalarının da demir madenlerinde çalıştıkları bilinmektedir. Bu açıdan Göktürklerin üstünlüğü, demir ürün yapımındaki büyük ustalıklarıdır. Muhtemelen demirle ilgili bilgiler, sonradan Göktürk Kağan ailesini oluşturacak ailenin bir sırrı olmuştur. Göktürkler Altaylardaki demir madenlerini işleyerek yaptıkları savaş araç gereçleriyle komşularına üstünlük sağlamıştır. Birçok metal ürünlere Orhun alfabesinin kazılmış olması, madeni ürün yapan ustaların Türk olmasıyla açıklanabilir (Baykara, 2009:141).

Göktürkler madencilikle ve özellikle demircilikte ileri bir endüstri oluşturmuşlardır. Burada çıkan demirin yüksek kalitede olması ve Göktürk madencileri tarafından çok iyi işlenmesi Göktürk maden endüstrisinin en büyük özelliğidir. Altaylarda keşfedilmiş maden ocak kalıntıları bu duruma uygun bir kanıttır. Ayrıca Göktürklerde madenleri işleyenlerin ve madenden ürün yapanların teknik bakımdan oldukça gelişmiş oldukları bilinmektedir. Göktürkler madenleri işlemede nicelikleri hesaplamayı ve dökümle alaşımın kimyasal sürecini kontrol etmeyi başarmışlardır (Eliade, 2003:157-158). Demir madeninin otuzdan fazla yapısı, Güneydoğu Altaylarda keşfedilmiştir. Bunların, diğer bölgelerle bir benzerliği yoktur. Yapıların uzunluğu 2 m,

yükseklikleri 1,5 m'dir. Bunlar, çalışılan mekânı konik bölümlere ayıran altı adet maden eritme ocağından meydana gelir. Bu maden ocakları, dönemleri itibarıyla son derece yüksek bir mükemmelliğe sahipti ve hatta yapım aşamasında erken dönem Rus maden ocaklarından bile ileri düzeyde bulunuyordu (Soyonov, 2002:134).

Altay ve Sayan Dağları Türk demir madenlerinin bulunduğu bölgeler olmakla beraber burada bol miktarda altın ve gümüş de çıkarılmıştır. Tanrı Dağlarında bulunan demir madenleri, Kaşgar-Kuçâ bölgesinde çıkarılan altın, gümüş, bakır ve kurşun yatakları Göktürklerin; Kafkaslarda çıkarılan altın ve gümüş madenleri ise Hazarların kontrolünde bulunuyordu (Kafesoğlu, 2010:315). Çinli Budist rahip ve gezgin Hsüan Tsang (Xuan Zang) Doğu Türkistan'ın ünlü şehirlerinden biri olan Kuçâ'da altın, bakır, demir, kurşun ve kalay madenlerinin bulunduğunu belirtmektedir. Bunun yanı sıra Kuçâ bölgesinde bulunan Göktürk topluluklarının; ticari faaliyetlerinde altın, gümüş ve bakır paraları kullandıkları ifade edilmektedir (Ekrem, 2003:96-97). Göktürklerin, Kırgız coğrafyasının güneybatı civarında yaşayan boylarının, o bölgede bulunan Orta Asya'nın en iyi demir ve çelik madenlerinin çıkarıldığı madenleri işlemesi ve bunlardan savaş araç gereçleri yapması, Göktürklerin madencilik endüstrisinde ne kadar ileri düzeyde olduklarını göstermektedir. Bundan dolayı da Göktürkler dönemleri boyunca Orta Asya'nın silah endüstrisini büyük oranda sağlamış ve ellerinde tutmuşlardır (Ögel, 1971:59).

Göktürkler, madencilik endüstrisinde sadece demir ve çelik dalıyla yetinmekle kalmamış bu endüstrinin diğer farklı alanlarıyla da ilgilenmişlerdir. Bizans elçilerinin Göktürkler hakkında yapmış olduğu incelemeler bunun kanıtı niteliğindedir. Zemarkhos başkanlığındaki Bizans elçilik heyeti, Göktürk kağanının çadırına yaptığı ziyarette, burada gördüğü madeni ürünler ve madeni süs eşyaları karşısında beğenilerini gizleyememiştir. Bizans elçilik heyetinin dikkatini celbeden unsurlar ise; kağanın oturduğu som altından yapılmış bir taht, çadırda yer alan altın güğümler, ibrikler ve kaplarla altın kaplı ağaç direkler, yine altın işlemeli yastıklar, çadırın avlusunda bulunan gümüşten yapılmış sahanlar, tepsiler ve heykelciklerle bunlara benzer diğer madeni ürünlerdir (Ligeti, 1986:64-65). Çinli Budist rahip Hsüan Tsang ise, Batı Göktürk kağanlarından birini ziyaret ettiğinde, otağında normal ahşap karyola yerine, demir karyolanın bulunduğunu o kadar ilginç bulmuştur ki seyahatnamesinde bundan söz etme gereği duymuştur (Vásáry, 2003:99). Göktürk demirciliğinin, komşularına karşı önemli

bir ekonomik unsur; siyasi iktidarı ele geçirmelerini sağlayan güçlü bir silah olduğu düşünülebilir (Sinor, 2009b:398).

Göktürklerin madencilikle ilgili faaliyetlerinin sadece demircilikle kalmadığının bir başka göstergesi yakın bir zamanda Orta Asya’da yapılan araştırmalarda ortaya çıkarılan bazı kalıntılardır. Bu araştırma, Orhun bölgesinde Moğolistan’ın başkenti Ulan Batur’un 450 km batısında, 1993 yılında hazırlıklarına başlanan ve 2003 yılına kadar pek çok faaliyet gerçekleştirilen, çalışmalarına başlanan ve TİKA tarafından yürütülen “*Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi*”dir. Bu projenin amacı, Orhun Yazıtları’nın restorasyonu ve koruma çalışmaları ile bölgede gerçekleştirilecek arkeolojik kazıları kapsamaktadır. Bu projede, Bilge Kağan hazineleri şeklinde de ifade edilen II. Göktürk Devleti dönemine tarihlenen birçok kalıntı ortaya çıkarılmıştır (TİKA, 2002:1-3 ve TİKA, 2003:24-66). Bu proje sonucunda bulunanlar arasında altın, gümüş, demir, kurşun, bakır, tekstil ve değişik değerli taşlar yer almaktadır (TİKA, 2003:67). Bilge Kağan’a ve bir yakınına ait hazineler arasında gümüş bir sandık içerisinde yer alan binlerce gümüş ağırlıklı olmak üzere çeşitli süs eşyası bulunmuştur⁵². İçerisinde Bilge Kağan’ın Anka Kuşu motifleriyle süslü altın tacı ve altın kemerinin de yer aldığı bu değerli hazineler, dünya mirası listesine alınmıştır⁵³.

Göktürklerin madencilik faaliyetleriyle ilgili erken kaynaklardan biri de Ergenekon Destanı’dır. Bu destana göre demirin nasıl eritildiği konusunda bazı açıklamalar yapılmıştır. Bunun yanında, Türklerin dini olarak kabul edilen Şamanizm’de de demir kutsal bir madde olarak bilinmektedir. Ergenekon Destanı’na göre, Altaylarda yaşayan Türkler demircilik mesleğiyle uğraşmışlardır. Aynı zamanda Göktürk boyları arasında sadece demircilik mesleğiyle uğraşıldığı konusunda da bilgilere rastlanılmaktadır. Potey ve Lop yerleşim yerindeki arkeolojik kalıntıların bulunduğu yerde demir tavlama için yapılan ocaklara rastlanılmıştır (Kahya, 2002:412). MS V-IX. yüzyıllar arası bir dönemi kapsayan arkeolojik araştırmalarda Göktürklerin demiri cevheri eriterek elde ettikleri tespit edilmektedir. Ayrıca Göktürk döneminde Türkler, demiri oksit ve karbon oksitle birleştirerek kimyevi yolla ham demir elde etmişlerdir. Göktürkler bugünküyle bile kalite bakımından kıyaslanabilecek

⁵² (Bk. Ek 11).

⁵³ (Bk. Ek 12).

demir madeninden savaş araç gereçleri, at koşum takımları ile günlük kullanım ürünleri yapmışlardır (Çoruhlu, 2013:230).

Göktürk dönemindeki maden dökümhaneleri ülke topraklarının çeşitli yerlerinde görülmüştür. Hakasya bölgesinde çam ormanlarının içlerinde eski dökümhanelerin kalıntılara rastlanılmıştır. Ayrıca çeşitli yerlerden çıkan arkeolojik kalıntılar Göktürklerin bakır, kalay ve gümüşü de eritmekte ve yaygın şekilde kullanmakta olduğunu göstermektedir (Gumilëv, 2002a:101-102). Doğu Türkistan Arkeoloji Araştırma Grubu, Tanrı Dağlarının güney kesimindeki Luo-p'u ve Kuça gibi eski tarihi yerlerinde, çok geniş bir alana yayılmış demir eritmeye ilişkin kalıntılar keşfetmişlerdir. Fakat Cungarya havzasında bu gibi kalıntılara çok az rastlanılmıştır. Diğer taraftan K'e-erh-mu-ch'i' de çıkarılan 32 balballı taş tabutlu mezarlardan sadece 10 tanesinde az sayıda küçük parçalar durumunda demir ürün kalıntıları bulunmuştur. Burada da demir eritme ve maden açmakta kullanılan araç gereçlere rastlanılmıştır. Bu arkeolojik kalıntılar Göktürklerin Altay Dağlarının güney yamaçlarında yaşarlarken, demir madenini eritme ve demir araç gereçler yapma alanında çok gelişmiş olduklarını kanıtlamaktadır (Sarıtaş, 2010b:176). Göktürklerin maden endüstrisine dair bilgiler arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılan el yazmalarında da önemli bilgiler yer almaktadır. Turfan yakınlarında bulunan Astana'daki 307 numaralı mezardan çıkarılan Kao-ch'ang Devleti'nin yabancı elçilerle tüccarlar için yiyecek stoku belgelerinde, Kao-ch'ang ülkesine Göktürk A-pa Kağan tarafından gönderilen demir ustasının gıda maddeleri isteğiyle ilgili önemli kaynaklar mevcuttur. Aynı yerde çıkarılan bir diğer belgede ise Göktürlere ait Tan Han Kağan'ın, Mo Pan-t'ou'nun altın ustası olarak gönderildiği belirtilmektedir (Sarıtaş, 2010b:177).

Rusya Federasyonu içerisinde bulunmakta olan Kuray yerleşim yerinde tahripten kurtulan mezarlarda bol miktarda bakırdan, gümüşten ve demirden yapılmış kadın süs eşyaları, kılıç, mızrak, zırh, gürz, koşum takımları, gem, eyer, üzengiler üzerleri ince rölyeflerle süslenmiş tokalar, gümüş sürahiler, gümüş bel kemerleri, gümüş kamçı sapları, altın küpeler, İskit kazanına benzeyen fakat ondan hem maden hem de işleme bakımından çok üstün ve bakır tencereler, tavalar ve kazanlar, ısıkl çalan oklar, İskit el değirmenlerinden sanat bakımından çok ileri el değirmenleri, ipekten yapılmış, içinde çakmak, çakmaktaşı ve kav bulunan torbalar, rengarenk ipek ve yün kumaş parçaları bulunmuştur. Gümüş testilerin ve gümüş tabakların üzerinde Orhun alfabesiyle bazı

yazıların yazıldığı görülmüş ve bazıları “...Şad'ın eşi milletin büyüğü” veya “Otçı Akgün... kuşağı...” şeklinde okunabilmiştir. Rus arkeolog S. V. Kiselev bu mezarlarda yatan insanların ait olduğu milleti, düşünüldüğü gibi ilkel bir göçebe değil; yerleşmiş, çiftçilik ve sanatkârlık yapan bir topluluk olarak nitelendirir. Ovada izleri hâlen duran su kanalları ve bulunan değirmenler ile mezarlarda bulunan kıymetli sanat eserleri bunun kanıtıdır. Çünkü ilkel göçebe bir milletin mezarlarından bu türde çeşitli ürünlerin çıkması imkânsızdır (Ünal, 1977:153-154).

2.1.3. Kullanılan Başlıca Madenler

Göktürklerin madenciliğin her türünde çok yaygın ve ileri düzeyde olduklarını ve her türlü madeni çıkarmasını ve bunların işlenmesini yaptıkları bilinmektedir. Göktürk döneminde kullanılan başlıca madenler arasında altın, gümüş, demir, bakır ve bronz gelmektedir. Göktürklerin madencilikte ve maden çeşitliliği bakımından zengin bir durumda olması, onların savaş, sanat ve günlük yaşamlarında kullandıkları ürünlerin kalitesine yansımıştır.

İlk keşfedilen ve kullanılan madenlerin başında gelen altın madeni, Göktürk döneminde yaygın olarak kullanılmıştır. Göktürklerin yaşadığı coğrafya olan Orta Asya'da ve Altaylarda zengin altın yataklarının varlığı bilinmektedir (Bodur, 1987:17). Altın madeninin Göktürk döneminde kullanıldığının ve Göktürkler için oldukça kıymetli olduğuna Çin kaynaklarında da rastlanılmaktadır (Taşağıl, 2014:136).

Doğada hem doğal hem de cevher durumunda bulunan gümüş madenin Göktürk döneminde kullanıldığı bilinmektedir. Göktürklerin de yaşadığı coğrafya olan Kazakistan ve yakınlarındaki bölgelerde ortaya çıkarılan gümüş maden ocakları, Göktürklerin bu madeni bildiklerini ve işlediklerini göstermektedir (Oktay, 2013:58).

Göktürk maddi kültürünün temeli, demirin işlenmesine bağlanır. Demir, Göktürklerin siyasi ve ekonomik yapısındaki en önemli unsurlardan biridir. Güneydoğu Altay'da maden eritme ocaklarına sahip olan demir atölyelerine yoğun olarak rastlanılmıştır (Vasiliy, 2002:134). Göktürk döneminde Altay Dağlarında keşfedilen pek çok demir maden ocağı ve fırınları, Göktürklerde bu madenin kullanım alanının en büyük kanıtıdır (Tızlak, 1997:27). Göktürklerin yaşadığı yerin Altay Dağları bölgesinde

olması ve bu bölgenin demir madeni bakımından zengin olması, Göktürklerin demir madenini yoğun olarak kullandığını göstermektedir. Göktürkler demir madenini, ağırlıklı olarak savaş araç gereçlerinin yapımında kullanmışlardır (Vásáry, 2003:99).

Bakır ve kalayın alaşımından elde edilen bronz, kolay işlenebilen madenlerdendir. Göktürkler bronz madenini daha dayanıklı yapmak amacıyla alaşım oranlarında bazı düzenlemelere ve bazen de farklı katkı maddelerini deneme yöntemlerine gitmişlerdir. Kırgızistan'da At-Başı ve Koşoy Korgon'da ortaya çıkarılan bronz eritme potaları Göktürklerde bronz madeninin kullanıldığının bir sonucudur (Oktay, 2013:60). Göktürk döneminde bu maden işlenerek süs eşyaları, günlük araç gereçler, savaş araç gereçleri gibi çok çeşitli ürünler meydana getirilmiştir.

Bakır madeni doğada hem doğal hem de cevher olarak bulunmaktadır. Bakır ilk bulunan ve işlenen madenlerden biridir. Doğal bakır parçalarına dere yataklarında veya bakır cevherlerinin asınmış üst tabakalarında rastlanılmaktadır (Erginsoy, 1978:11). Bakır madenlerinin ortaya çıkarılması ve bakır alaşımlarının Orta Asya'da kullanılması Göktürklerin çok öncesine dayanır. Orta Asya'da bakırın kullanılması Anav⁵⁴ kültürünün üçüncü tabakasında ortaya çıkmıştır. Demirin kullanımı ise bu kültür döneminin dördüncü tabakasında ortaya çıkmıştır (Togan, 1981:30).

2.1.4. Madenlerin İşlenmesi ve Madeni Ürünlerin Yapım Teknikleri

Göktürk döneminde; döküm ve dövme tekniği başta olmak üzere madeni parçaları birleştirme tekniği, maden ustaları tarafından çok iyi şekilde kullanılmıştır. Göktürklerde dövme tekniği, özellikle demir dövme tekniği çok yoğun bir şekilde yapılmaktadır. Madeni potada eriterek kalıplara dökme yönteminin kullanımıyla, istenilen kalınlık ve büyüklükte diskler çekiçe dövülüp levha haline getirilmekte ve istenilen form verilerek dövme tekniği uygulanmaktadır (Bodur, 1987:27). Göktürk ustaları demir dövmeyi daha çok hacim ve alan bakımından fazla olmayan ürünler için kullanmışlardır. Göktürk dönemi savaş araç gereçlerinde dövme ve döküm teknikleri

⁵⁴ Adını Batı Türkistan'da Aşkabad yakınlarındaki Anav adlı coğrafi bölgeden almıştır. Kalkolitik ve Bronz Çağlarına (MÖ 4000-1000) ait kültürdür. Orta Asya'da geniş bölgelere yayılmış ve etkisini göstermiştir. Avcılıktan ziraatçiliğe geçilmiştir (Koca, 1990:16).

uygulanmıştır. Ayrıca bunların dökümünde metal kalıpların kullanıldığı durumlar da olmuştur (Oktay, 2013:65).

Potalarda eritilen madenlerin istenilen şekle getirilebilmesi için hazırlanan kalıplara dökülerek yapılan döküm tekniği özellikle Göktürklerle özdeşleştirilmiş, hatta onların tarih sahnesine çıkışları demir dökümündeki tecrübeleriyle ilişkilendirilmiştir (Gumilëv, 2002a:91). Göktürkler döküm tekniğini en çok demirden faydalanarak kullanmışlardır. Göktürklerin döküm tekniği en çok savaş araç gereçlerinin yapımında kullanılmıştır. Ok uçları, kesici ve delici saldırı silahları, zırh ve miğfer gibi savunma silahları, çeşitli ürünler, at koşum takımlarına ait elemanlar, takı ve aksesuarlar bu teknikle yapılan araç gereçlerdir. Bunun yanı sıra kazan gibi ürünler de demir döküm tekniğinde hazırlanmıştır (Oktay, 2013:66).

Madeni parçaların birleştirilmesinde kullanılan yöntemlerden biri olan “*kaynak*” yöntemi; maden parçalarının yüksek ısı veya çekiçleme kullanılarak birleştirilmesi yöntemidir. Soğuk çekiçleme ve sıcak çekiçleme olmak üzere iki farklı kaynak yöntemi vardır. Göktürklerde yoğun olarak kullanılan soğuk çekiçlemeyle kaynak sadece altın levhalara uygulanırdı. Bunun yanı sıra birden çok madeni parçanın birleştirilmesi için bazen deri kayışlar levhaların üzerindeki deliklerden geçirilerek birbirine bağlanmış, madeni toka, mandal gibi birleştirici elemanlar yardımcı olarak tercih edilmiştir, bazen de lehimleme ve perçin işlemleri uygulanmıştır (Oktay, 2013:76).

2.1.5. Madencilik Faaliyetlerinin Siyasi ve Sosyal Hayata Etkileri

Göktürklerin yaşamında madencilik ve özellikle demirin kullanılması karakteristik bir önem taşımaktadır. Çinlilerin verdiği bilgilere göre Aşina soyundan gelen Göktürkler MS 439’da Altay’a yerleşmişler ve Avarlar için demir madenini işlemişlerdir. Buna göre Göktürklerin ilk zamanlardan itibaren demir madenini bildikleri ve bu maden sayesinde diğer toplumlardan fark yaratarak öne çıktıkları anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bunun sonucunda da daha sonra siyasi ve ekonomik nüfuz elde etmişlerdir (Togan, 1981:29). Göktürklerin madencilik faaliyetleri ekonomiyi ve ordunun donanımını büyük ölçüde etkilemiştir. Bozkırın sert savaş koşullarına bağlı olarak madenlerin işlenmesiyle ortaya çıkarılan savaş aletleri; zırh takımları, at

teçhizatıyla çeşitli savaş araç gereçleri noktasında çeşitlilik göstermektedir. Göktürklerin ürettiği savaş araç gereçleri İpek Yolu'nun bütün kolonilerinde talep edilen ürünler arasında yer almıştır. Ayrıca bu ürünler Orta Asya, Kafkasya ve Avrupa toplumlarının savaş araç gereçleri gereksinimini de önemli ölçüde karşılamaktadır. Göktürkler döneminde doğu-batı arasında uzanan Kürk Yolu'yla kuzey ve güney İpek Yollarının işlerlik kazanması Asya ve Avrupa'nın kalabalık bölgeleri arasındaki ticari hareketliliği hızlandırmıştır. Göktürklerin Asya'daki güçlü varlığı ticaret yolları üzerindeki faaliyetlerde maden ürünlerinin ticaretinin hızlanmasına ve bu yolların siyasi, ekonomik ve sosyal yönden gelişmesine katkı sağlamıştır.

Güçlü bir toplum demir işlemlerini kendisi için yapar, çünkü demir madeninin onun hayatındaki rolü sadece ekonomik değil, daha çok askeri amaçlara yönelik ve bunun sonucunda siyasi bir alanda varlık gösterebilmektir. Ergenekon destanına göre, *“Ergenekon’da yüzyıllar kapalı kalan Türklere aydın dünyaya çıkmak için yol ararlarken bir demirci ‘ben bir yer gördüm, orada demir madeni var. Orasının bir kat olduğunu sanıyorum. Eğer onu eritirsek yol buluruz’ der. Göktürkler o yeri gidip gördüler ve demirciyi haklı buldular. Demirdağı’nı eritip yol açtılar ve aydın dünyaya çıktılar (İnan, 1991:229). Ergenekon Destanı bu yönüyle demir madeninin Göktürklerin yaşamındaki yerini gösterir. Anlaşılmaktadır ki Göktürkler Orta Asya coğrafyasında bağımsızlıklarını kazanabilmek ve sonra büyük bir güç haline gelebilmek amacıyla demiri kullanmışlardır.*

Göçebeler, hayvan beslemekten başka bir şey bilmeyen toplumlardan oluşan bir ordu, hiçbir zaman beşeri kitleleri itaat altına alamaz. Güçlü bir devlet kuran toplumlar incelendiğinde oldukça gelişmiş bir maddi kültüre ve gelişmiş bir düzeye ulaşmış bir alanda (sanat, askerlik, bilim ve madencilik) fark yaratmış toplumlardır. Demirciliğin, bozkır topluluklarının yaşam tarzı haline geldiği ve onların ata mesleği olduğu rahatlıkla söylenebilir. Göktürklerin de bilinen geleneksel uğraşı arasında demircilik bulunuyordu. Göktürklerde, madencilik yalnızca maddi yönden ortaya araç gereç çıkarmak için önemli olmamış, aynı zamanda siyasi bir geçmişe de sahiptir. Göktürkler, devletlerini kurmadan önce, Avarların demircileri, yani onların savaş araç gereçlerini yapan toplum konumundaydılar (Haussig, 1997:161). Madenler, ondan yararlanmayı ve onu kullanmayı bilen toplumlar elinde, gerçek anlamda değerini bulmuş ve en önemli bir unsur durumuna gelmiştir.

Göktürk dönemi arkeolojik kalıntıları ve Çin kaynaklarından anlaşıldığına göre Göktürklerin, çeşitli madenlerden ürünler yapma ve bunları kullanma konusunda oldukça yetenekli oldukları anlaşılmaktadır. Jean Paul Roux, madeni ürünleri yapan Göktürk sanatkarlarının büyücü veya kam sayıldığını belirterek, çeşitli madenlerden yapılmış kalıntıların hepsinin, tahtadan, topraktan ve yünden yapılmış ürünlerden daha fazla anlam taşıdığına inanmaktadır (1972:76). Göktürkler madenler ve madenden yapılmış ürünlerine aynı zamanda çeşitli sembolik anlamlar yüklemişlerdir. Göktürklerin madenlere yüklediği anlam destanlarında oldukça sık geçmektedir. Demirciler, savaşçıların araç gereçlerini yapar. Yalnızca savaş araç gereçlerin maddi olarak yapımları değil, onlara yüklenen bir kutsallık bir sihirdir. Bunları kutsal ve sihirli araç gereçlere dönüştüren şey demircinin gizemli zanaatıdır. Destanlarda demirciler ile savaşçıları arasında ortaya çıkan ilişkiler de buradan kaynaklanır. Ayrıca Türklerde demirci “*tarhan/tarkhan*” kelimesinin aynı zamanda “*kahraman*” ve “*yalnız, atlı savaşçı*” anlamı taşıdığına da işaret edilir (Eliade, 2003:90).

Göktürk madencilığının kalıntılarının büyük bir bölümü mezarlar ve yakın çevrelerinden ortaya çıkarılmıştır. Bu durumda madeni ürünlerin sembolik yönünü kanıtlamaktadır. Göktürklerde maden ve özellikle de demir çok önemli ve kutsal bir yere sahiptir. Ayrıca kutsallık anlayışı içinde madeni ürünler döküm ustaları veya sanatçıları tarafından biçimlendirildiği için bu kişilerde olağanüstü güç olduğuna inanılmıştır. Madeni yatağından zahmetle çıkaran madenciler doğal olarak oldukça özel bir konuma sahipti; belki de madeni yatağından çıkarma işlemi sırasında da birtakım ritüeller yapıyor olabilirlerdi (Özlem, 2013:401-403). Kısacası Göktürklerde madencilik özellikle de demircilik onların günlük hayatlarının tamamen içinde bulunuyordu. Bütün Göktürk toplumunun işi, gücü ve sanatı demircilikti.

2.2. GÖKTÜRKLERDE MADENİ ÜRÜNLER ve KULLANIMLARI

2.2.1. Savaş Araç Gereçleri

Göktürk dönemiyle ilgili yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan savaş araç gereçlerinin kalıntılarının sayısı Hun döneminde bulunanlara göre oldukça sınırlıdır.

Rus tarihçi Kızlasov, Göktürk toplulukları tarafından kurulan askeri birliğin mızraklı piyade sınıfı olduğunu ileri sürmektedir (Saritaş, 2010b:184). Doğal olarak bu piyade sınıfının kullandığı silahlar arasında kalkan, ağır zırh gibi madeni savaş araç gereçleri de bulunmaktadır. Göktürklerde savaş araç gereçleri hakkında Orhun Yazıtlarında birtakım bilgiler bulunmaktadır. Bunlar arasında ok, kılıç, mızrak ve zırh gibi çeşitli türler yer almaktadır.

Göktürk döneminde kesici ve delici savaş araç gereçleri arasında kısa kılıç (meç), eğri kılıç ve uzun kılıcın oldukça yoğun kullanıldığını söylemek mümkündür. Bu yapılan araç gereçler oldukça sağlam ve dayanıklıdır. Çin kaynaklarından edinilen bilgilere göre demiri bile kesebilecek güce sahiptirler. Göktürklerde en yaygın kullanılan savaş araç gereçleri meçlerden sonra yaygın olarak düz, uzun kılıçlar ve daha sonra eğri kılıçlar gelmektedir (Göksu, 2008:206).

Göktürk döneminde kullanılan en yaygın savaş araç gereçlerini uzun kılıçlar oluşturur. Ahşap ve madeni bölümden oluşan uzun kılıçların kabza, topuz, balçak, kan oluğu, ağız, namlu, uç gibi bölümleri bulunmaktadır. Bu kılıçların ölçüleri değişmekle beraber sıklıkla şöyledir; namlu uzunlukları 75 cm, kabza uzunlukları 18 cm, namlu eni 3 cm'dir. Özellikle Tuva ve Minusinsk'da bulunan uzun kılıçlar MS VIII-X. yüzyılda yoğun olarak Göktürk savaşçıları tarafından kullanılmıştır. Uzun kılıçlara MS VI-XII. yüzyıl boyunca Orta Asya'da yoğun olarak karşılaşmak mümkündür (Göksu, 2008:198). Eğri kılıçlar Göktürklerde yoğun olarak kullanılan ve daha çok kavisli namluya sahip bir kılıç çeşididir. Eğri kılıçlar Göktürk mezarlarında az olarak bulunmakta ve bu nedenle onların sıradan savaşçıları tarafından kullanılmadığı yönündedir. Göktürk eğri kılıçlarına ilk olarak Rusya topraklarında Çulışman Nehri yakınlarında yer alan Kudırge Kurganlarında rastlanılmıştır (Oktay, 2013:94).

Göktürlere oldukça yoğun olarak kullanılan savaş araç gereçlerinden biri de mızraklardır. Tarihi kaynaklarda Göktürklerin mızrak kullandığına dair birçok kayıt bulunmaktadır. Ayrıca Altay Dağları bölgesinde Göktürk dönemine ait birçok mızrak ucu bulunmuştur (Hudyakov, 2002:472). Arkeolojik kaynaklar ve Mukan Kağan'ın Çin'e yaptığı akını içeren kaynaklar bunu doğrulamaktadır (Göksu, 2008:228). Mızraklar genellikle 2-2,5 m uzunluğa sahiptir. Mızrakların uç bölümlerine Orta Asya

geleneği olarak püskül takılmaktadır (Göksu, 2008:230). K'e-erh-mu-ch'i mezarlarında bir adet bronzdan yapılmış kırmızı renkli mızrak ortaya çıkarılmıştır (Alkin, 2002:545).

Göktürklerin ana savaş araç gereçlerinin ok ve yay olduğu kabul edilmektedir, bunun kanıtı Çin kaynaklarında yer alan bilgilerdir (Klyashtorny ve Sultanov, 2004:111). Oklar; temren, gövde, yelek ve gez olarak dört bölümden oluşmaktadır. Göktürk ok uçları çoğunlukla demirden, gövdeleriye ahşaptan yapılmıştır (Göksu, 2008:137). 1986 arkeoloji yıllığında Çin Halk Cumhuriyeti'nde Sincan Uygur Özerk Bölgesi'nin (Doğu Türkistan) kuzeyinde Wen-su (Onsu) şehri yakınlarındaki Göktürk mezarlarında demirden yapılmış ok uçlarının bulunduğu bildirilmektedir. K'e-erh-mu-ch'i mezarlarında ise 4 adet bronz ok ucu çıkarılmıştır. Bu mezarlarda daha önce yapılan kazılarda ise 18 adet çeşitli madenlerden ve taştan yapılmış keskin ok uçları ortaya çıkarılmıştır (Sarıtaş, 2010b:184). Doğu Türkistan'daki Po-ma şehri yakınlarında da demirden yapılmış üç adet ok ucu keşfedilmiştir. Bunların üçü de keskindir ve ciddi oranda aşınmıştır (Alkin, 2002:545).

Göktürklerin kullandığı bir diğer önemli savaş araç gereci de zırhlı gömleklerdir. Göktürkleri Orta Asya'nın diğer toplumlarından üstün kılan en önemli unsurların başında bu madeni zırhlı gömlekler gelmektedir (Gumilëv, 2002a:95). Doğu Türkistan'ın Po-ma şehri yakınlarında bir adet 4.5x4 cm boyutlarında demirden yapılmış zincir bir zırh bulunduğunun rapor edildiği fakat ayrıntılı bilgi verilmemiştir (Alkin, 2002:545). Po-ma şehri yakınlarında yapılan kazılarda Göktürlere ait iki adet kın parçasına rastlanılmıştır. Bunlar bir hançer kınının levha şeklindeki dış parçalarıdır. Bu kın parçaları oldukça aşınmıştır fakat korunabilmiş bölümünün uzunluğu 21,4 cm, eni 4,3 cm ile 5,8 cm arasında değişmekte ve ağırlığı 66 gr'dır. Yüzeyi üç paralel dizi olarak biçimlendirilmiş damla ve yarı dairesel şekilde olan akik taşı yakutlarla süslenmiştir (Alkin, 2002:545).

2.2.2. Göktürk Dönemi Paraları

Göktürkler yaptıkları ticari faaliyetlerde ağırlıklı olarak mübadele yöntemini kullanmışlardır. Fakat ticarete mübadele yönteminin kullanılması, tedavülde hiçbir paranın olmadığı anlamına gelmemektedir. Orhun Yazıtlarındaki metinlerden ve paralar

üzerindeki akça gibi terimlerden anlaşılacağı üzere Göktürkler altın, gümüş, bronz ve bakır paralar kullanmışlardır (Sertkaya, 2006:1). Özellikle Göktürklerin nüfuz alanları genişledikçe ticari ilişki kurdukları toplumlara göre ödeme yöntemleri ve para çeşitleri de değişikliğe uğramıştır. Doğu Göktürk Devleti'nde kullanılan paralar Çin paralarıyla benzerlik gösterirken; Batı Göktürk Devleti'nde kullandığı paralar ise Sasani paralarıyla benzerlik göstermektedir. Ayrıca bazı Göktürk paralarının üzerinde Soğd alfabesiyle yazılmış ifadeler de dikkat çekmektedir (Saritaş, 2010b:234).

Göktürklerin yaşadığı coğrafyada özellikle Altay-Sayan bölgesinde yabancı madeni paraların bulunması, Göktürklerin çevre yabancı toplumlarla ticari ilişkiler kurduğunun en açık göstergesidir. Muhtemelen bu madeni paralar ikili ticaret esnasında mübadele yönteminin yanında aracı görevinde bulunuyordu. Bu bölgede bulunan paralar; paraların dolaşımı, ticaret ağı ve devletler arasındaki ilişkiler hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Arkeolojik kazılar sonucunda Özbekistan, Tacikistan, Afganistan ve Pakistan'ın birçok eyaletinde Göktürklerle ilgili pek çok kültürel kalıntı ortaya çıkarılmıştır. Bunlar arasında süs eşyaları, saray kalıntıları ve savaş araç gereçleri yer almaktadır. Bu kalıntılar arasında en önemlisi ise Batı Göktürklerine ait çok sayıda madeni paralar elde edilmesidir. Bu bulunan madeni paralar Göktürk tarihinin tam olarak aydınlatılması bakımından büyük önem taşımaktadır (Babayar, 2005:17). Göktürk paralarının ilk olarak Batı Göktürk Kağanı Tardu (MS 576-603) döneminde bastırıldığı düşünülmektedir. Bunun yanı sıra bazı bölgelerde, MS VI-VII. yüzyıllara ait olduğu anlaşılan Sasani tarzı madeni paralara rastlanılmıştır. Bu paralar üzerinde Soğd alfabesiyle yazılmış “*kağan*” ve “*tegin*” unvanları yer almaktadır (Babayar, 2005:17). Bu paraların da Batı Göktürklerine ait ilk paralar olması güçlü olasılıktır. Bu durum Doğu Göktürklerinden çok Batı Göktürklerinin; Sasani ve Bizans gibi daha medeni unsurlarla aralarındaki siyasi ve ekonomik ilişkilerinin bir sonucudur⁵⁵. Göktürk döneminde her iki devletin de kendilerine özgü altın, gümüş, bronz ve bakır paralarının bulunduğu bilinmektedir. Her iki devlete ait olan altın ve gümüş paralar Asya'nın en ücra ticaret kolonilerinde bile mübadele aracı olarak kullanılmıştır.

⁵⁵ Göktürkler çağında İran toprakları üzerinde tedavülde olan madeni paralar hakkında geniş bilgi için Ahmet Altungök, *İslam öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul, 2015 künyeli çalışmanın 291 ve 299 sayfaları arasındaki *Sasani Devletinde Para* başlıklı kısma bakılabilir.

MS VII. yüzyılın ortasında bakır ve bronz para yapımı Göktürk yöneticileri tarafından Orta Asya'nın Soğd, Şaş ve Fergana gibi belirli bölgelerinde serbest bırakılmıştır (Baratova, 2002:89-95). Yine MS VII. yüzyılda Güney Kazakistan ve Yedisu'nun Batı Türk Devleti egemenliğine girmesiyle beraber, MS VII. yüzyıl ortasında; Otrar'da, Türk-Soğd parası olarak adlandırılan yeni bir para oluşturularak tedavüle sokulmuştur. Bunun nedeni aynı coğrafi bölgede Göktürklerin ve Soğdların belli bir dönem birlikte ilişki içinde bulunmasıdır. Genellikle bu paralar bronzdur ve bu paraların en önemli özellikleri arasında han ve sultan portreleri, hilal ve sağ ayağı adım atarken gösterilen aslan tasvirleridir; arka yüzünde ise genelde çeşitli damgalar yer almaktadır (Oktay, 2013:225).

Altın veya gümüşten belli bir ölçüde kesilen stir, Orta Asya pazarlarındaki lüks ürünlerin alımında kullanılan değer ölçüsüydü. Bu lüks ürünlerin fiyatları stir cinsinden belirlenmekteydi. Gümüş stirler İpek Yolu ticaretinde uzun yıllar değişimde kalmışlardır. Türkler, Sasanilerden aldıkları haracı, MS VI. yüzyılda stir değeri üzerinden Bizans altın salidisi⁵⁶ olarak almışlardır. Sasanilerden stir karşılığı altın salidisi haraç alan Göktürkler, başta Çinliler olmak üzere, komşularıyla gerçekleştirdikleri ticarete disk şeklinde kesilmiş gümüş paralardan faydalanmışlardır. Göktürkler ticari faaliyetlerde paranın yanında gümüş kâselerini mübadele aracı olarak kullanırlardı (Haussig, 1997:210).

G. Babayar'a göre Göktürk paraları üç grupta toplanmaktadır. Birincisi Batı Göktürk kağanlarının kendine ait paralarıdır. İkincisi Orta Asya ve ona yakın bölgelerin çoğunda devletle ilişkili hanedanlar kuran Göktürklerle bağlı yabgular tarafından bastırılan paralarıdır. Üçüncüsü ise Göktürklerle bağlı yerli hanedanlarının paralarıdır (Babayar, 2005:22). Bazı araştırmacılara göre ise Çin sınırlarının içinde ve dışında bütün Göktürk paralarının Türkişler tarafından basıldığı ileri sürülmektedir (Sarıtış, 2010b:234).

⁵⁶ Bizans Devleti'nde MS X. yüzyıla kadar kullanılmış altın para. Bu para birimi, talep edilen haraç miktarlarında esas alınan değer ölçüsü olarak kullanılmıştır (Bk. Aynı yer).

2.2.3. Süs Eşyaları

Göktürkler sosyal yaşamda çok çeşitli süs eşyaları kullanmışlardır. Süs eşyaları içinde madenden yapılanlar dikkat çekmektedir. Göktürklerin yaptıkları kemer süsleri genelde altın ve demirden yapılmıştır (Sarıtaş, 2010b:200). Ayrıca bazı Göktürk kemerleri bakırın kalayla karıştırılması yoluyla elde edilen alaşımlardan yapılmıştır (Oktay, 2013:182). Çin’de yapılan arkeolojik kazılar sırasında Göktürlere ait bu tür kemerlerin sayısı pek fazla değildir. Li-chia-ying-tzu’nın 2 numaralı mezarından altından yapılmış bazı kemerler çıkarılmıştır. Bu kemerlerin üzerinde Çince karakterler kullanılarak “*Kuo-chü Chü-tsao*” ifadesinin yazılı olduğu ifade edilmektedir (Sarıtaş, 2010b:200). Bunlar Çinliler tarafından satılan kemerler olabileceği gibi Çin tesirleri taşıyan Göktürk süslemeleri de olabilir. Po-ma şehrinde Göktürk dönemine ait bir adet altından yapılmış kemer tokası bulunmuştur. Bu altın tokenin uzunluğu 7,4 cm, eni 3 cm ve ağırlığı ise 28 gr’dır. Toka büyük bir olasılıkla ilk önce hareketli menteşelerle birleştirilmiş ve iki dikdörtgen levhadan oluşmaktadır. Bir levhanın yüzeyi dümdüzdür, diğerinin yüzeyi ise desenli çukurlardan oluşmaktadır (Alkin, 2002:545).

Göktürk toplumunda hem kadınlar hem de erkekler takı takmışlardır. Bu takılar arasında küpeler ilk sırada gelmektedir. Göktürlere ait küpeler altın, gümüş ve bronzdan yapılmıştır. Uçları birleşmeyen halka görünümünde sade küpeler sıklıkla Göktürk mezarlarında MS V. yüzyıldan itibaren görülmeye başlanmışlar ve varlıklarını Orta Çağ’ın sonuna kadar sürdürmüşlerdir (Oktay, 2013:205). Wen-su şehrinin P’ao-chung köyünde ortaya çıkarılan Doğu Göktürk mezarlarından elde edilen ürünler arasında altın küpeler ve altın boncuklar yer almaktadır. Csanat Balint, özellikle Rusya’daki arkeolojik kazı sonuçlarına dayanarak Göktürlere ait küpelerle ilgili şu önemli bilgileri vermiştir:

Göktürk dönemine ait olduğu kesin olan ve mücevher grubuna dâhil olan şahsi süs eşyalarının sayıları o kadar azdır ki, elimizdeki bilgilere dayanarak güvenilir bir genelleme yapmak mümkün değildir. Kadın mezarlarında basit saç halkalarının yanı sıra gümüşten veya bronzdan dökülmüş ve ucunda bir toparlak sarkan çeşitli küpelere sık sık rastlanılmıştır. Bazen erkek mezarlarında da küpe bulunmaktadır. Fakat kadın mezarlarında bulunanlar genellikle çift küpe olmaktadır (1986:12-13).

Göktürklerde süs eşyaları arasında yüzüklerde birtakım değişikliklerle kullanılmıştır. Göktürk dönemi yüzük kalıntıları kadın ve erkek mezarlarından çıkarılmıştır. Yüzükler gümüş veya bakır olabilmektedir. Örneğin Kudırge

Kurganlarından Göktürk dönemine ait 12 adet yüzükten, dört tanesi gümüş ve sekiz tanesi bakırdır (Oktay, 2013:215). Kırgızistan ve Kazakistan'da da az sayıda yüzük ele ortaya çıkarılmıştır. Bulunan yüzükler mezarda parmak kemiği üzerinde bulunmuşlardır, bazen de bir elde beş adet yüzüğün bulunduğu da olmuştur (Oktay, 2013:215).

Göktürk dönemi aynalarına kadın mezarlarında rastlanılmaktadır. Orta Çağ dönemi aynaları madenin parlatılmasıyla yapılmaktadır. Kırgızistan'da Bel-Saz II Mezarlığı'nda bulunan ayna, Orta Asya için karakteristik özellikler taşımaktadır. Başka bir bronz ayna Beş-Taş-Koroo II mezarlığında kadın definin başucunda bulunmuştur. Göktürk dönemi aynalarının bazılarının üzerinde tutmak veya kemere asılmak için ilmik veya kulp bulunmaktadır, kulpların bazıları hayvan motiflidir (Oktay, 2013:216).

Göktürk döneminde madenden yapılmış çeşitli heykel ve heykelciklere de rastlanılmıştır. Göktürk dönemine ait bu madeni heykellerin sayısı ise çok azdır. Göktürklerin MS VI. yüzyılda altın ve gümüşten hayvan şeklinde heykelcikler yaptıkları, Bizans elçilerinin raporlarında yer almaktadır. *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi* kapsamında ortaya çıkarılan Bilge Kağan mezar anıtında da iki geyik heykelciğinin yanı sıra bronzdan heykelciklerin de varlığı bilinmektedir⁵⁷ (Esin, 1978:87).

Doğu Türkistan'ın Wen-shih şehrinin Pao-tzu-tun köyünde bulunan Göktürk mezarlarından çıkarılan bronz ürünler ise çeşitli süs eşyaları, saç tokaları, yüzükler, boncuklar, el takıları ve işlemeli süs eşyalarıdır. Bronz ürünler arasında geyik, koyun, kuş ve aslan gibi hayvan süsleri oldukça fazladır (Sarıtaş, 2010b:202). Bir başka arkeolojik kazıda, Wen-shih şehrinin Pao-tzu-tun köyünde açılan Göktürk mezarlarından 59 adet bronzdan yapılmış süs eşya kalıntıları çıkarılmıştır. Bunlar başlıca kayış tokaları, el bastonları ve koyun şeklinde yapılmış çeşitli süs eşyalarıdır. K'e-erh-mu-ch'i Göktürk mezarlarından çıkarılan kayış tokaları ise demirden yapılmıştır (Sarıtaş, 2010b:201).

⁵⁷ (Bk. Ek 11).

2.2.4. Sosyal Yaşamda Kullanılan Araç Gereçler

Göktürkler Hunlara göre daha geç bir dönemde yaşamalarına rağmen özellikle sosyal yaşamda kullandıkları madeni ürünlerin kalıntılarının sayısı fazla değildir. Göktürklerin sosyal yaşamda kullandıkları ürünler ağırlıklı olarak demir, bronz, altın, toprak ve ağaç gibi çeşitli maddelerden yapılıyordu. Göktürklerin sosyal yaşamda kullandıkları araç gereçler genellikle kap, tabak, kazan, bıçak vb. çeşitli madenden yapılmış ürünlerden oluşmaktadır. Sosyal yaşamda Göktürklerin demirden yaptıkları iskemlelerin üzerine minder koyarak oturdukları Çinli seyyah Hsüan Tsang tarafından rivayet edilmiştir (Ligeti, 1986:88).

Göktürk dönemi kapları daha çok MS VIII-IX. yüzyıla ait olarak kabul edilmektedir. Göktürklerin MS VIII. yüzyılın ortasında kapları yoğun bir şekilde kullandıkları görüşü ağır basmaktadır. Gümüş kaplar Göktürklerde ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Göktürk yapımı kaplar arasında en çok gümüş kaplar yer almaktadır. Bu kaplarda bronz, altın ve bunların alaşımlarına rastlamak mümkündür. Bununla birlikte sözü edilen kapların bazen saf gümüş değil fakat bakır ve altın da içerenleri de yer almaktadır. Gümüş kapların çoğu Altay-Sayan'da bulunmuştur. Bulunan pek çok kap üzerinde runik yazıtlarda görülmüştür (Oktay, 2013:218-219).

Özellikle MS VI. yüzyıldan sonra saf gümüş kapların yanı sıra bakır ve yoğun bakır-altın içeren kaplar Güney Sibirya'da yer almaktadır (Oktay, 2013:217). Örneğin İç Moğolistan'daki Göktürk mezarlarından bir tanesinde adı geçen türden bir adet örneğe rastlanılmıştır. 1990'lı yılların sonunda Doğu Türkistan'ın Po-ma şehrinde bakraca benzeyen bir adet ağızlıkla altından yapılmış altın kap bulunmuştur. Bu kapın uzunluğu 14 cm, ağız çapı 7 cm, en geniş bölümündeki gövde çapı 12,3 cm, dip çapı ise 5,7 cm ve ağırlığı 484 gr'dır (Alkin, 2002:545).

Göktürlere ait kalıntılar arasında bıçakların sayısı çok azdır. 1986 yılında When-shih şehri yakınlarındaki Göktürk mezarlarından birinde demirden yapılmış bıçaklar çıkarıldığı belirtilmiş fakat bunlar hakkında ayrıntılı bilgi verilmemiştir. Aynı bölgedeki K'erh-mu-ch'i mezarlarından ise 4 adet bronz, bir adet de demirden yapılmış bıçak ortaya çıkarılmıştır. Demir bıçağın genişliği 5 cm'nin altındadır. Po-ma şehrinde

de bir adet demirden yapılmış 7 cm uzunluğunda 3 cm genişliğinde ve 0,5 kalınlığında bıçak bulunmuştur (Alkin, 2002:545).

Göktürklerde kazanlar büyük ve küçük olmak üzere iki türe ayrılmıştır. Büyük olanları ordu ve tören kazanlarıdır. Tören kazanlarının Fergana coğrafyasında ortaya çıktığı ve buradan Göktürk coğrafyasının diğer bölgelerine yayıldığı rivayet edilmektedir. Daha küçük olanları ise ev ve aile kazanlarıdır. Göktürk kazanlarının büyük çoğunluğu demir veya bronzdan yapılmış olup, perçinli kulplara sahiptir (Oktay, 2013:221). Abdülkadir İnan bir araştırmasında 1960'lı yıllarda Altay ve Sayan Dağlarında Göktürk yapımı madeni kazanlar bulunduğunu, kazıları yapan Rus arkeologlarından A. D. Graç'ın, MS VII. yüzyıla ait olduğunu belirttiği bu kazanların, Göktürk maden ustaları tarafından nasıl yapılıp ortaya koyduğunu ifade etmektedir. Abdülkadir İnan, ayrıca Rus arkeolog S. V. Kiselev'in de kazılarda elde edilen Göktürk kazanlarına dair geniş bilgiler verdiğini aktarmaktadır (1991:230).

2.2.5. At Koşum Takımları

Göktürk dönemi koşum takımları “*dizgin takımı*” ve “*binet takımı*” adı verilen türlerden meydana gelmektedir. Binet takımı; eyer, üzengi, kayışlar ve kayışlara takılan toka ve pullardan oluşur. Dizgin takımı; gem, kısa kayışlar ve süsleme pullarından oluşmaktadır. Bazı durumlarda bunlara sorguç⁵⁸ da eklenmektedir. At koşum takımları Hun mezarlarında yoğun olarak bulunurken, daha geç bir dönem olmasına rağmen Göktürk döneminde çok az örneklerine rastlanılmıştır (Saritaş, 2010b:183). Altay Dağları, Tuva, Minusinsk Havzası, Moğolistan ve Tanrı Dağlarındaki MS V-IX. yüzyıllar arası Göktürlere ait arkeolojik kalıntılarda Göktürk süvarilerinin atlarına ait pek çok metal parça bulunmuştur (Oktay, 2013:146).

MS VI-X. yüzyıllarda Orta Asya bozkır kuşağında aktif olarak üzengi kullanıldığı bilinmektedir. Üzengi, atlı okçular ve ağır zırhlı atlı mızraklılar için önemli bir konumdadır. Çünkü üzengi ata binmede ve inmede yardımcı bir görev görmektedir. Üzengiler özel bir kalıpla genellikle demir veya bakırdan yapılmaktadır (Kuşoğlu,

⁵⁸ Türk ve İslam tarihinde başlıklara takılan süslere verilen ad. Bu süslerin yerleştiği bölüm dip, sorguç ve sorguçluk olarak da adlandırılmıştır (Ertuğ, 2009:378).

2006:137). Erken üzengiler tek tarafta yer almaktadır. Bu tür üzengiler MS VI-X. yüzyıllarda Göktürklerde yaygın olarak görülmüştür (Oktay, 2013:148). Göktürk döneminde üzengi oldukça yaygın olarak kullanılmış ve Sibirya'dan Don'a kadar ulaşmıştır. Dağlık Altay'da MS VI-VII. yüzyıllar arasına ait; Hakasya, Tuva, Doğu Kazakistan'da ve Pri-Ural'da MS VII-VIII. yüzyıllara ait üzengiler genel anlamda oval veya yuvarlak hatlara sahiptir (Oktay, 2013:149).

K'e-erh-mu-chi Göktürk mezarlarından bronzdan yapılmış at koşum takımları çıkarıldığı belirtilse de bunlarla ilgili ayrıntılı bilgi verilmemiştir. Çin arkeoloji raporlarına göre ise Çin'de ortaya çıkarılan at koşum takımlarının çeşitli madenlerden ve deriden yapıldığı belirtilmektedir. Göktürk dönemine ait at koşum takımları kendine özgü karakteristik özellikler göstermiş ve bu döneme ait Çin yapımı at koşum takımlarına büyük etkisi olmuştur (Sarıtaş, 2010b:183). Çünkü Türkler atı sosyal yaşamın her alanında kullandıklarından, at koşum takımlarının sürekli yapımını gerçekleştiriyorlardı. Bu nedenle kaliteli Göktürk yapımı at koşum takımlarının Çin üzerinde bir etki gösterdiği düşünülebilir.

Göktürklerin yaptıkları at koşum takımlarının bulundukları yerler sadece Çin bölgesiyle sınırlı değildir. Örneğin, 1925 yılında Rus arkeologlarından Pavlovka, Moğolistan'daki Tula Nehri'nin kenarındaki Wu-lan-shih-ssu-mo'daki bir mezarda yaptığı kazıda madenden yapılmış at gemleri ve at zırhları bulmuştur (Sarıtaş, 2010b:184).

2.2.6. Tarım Araç Gereçleri

Göktürlere ait arkeolojik kalıntılara ve yazılı belgelere göre onların zirai faaliyetlerde bulundukları ve tarım yapabilmek için çeşitli madenlerden yapılmış araç gereçler yaptıkları bilinmektedir. Orhun alfabesiyle yazılmış yazıtlarda tarla kelimesi “*tarlag*” ve “*tarlagım*” şeklinde ifade edilmiştir. Yine Orhun Yazıtlarında ekin ekilen yer için “*ekinlig*” ifadesinin kullanıldığı bilinmektedir (Ögel, 1971:143). Göktürklerde her ailenin ekip, biçtiği ve suladığı bir arazisi bulunurdu. Ayrıca bu dönemde birçok sulama kanalları da açılmıştır. Göktürk döneminde de zirai faaliyetler için kullanıldığı anlaşılan Tötö Kanalı'nın boyu 10 km'ye yakındı (Kafesoğlu, 2010:314). Bu bilgiler

Göktürklerin tarımı bildiklerini ve zirai faaliyetlerde bulunduklarını göstermesi bakımından önemlidir.

Kapgan Kağan'ın Çin'le yaptığı MS 696 tarihli antlaşmanın bir maddesinde, Çin'in Göktürlere 3 bin ziraat araç gereciyle 100 bin tohumluk darı teslim etmesi üzerine bilgi yer almaktadır (Kafesoğlu, 2010:314). Arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan ziraat işlerinde kullanılan kürekler ve pulluklar; Göktürklerin zirai faaliyette bulunduklarını, madenden yapılmış tarım araç gereçleri yaptıklarını ve kullandıklarını doğrulamaktadır (Ögel, 2014:168). Göktürkler dönemine tarihlenen Altaylarda gerçekleştirilen kazılarda farklı tarımsal araç gereçler arasında; demir çapa, değirmen taşı, oraklar, döküm demirden sabanlar ve kalıp-pano yer almaktadır (Soyonov, 2002:134).

Selenge bölgesinde de Göktürlere ait mezarlarda çeşitli kürek ve pulluklar ortaya çıkarılmıştır. Göktürklerde madeni tarım araç gereçlerinin kullanılmasının kanıtı, çok küçük alanlarda ve sınırlı olarak yapılsa da çapa ile saban tarımının uygulanmasıdır. Madeni saban ve çapa kalıntıları, ayrıca bunların arasında Çin işi metal saban parçaları, el değirmenine ait değirmen taşları, sulama sistemi kalıntıları; Göktürklerde bu araç gereçlerinin kullanıldığını göstermektedir (Kubarev, 1997:241).

2.3. GÖKTÜRKLERDE MADENİ ÜRÜNLERİN TİCARETİ

2.3.1. Ticaretin Yöntemi ve Faaliyetleri

Göktürkler tarım ve hayvancılık faaliyetleri gibi ticaretle de uğraşmışlardır. Hatta ticari faaliyetlerinin engellenmemesi amacıyla Çin ve Bizans gibi devletlerle antlaşmalar yapmaktaydılar. Göktürklerin bu politikası Orta Asya şehirlerini de geliştirmiştir. Son Emevî Hükümdarı Hişam (MS 724-743) tarafından Göktürk kağanlarına gönderilen elçi onların medeni bir hayat yaşam sürdürdüklerini belirtir. Göktürklerde özellikle yünlü dokuma, ipekli dokuma ve halı endüstrisi ile demir endüstrisi dikkat çekmektedir. Ayrıca Göktürklerin yetiştirdikleri atlar da çağdaşlarına göre çok meşhurdur. Sulama kanalları da tarıma verdikleri önemi göstermektedir. Yine aynı kaynaklar Göktürklerin şehirleri, tüccarları, ürünleri ve pazarlarıyla canlı bir ticaret

hayatı yaşadıklarını ortaya koymaktadır (Tabakoğlu, 1986:55). Göktürklerin uygarlaşmaya doğru hızla ilerlemelerinin en önemli göstergelerinden biri de ticarete değer vermeleridir. Göktürklerin ticaret yaptıkları başlıca ülkeler Çin, İran ve Bizans'tır. Bu devletlerin hepsi Göktürklerle yakın ticari ilişkiler kurmuşlardır. Göktürk döneminde de Hun döneminde olduğu gibi Göktürkler ile Çinliler arasındaki mücadelelerin başlıca nedeni, ekonomik bakımdan çok büyük bir değeri olan İpek Yolu'na ve üzerindeki ticaret kolonilerine hâkimiyet kurma çabasıdır.

Orta Asya'da, MS VI. yüzyılda büyük bir siyasi güç konumuna gelen Göktürklerin egemenlik kurdukları coğrafya, Büyük Okyanus'tan Hazar Denizi'ne kadar uzanan geniş bir bölgeyi kapsar. MS VII. yüzyılın başlarında, Çin'den gelip batıya ulaşan başlıca üç yol bulunuyordu. Başlangıç noktaları Çin sınırı olan bu yollardan bir diğerine geçmek kolaydı. Çin'den gelerek batıya doğru yol alan ve önce İran'a, daha sonra Bizans'a giderek Çin'in ham ipeğini ve Doğu Asya ürünlerini satan kervanlar, zorunlu olarak bu güzergahı kullanmışlardır. Göktürk ülkesinin bazı bölgelerinde, halkın büyük çoğunluğunun ticari faaliyetlerde bulunduğu çeşitli yerleşim merkezleri vardı. Bu şehirlerden Semerkant, Fergana ve Suşe⁵⁹ önemli ticaret merkezleri konumunda bulunuyordu. Fergana'da tüccar bir halk bulunurdu ve Semerkant'ta ise yabancı kökenli en kıymetli ürünleri bir arada bulabilmek mümkündü (Heyd, 2000:16-17).

Göktürkler; Çin, İran, Bizans ve Hint devletleri olmak üzere geniş bölgelerde ticari faaliyetlerde bulunmuşlardır. Göktürklerin bu ticari faaliyetlerdeki en önemli rollerinden biri de ürün değişimini kolaylaştırma ve aracılık yapmalarıdır. Geçmiş dönemlerde olduğu gibi Göktürk döneminde de ticaret karşılıklı anlayış esasına dayalı, mübadele şeklinde gerçekleştirilmiştir (Koca, 2003:144-145). Kara yolu üzerinden gerçekleştirilen ticaret Göktürklerin tekelinde bulunuyordu. Diğer yandan, Göktürklerin hâkim olduğu bu sahayı yolcular, rahipler ve kervanlar da kullanmışlardır. İpek Yolu, Çin'den Avrupa'ya kadar uzanan büyük bir ticaret yolu pozisyonunda bulunduğundan, İpek Yolu güzergâhları üzerinde kervansaraylar, bunların içerisinde çarşı ve pazarlar yer almakta ve bu kervansaraylar etrafları surlarla çevrili büyük bir şehir görünümündedirler. MS IV-V. yüzyıllarda, Orta Asya coğrafyasındaki ticaret şehirleri,

⁵⁹ Bugünkü adıyla Tokmok olan şehir Kırgızistan'ın kuzeyinde yer almaktadır (Heyd, 2000:643).

birer ticaret merkezi karakteri kazanmışlardır. Bu dönemde, tüccar şehirlerinin oluşturulmasında Buda tapınaklarının da etkisi bulunmaktadır. Tüccarlar, Budist manastırlarından hem banka ve borsa hem de depo şeklinde faydalanmışlardır. Bu manastırlar, “*pazar manastırları*” olarak nitelendirilmiştir (Atan, 1990:28). Bazen ticaret ürünlerinin varış noktasına ulaşmadan çeşitli konaklama yerlerinde mübadele işlemlerinin yapıldığı da görülmüştür. Bunun nedeni ise tüccarların uzun yolculuğa katlanamamaları ve ellerindeki ürünlerin boşa çıkmasını istememeleridir (Uhlig, 2000:342-343).

Türklerin İpek Yolu üzerindeki tam hâkimiyeti I. Göktürk Devletinin tarih sahnesine çıkmasıyla gerçekleşmiştir. Türklerin siyasi ve ekonomik anlamda güçlenmeleri Batı Türkistan coğrafyasının bu dönemde Türkleşmesine etki etmiştir. Göktürklerin, İpek Yolu’nda geç dönemlerdeki faaliyetleri, siyasi amaçtan çok ekonomik olarak daha fazla önem taşımıştır. Bundan dolayı, kuzey yolunun tekrar yoğunluk kazanması çok büyük bir fayda sağlamıştır. Bu yol sayesinde Rusya ve Avrupa’nın öteki bölgeleriyle gerçekleştirilen ticaret hacmi artmıştır. Transit ticaret, Göktürklerin işine daha çok yaramaktadır. Transit ticarete duyulan ilginin en büyük nedeni ise Sasanilerin ve diğer taraftan da Bizanslıların kendi ipek imalathanelerini oluşturmalarıdır. Bunun yanı sıra bu ülkelerin ticari faaliyetleri geniş bir alana yayıldığı için Doğu’nun ithalatına bağımlılık duymamalarıdır (Haussig, 1997:204).

Soğdlar, Soğdiana’da yaşamlarını sürdüren usta tüccarlardır. Soğdların usta tüccarlar olmasının en büyük nedeni de Soğdiana’nın Çin’le Batı coğrafyası arasında, doğu-batı ticaret yolunun üzerinde yer almasıdır. Bu konumları nedeniyle ticari faaliyetlerde ve aracılık işlerinde tekel konumuna gelmişlerdir. Soğdlar, eski İpek Yolu güzergâhlarını kullanarak Çin ile Akdeniz arasında ticari faaliyetler yapmışlardır. Bu yollar üzerinde Soğdlu tüccarlar ticari faaliyetlerde bulunmak amacıyla gittikleri ülkelerde koloniler oluşturarak buralara yerleşmişlerdir (Mori, 1983:185). Ceyhun Nehri ile Seyhun Nehri (Siriderya) arasındaki Mâverâünnehir bölgesinde yaşayan Soğdlar, Göktürkler ve Çinliler arasındaki ticari faaliyetlerde önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle İpek Yolu üzerindeki ticari faaliyetlerde Soğdlar diğer toplumlara karşı büyük bir ticaret ağını ellerinde bulunduruyorlardı. Ticari faaliyetlerdeki başarılarından dolayı Soğd tüccarları, ekonomik konularda Göktürk kağanlarına danışmanlık hizmeti de vermişlerdir. Doğu İranlı kavimlerden olmalarına rağmen Soğdlar, Göktürk

egemenliği altında yaşamayı tercih etmişlerdir. Bunun doğal sebebi de İpek Yolu üzerindeki tam bir Göktürk hâkimiyetinin olmasıdır. Göktürkler tüccar bir toplum olan Soğdluların ticaret kervanlarını korumak için düzenli birlikler oluşturmaktaydılar. Göktürkler, Soğdlara sağlamış oldukları bu güvenlik hizmeti karşılığında onlardan haraç almaktaydılar. Bu durum iki toplumu birbirine yakınlaştırmıştır (Haussig, 1997:86). Göktürklerin Soğdlularla kurmuş oldukları ekonomik ittifakın etkileri sosyal ve kültürel alanda da kendisini göstermiştir. Bundan dolayı Soğdlar; Göktürkler için elçilik, postacılık, casusluk gibi farklı konularda hizmetler vermişlerdir (Altungök, 2012:183vd).

Bizans kaynakları; Göktürkler döneminde Türklerin, İpek Yolu üzerindeki ticari faaliyetlere büyük ölçüde katıldıklarını rivayet etmektedir. MS VI. yüzyıl içinde Bizans sarayına giden Göktürk elçileri, Bizans imparatorundan İstanbul'a gelen Türk tüccarlarının ticari faaliyetleri için bir pazar kurma sözü almışlardır. Böylece, İstanbul'da "*Mitaton*" adı verilen semtte Türk tüccarlarının ticaretlerde bulunabileceği bir pazar merkezi kurulmuştur. Bu ticaret merkezinden yüzden fazla Türk tüccarı yararlanabilmekteydi (Haussig, 1997:197). Orhun Yazıtlarında da devletin kalıcılığı ve Göktürk toplumunun huzuru için ticaretin önemi: "*Göktürk Kağanı Bilge Kağan Türk budununun Ötüken Ormanı'nda oturup, kervan ve kafile gönderirse hiçbir sıkıntı çekmeyeceği ve zahmeti olmayacağı*" şeklinde ifade edilmiştir (Orkun, 1986:23). Sonuç olarak, Bilge Kağan bu düşüncesiyle kendi halkına ticaret yapmayı öneriyordu. Bu da bozkır hayatının yanı sıra ticari hayatın önemini göstermesi bakımından önemlidir. Çünkü ticaret, medeni hayatın en önemli unsurlarından biridir.

2.3.2. Çin ile Ticari İlişkiler

Göktürkler ve Çinliler arasındaki ticari ilişkiler iki temel üzerine kurulmuştur. Bunlardan bir tanesi haraç anlamına gelen kung diğeri ise barış ve münasebet anlamına gelen "*Ho-ch'in*" kavramlarıyla ifade edilmiştir. Kung sisteminin Çin'de kuruluşu, Çin'in Han Hanedanı zamanına rastlamaktadır. Bu bakımdan Çinliler, özellikle hayvancılığa dayanan bir ekonomiye ve güçlü bir askeri güce sahip olan kuzeydeki yabancılarla yani Türk ve Moğol gibi Orta Asya toplumlarıyla ilişkilerini her zaman ön

planda tutmuşlardır (İzgi, 2014:109-110). Göktürklerin, Çinlilere verdikleri haraçlar farklı şekillerde gerçekleşmiştir. Göktürkler, Asya ticaretini canlandırmak ve Çinliler tarafından bir engelle karşılaşmamak amacıyla, Çin'e haraç öderlerdi. Onun için Göktürk ve Çin Devleti arasında gerçekleşen ticari faaliyetler; haraç ve armağan kavramlarıyla eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Bundan dolayı komşu ülkelerden Çin'e haraç olarak gönderilen ürünler ve buna karşılık imparatorun göndermiş olduğu armağanlarla gerçekleşen mübadele olayına, genel anlamda bir ticari faaliyet olarak bakılabilir (Divitçioğlu, 1987:253). Orhun Yazıtlarında "*kervan, hediye göndermek*" anlamına gelen "*arkış*" ve "*arkış tirtiş*" kelimeleri kullanılmıştır. Burada haraç kelimesinin kullanılmaması dikkate değer bir konudur. Yine aynı yazıtlarda Çin'e kervan göndermenin halkın yararına olduğu belirtilmiştir (Ergin, 1970:32). Buradan da anlaşılacağı üzere kervan göndermenin dolayısıyla Çin'le ticaret yapmanın Göktürk toplumunda önemli bir yeri bulunmaktadır.

Bilge Kağan, Çin'le savaflara son verip ilişkilerini karşılıklı dostluk ve barış temeline dayandırdıktan sonra, Çin'den bazı ticari ayrıcalıklar sağlamıştır. Bu ayrıcalıkların en önemlisi, Çin'in çeşitli şehirlerinde serbest ticaret bölgelerinin ve pazarlarının kurulmasıdır. Çin imparatoru, Ordos bölgesinin kuzeyinde serbestçe ticaret yapabilmeleri için Göktürlere izin vermiştir. Bu antlaşmadan iki tarafında kazançlı çıktığı anlaşılmaktadır. Çinliler, ordularının ihtiyacı olan atları bu pazarlar aracılığıyla kolay bir şekilde Göktürklerden temin edebilmişlerdir⁶⁰. Bunun yanında Göktürkler de sattıkları atlara karşılık olarak bol bol gümüş ve ipek almışlardır (Ligeti, 1986:207). Diğer Türk toplulukları gibi Göktürkler de Çin'le olan ticari ilişkilerine önem vermişler ve onlarla yaptıkları siyasi antlaşmalarda ticaretle ilgili konulara yer vermişlerdir. Göktürlere ait mezarlardan çıkan arkeolojik kalıntılar arasında koşum takımları, gümüş ve ağaç kaplar, kemerler ve silahlar yer almaktadır. Bu kalıntılar Göktürk toplumunun madeni ürün kullanımında ileri bir düzeyde olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu kalıntılar arasında onların Çin'le gerçekleştirdikleri ticari faaliyetleri gösteren Çin yapımı bronz ayna parçaları, ipek ve madeni paraya da rastlanılmıştır (Kubarev,

⁶⁰ Türklerin sosyal yaşamlarında önemli bir yere sahip olan at; kutsal bir hayvan olarak kabul edilir, dini törenlerde tanrıya kurban olarak en çok at kesilirdi. Bundan dolayı at mübadele işlemlerinde sadece ipek veya benzeri kıymetli ürünle değişimi yapılırdı (Çınar, 2002:835-836; Koca, 2003:143).

1997:239). Bu kalıntılar, Çin’le yapılan ticari faaliyetlerin boyutunu ortaya koyması bakımından önemlidir.

Göktürkler için de kendilerinden önceki Hunlar gibi Çin’le ekonomik ilişkiler kurmak büyük bir zorunluluktur. Bozkır kültürüne ait topluluklarının yaşam tarzları, onları yerleşik yaşam tarzına sahip toplumlarla temas kurmaya zorunlu kılmıştır. Çünkü bozkır toplumlarının endüstriyel anlamda yerleşik toplumlara göre daha fazla eksikliğe sahip oldukları ortadadır. Dolayısıyla bozkır hayat tarzındaki toplumlar bu eksiklikleri ortadan kaldırmak amacıyla, yerleşik düzendeki toplumlarla ticari ilişkiler geliştirmek zorundaydılar. Bu zorunluluk; Göktürkler gibi bozkır toplumlarıyla yerleşik durumda bulunan Çin arasındaki ticari ilişkiyi kaçınılmaz duruma getirmiştir (İzgi, 2014:110). Göktürklerin, Çin’le yaptıkları ticaretin başlıca ürünlerini; madeni ürünler, pamuklu kumaş ve atlar oluşturmaktadır. Göktürkler ile Çinliler arasındaki ticari ilişkilerde en önemli unsur at ve ipek mübadelesidir (Günel, 2004:92). Göktürkler ile Çinliler arasındaki ticari faaliyetlerin, I. Göktürklerde Bumin Kağan döneminde başladığı bilinmektedir. Çinlilerin, Göktürklerle gerçekleştirdiği ticari faaliyetlerde dürüst davranmadıkları da anlaşılmaktadır. Çinliler bir parça ipeğe karşılık Türklerin altınlarına, gümüşlerine, atlarına ve kıymetli kürklerine fazlasıyla sahip olmuşlardır (Gömeç, 2006:92).

Tarihi kaynaklara göre, Göktürklerin yaptıkları ihtiyaç fazlası maddelerin başında demir ürünlerinin ön plana çıktığı anlaşılmaktadır. Göktürkler, demirci bir topluluk olduğu için sosyal yaşamda en çok öne çıkan ve yapılan madeni ürünler demirden olanlardır. Altay Dağlarında çok sayıda demir maden ocağına sahip olan Göktürkler demir madenini işleyerek, kaliteli savaş araç gereçleri yaparlar ve bunları Çin’e satarlardı. Göktürklerin sahip olduğu silah endüstrisi ve Çin’le gerçekleştirilen ipek ticareti onların güçlü bir devlet haline gelmesine neden olmuştur (Koca, 2003:145). Göktürklerin bazı boyları sadece demircilik mesleğiyle uğraşmıştır. Mesleklerinde ustalaşan Göktürk demir dökümcüleri sadece kendi toplumunun ürün ihtiyacını karşılamak için çalışmamıştır. Dökümcülerin yaptıkları çeşitli madeni ürünler; başta Çinliler olmak üzere İranlılar tarafından da satın alınmıştır. Örneğin, bozkır yaşam tarzının zevkini ve kültürünü gösteren bronz işlemeli tasvirlerle süslenerek yapılan kömür mangalları; en çok talep edilen Göktürk ürünleri arasında yer almıştır (Haussig, 1997:161; Bedirhan, 2004:257-258). Göktürkler aynı zamanda at nalı, binici takımları

ve çiftçilerin kullanımına yönelik zirai araç gereçler de yapmışlardır. Bu araç gereçler sosyal yaşamda çok kullanılmalarından dolayı yoğun bir şekilde talep gören ürünler arasında bulunuyordu.

Çin kaynaklarında, Göktürkler ve Çinliler arasındaki ticari faaliyetlerde koyun, deve, sığır, keten, altın, gümüş, vazo, çeşitli lüks ürünler, sancak ve çalgı gibi çeşitli ürünler geçmektedir. Göktürklerin ihtiyaç duyduğu altın ve gümüşten yapılmış lüks ürünlerin Çin'den serbest ticaret yoluyla getirilmesi oldukça zordur. Çünkü Çin Devleti'nin altın madenine ve altından ürünlere karşı sürdürdüğü korumacı politikası Göktürk döneminde de devam etmiştir. Bundan dolayı, Göktürklerde talep edilen lüks ürünlerden bir bölümünün; Soğdlu tüccarlar aracılığıyla İran ve Bizans'tan veya kaçak olarak Çin'den getirilmesi kaçınılmaz olmaktaydı (Divitçioğlu, 1987:259). Satın alınan bu lüks ürünlerin ödenmesi için bir ödeme aracına ihtiyaç vardı ve altın veya gümüşten belli bir ölçüde kesilen stir, Orta Asya pazarlarındaki lüks ürünlerin mübadelesinde kullanılan temel ödeme araçlardan birisi konumundaydı. Lüks tüketim ürünlerinin fiyatları stir cinsinden belirlenmiş ve gümüş stirler İpek Yolu üzerinde gerçekleşen ticaretlerde uzun yıllar mübadele işlemlerinde kullanılmışlardır. Göktürkler, MS VI. yüzyılda Sasanilerden aldıkları haracı da stir değeri üzerinden, Bizans altın salidisi olarak tahsil etmişlerdir. Göktürkler, başta Çinliler olmak üzere, komşularıyla gerçekleştirdikleri ticari faaliyetlerde disk şeklinde kesilmiş gümüş paralar kullanmışlardır. Ayrıca, bu paranın yanında gümüş kâseler ve gümüş kaplar da ticarete ödeme aracı olarak kullanılırdı (Haussig, 1997:210). Genel olarak MS VI-VIII. yüzyıllar arasında, Orta Asya'daki ticari faaliyetlerde dolaşımda olan mübadele araçları külçe durumundaki kıymetli madenler, kürk ve ipektir (Divitçioğlu, 1987:260).

İpek Yolu, Göktürk döneminde özellikle MS VII-VIII. yüzyıllarda en parlak dönemlerini yaşadı (Hansen, 2004:20). Adında anlaşılacağı üzere İpek Yolu; başlangıçta Çin ipeğini Batı ülkelerine ihraç etmek amacıyla kullanılmıştır. Bu büyük Asya ötesi yolda aslında ipek bu yoldan geçen tek kıymetli ürün değildi. Baharatlar, misk, Sibirya kürkleri, madenler, deri ve her türlü tekstil ürünü, kıymetli taşlar, yeşim taşı, lakeler, porselenler ve daha pek çok ürünün ticareti belki de ipekten çok daha önemliydi (Roux, 2001:125). İpek Yolu, Çin'den başlayarak Avrupa'ya kadar uzanan en eski ve en verimli ticaret yoludur. Bundan dolayı Çin'den ihraç edilen ipek ve baharat; Çin'in kuzeyindeki Göktürk bölgelerinde yapılan madeni ürünler ve kıymetli taşlar;

Hindistan'dan getirilen baharat ve tekstil ürünleriyle bu yolun üzerinden geçtiği diğer ülkelere ihraç edilen kürk, tahıl, yağ, şarap ve bal gibi diğer ürünler İpek Yolu üzerinden Avrupa'ya kadar ulaşmıştır (Kürüm, 2002:776). Çin'den yola çıkarak İpek Yolu boyunca ilerleyen ticaret kervanları yollarında taşıdıkları madeni ürünleri, cam, altın ve gümüşle beraber batıya doğru yol alırlar; aynı şekilde karşı yönden gelen ticaret kervanları da bu yol üzerinden geri gelirlerdi (McNeill, 1989:149). MS VI-VIII. yüzyılda Orta Asya ticaretinin en önemli bölgelerinden bir tanesi Harezm'dir. Harezm doğu-batı ticaretinde önemli bir transit kavşak⁶¹ noktasıdır. Harezm'de bulunan madeni paraların çeşitliliğine ve yoğunluğuna bakılarak buradaki ticari faaliyetlerin ulaşmış olduğu düzey anlaşılmaktadır. Ticaret kervanları Orta Asya yollarında sürekli hareket durumundaydı. Çünkü bozkır toplulukları silah, at zırhları, madeni süs eşyaları, seramik ürünler, tekstil ve tahıl ürünleri dâhil çeşitli ürünlerin en önemli tüketicisi olmuşlardır. Ticaret kervanları Göktürklerin yaşadığı bozkırlardan geçerek diğer ülkelere saf madenler, pahalı seramik ürünler taşımıştır. Harezm'in gelişmesi öncelikle Türklerin ticaret ağı sayesinde olmuştur (Buryakov, 2002:239-240). Tüm bu bilgiler İpek Yolu üzerindeki ekonomik ve ticari faaliyetlerde Göktürklerin önemli ölçüde yer aldıklarını göstermektedir.

Çin'den batıya doğru ihraç edilen bütün ürünlerin zorunlu olarak Göktürklerin yaşadığı coğrafyadan geçmesi gerekiyordu. Çin sınır valisi Peikiou tarafından MS VII. yüzyılda Çin imparatoruna sunulan bir raporda, Orta Asya ticaret yolları hakkında bilgiler verirken; Çin ile İran ticareti arasında yer alan Göktürklerin faaliyetleri de yer almıştır (Heyd, 2000:15). O dönemde Göktürk topraklarından fazla yoğunlukta olmayan kuzey ticaret yolu ile oldukça hareketli olan orta ticaret yolu geçmektedir. Bu önemli ticaret yollarının güzergâhı Çinlilerin dikkatini çekmiş olmalıdır. Orta ticaret yolu üzerinde Doğu Türkistan'da Turfan, Karaşar ve Kuça gibi Türk şehirleri yer almaktadır. Bu şehirlerden geçen ticaret yolu üzerinde, yine bu şehirlerde işletilen kıymetli

⁶¹ Harezm bölgesinde yaşayan İranlıların en yoğun ticareti İdil (Volga) Nehri havzasında bulunan Hazar ve Bulgar topluluklarıyla olmuştur. Bulgar şehrinde özellikle önemli gümüş madenleri bulunuyordu (Mesudi, 2004:73). Ayrıca Çinlilerin T'ang Hanedanı döneminde Harezmlielerin büyük arabalarla çeşitli ülkelere gidip ticaret yaptıkları bilinmektedir. Harezm'in yabancı ülkelerde "*müsurman*" adıyla anılan ve Kuzey ve Doğu Avrupa ile Güney Rusya'da da faaliyet gösteren Müslüman tüccarlarının çabalarıyla Turfan Volga Bulgarları'ndan hayvan derileri, bal, mum, vb. ürün; İskandinavya'dan balık dişi, tutkal, zırh ve kılıçlar, Sibirya steplerinden sığır ve at sürüleri gibi çeşitli ürünler getirilip Harezm pazarlarında satışa sunulurdu. Çin ve Orta Asya ile Harezm arasındaki ticari ilişkiler büyük öneme sahipti (Özaydın, 1997:217).

madenlerin ticareti yapılmıştır (Heyd, 2000:16). Bu ticaret yolu üzerinde Göktürkler sadece kendi yaptıkları endüstri ürünlerinin ticaretini gerçekleştirmemiş, diğer toplumların yaptıkları endüstri ürünlerinin ticaretine de aracılık etmişlerdir.

Maden ocaklarının işletilmesi ve madeni ürün yapımı sosyal yaşamda arz fazlası ürünlerin mübadelesini zorunlu duruma getirmektedir. Göktürklerin bozkır yaşam tarzı içinde ticaret, önemli ekonomik faaliyetlerden biri olarak gerçekleştiriliyor, Göktürkler belki de bir tüccar topluluk konumunda bulunuyordu. Çin kaynaklarında; Göktürklerin savaş araç gereç yapımı ve bu ürünlerin Orta Asya coğrafyasındaki ticaretiyle ilgili bilgiler yer almaktadır. Göktürkler Çin’de geliştirilen zırhların ana üreticisi durumunda bulunuyorlardı (Uhlig, 2000:342). Bu zırhlar deri bir giysi üzerine tutturulan dökme demir levhalardan oluşuyor ve büyük ölçüde güvenlik kadar hareket serbestisi de sağlıyordu. Ayrıca bu tarz zırhlar, savaşçıları zorlayan ve hareketlerini engelleyen geleneksel zincir örgü zırhlardan daha hafif yapıya sahiptir (Sarıtaş, 2010b:230). Bu nedenle Göktürklerin yaptığı bu tarz madeni zırhlara Çinliler yoğun bir şekilde ilgi göstermişlerdir. Çinlilerin, yüzyıllar boyunca sınır komşuları ve aynı zamanda düşmanları olan Türklerin harp endüstrisine ilgi duymalarının nedenlerinden biri de onların madencilik alanında ileri bir tekniğe sahip olmalarından kaynaklanmaktadır. Göktürkler o dönemde çok revaçta olan sadece bu madeni zırhı yapıp satmıyorlardı. Aynı zamanda Göktürk atölyelerinde madeni nallar, at koşum takımları, tarımda kullanılmak için gerekli olan araç gereçleri de yapıyordu. Bunlar da çevre ülkeler tarafından talep edilen ürünler arasında yer alıyordu. Bu sayede Göktürk ekonomisi sürekli olarak güçlendi ve MS VI. yüzyılda Türk tüccarlar Çin’in batı ihracatı üzerindeki tekeli kırarak; batıya gerçekleştirilen ticari faaliyetleri büyük oranda kendi ellerine almış oldular (Uhlig, 2000:343).

Göktürkler yalnızca savaş araç gereçleri yapmakla kalmayıp, el işçiliğinde de iyi bir tekniğe sahip olmalarından dolayı sosyal yaşamda kullanılan araç gereçlerle ilgili çok güzel sanat eserleri ortaya çıkarmışlardır. Kuzey İpek Yolu üzerinde ticari faaliyet yürüten tüccarların, bu ürünlerin yaygınlaşmasında ve çevre topluluklarda talep görmesinde önemli yerleri vardır. Bu faaliyetler adı geçen konuyla ilgili ürünlerin MS IV. yüzyılda yapımlarının ve mübadele hacimlerinin artmasına neden olmuştur (Haussig, 1997:163). Göktürk döneminde Çin’e bağlı kervanlar kıymetli metaller,

mercan, kıymetli taşlar ve camla yüklenirdi. Bu kervanlar Çin'deki Xi'an'dan⁶² yola çıkarak, Avrupa şehirlerine kadar giderlerdi (Hansen, 2004:19). MS VII-VIII. yüzyıl Çin haritalarıyla MS VIII-XII. yüzyıl Arap haritalarında; Göktürk topraklarından geçen İpek Yolu güzergâhında onlarca Göktürk şehri gösterilmiştir (Baipakov, 2002:526). Yapılan arkeolojik kazılar İpek Yolu'nda taşınan ticari ürünlerin, Göktürklerin yaşadığı coğrafyadaki şehirlerde de ticari faaliyetlerde kullanıldığını göstermektedir (Baipakov, 2002:529). Böylece Göktürklerin ham madde bakımından zengin bölgelerinden elde edilen madenlerden yapılan madeni ürünler, uluslararası ticaret sistemi içinde hak ettiği yeri almış olup, İpek Yolu'ndan geçen yabancı kervanların kullanımına sunulmuştur.

Göktürklerin askeri ve siyasi anlamda güçlü olduğu dönemlerde, Çinlilerle aralarındaki haraç yöntemiyle gerçekleştirilen ticari faaliyetlerde kendileri bakımından büyük kazançlar elde etmişlerdir. Göktürklerin Çin'le gerçekleştirdikleri ticari ilişkilerin; Çin kaynaklarında belirtildiği üzere kronolojik olarak MS 545 yılından MS 727 yılına kadar devam ettiği bilinmektedir. Bu yıllar arasında Göktürklerin Çin'le gerçekleştirdiği ticari ilişkiler büyük bir hacme ulaşmıştır. Bazı dönemlerde ise siyasi açıdan zayıflayan Göktürklerin Çin'le gerçekleştirdiği ticari faaliyetlerde de yavaşlama görülmüştür (İzgi, 2014:108). Göktürklerin zayıfladıkları ve Çin egemenliğine girdikleri bazı ara dönemlerde de Göktürk şehirleri Çin kervanlarının pazar yerleri konumuna gelmiştir⁶³. Göktürk kağanları ile Çin imparatorları arasında gidip gelen elçilerin getirdikleri hediyeler arasında ham madenlerin olduğu da bilinmektedir. Ham maden sadece ticari faaliyetlerde kullanılan bir mübadele aracı değil aynı zamanda hükümdarların birbirleriyle hediyeleştikleri önemli bir üründür (Chang, 1968:177).

MS 670-673 yılları arasında Göktürkler ile Çinliler arasında yapılan savaşlarda Göktürkler çok sayıda esir vermiştir. Bu esir Türkler, Çinliler tarafından Feng-chou, Sheng-chou, Tai-chou, Ling-chou, Shou-chou gibi altı bölgeye yerleştirilmişlerdir. Göktürk Kağanı Kapgan, MS 697 yılı Mart ayında Çin'den bu altı bölgeye yerleştirilen

⁶² Çin'de Şensi bölgesinde yer alan başkentlik yapmış tarihi şehir (Bk. Aynı yer).

⁶³ Göktürklerin Çin karşısındaki üstünlükleri her zaman inişli çıkışlı olmuştur. Taspar (MS 572-581) döneminde Çin karşısında belirgin bir üstünlüğe sahip olan Göktürkler bu kağanın ardından iktidara gelen İşbara (MS 581-587) ve Tuli (MS 603-609) dönemlerinde Çin egemenliği altına girmiştir. Daha sonra Şipi (MS 609-620) döneminde tekrar Çin karşısında üstün bir konuma geçmişler fakat Bagatur (MS 621-630) döneminde yine Çin karşısındaki üstünlüklerini kaybetmişlerdir (Kafesoğlu, 2010:96-102).

Göktürklerin ülkelerine iade edilmesiyle beraber savaş tazminatı olarak da çok sayıda zirai araç gereçler ile ham demir verilmesini talep etmiştir. Bu talep Çin İmparatoriçesi Wu tarafından önce kabul edilmemiş fakat Çin devlet meclisinde yapılan uzun tartışmalar sonucunda Kapgan Kağan'ın talepleri kabul edilmiştir. Bu nedenle Kapgan Kağan Çin'den 3 bin adet ziraat araç gereci ve 10 binlerce kg demir almıştır⁶⁴ (İzgi, 2014:109; Koca, 1990:81).

Çin sarayına elçi olarak giden Göktürk elçilerine madeni ürünler hediye edildiği bilinmektedir. MS 733 yılının Nisan ayında Göktürk ileri gelenlerinden Ch'u-mu-jih-k'un-mo ta-kan'ın başında olduğu bir heyet Çin'e gitmiş ve Çin imparatorunun özel hediyelerine mazhar olmuşlardır (Chang, 1968:177). MS 734 yılının Mart ayında Göktürkler, Ssü-pi-yü-ssü-hsien-chüeh unvanlı elçilerini Çin'e göndermişlerdir. Elçilik heyetinin başındaki kişiye Tao-chin-wu-wei ta-chiang chün unvanıyla beraber altın telkâri kemer ve balık şeklinde keseden oluşan 7 adet süsle 6 tane altın ve gümüş takım hediye edilmiştir⁶⁵ (Chang, 1968:177). MS 741 yılı Nisan ayı içinde Tengri Kağan ölünce, bir Göktürk kabile reisi olan Hsatieh-mo-ssü chieh-chin, Tengri Kağan'ın ölüm haberini bildirmek üzere Çin'e elçi olarak gönderilmiştir. İmparator, elçiye Kuo-i (korkusuz milislerin ikinci başkanı) unvanıyla beraber altın kemer hediye edip ülkesine geri göndermiştir (Chang, 1968:200).

Sonuç olarak Çin'le yapılan ticari faaliyetler Göktürkler için önem taşımıştır. Orhun Yazıtlarında da görüleceği üzere Türkler, yerleşik komşularından madeni ürünler olarak; altın, gümüş vb. kıymetli madenlerle ziraat araç gereçleri satın aldıkları bilinmektedir (Ergin, 1970:31). Bu ürünlerin elde edilmesinin yolu Göktürkler ve Çinliler arasında gidip gelen elçilik heyetlerine sunulan armağanlar, iki ülkenin sınır boylarında kurulan pazarlar aracılığıyla düzenlenen alışverişler, iki ülkenin birbirlerine düzenledikleri akınlarda elde ettikleri ganimetler ve iki ülke sınırlarını aşarak ticaret yolları üzerinde kervanlar eliyle düzenlenen ticari faaliyetler sayesinde gerçekleştirilirdi. Göktürkler ile Çinlilerin yaptıkları ticari ilişkilerde madenlerin mübadele aracı olarak kullanımı hem işlenmemiş maden hem de madenlerden yapılmış

⁶⁴ Göktürklerin talepleri arasında tohumluk buğday ve ipekli kumaşlar da yer almıştır. Bundan dolayı Çinlilerden 40 bin ölçek tohumluk buğday ve 50 bin parça çeşitli ipek kumaş da almışlardır (Bk. aynı yer).

⁶⁵ Aynı zamanda elçiye verilen hediyeler arasında mor elbise, yenleri yarı nakışlı saten rop veiki yüz parça ipekli kumaş da yer almıştır (Bk. aynı yer).

araç gereçlerin değişimi şeklinde gerçekleşmiştir. Aynı zamanda iki ülke arasında gidiş-geliş yapan elçilik heyetleri de ticari faaliyetlerde bulunurlardı. Bu elçiler ham maden veya madeni ürünler satın alırlardı. Bunun yanında mübadele aracı olarak madenler yine farklı madenlerle değiştirilebilirdi. Bu elçilerin yaptıkları ticari işlemlerde kendilerine refakatçi olması için bazı görevliler verilirdi. Çinliler gelen elçilerin ham altın gibi stratejik ürünlerin satın alınmasına izin vermezlerdi.

2.3.3. Soğdlar ile Ticari İlişkiler

Mâverâünnehir ve Harezm'in çeşitli yerlerinde topluluklar durumunda bulunan ve merkezi Semerkant⁶⁶ olmak üzere bağımsız olarak yaşayan Soğdlar⁶⁷; Orta Asya ticaretinin en faal topluluğudur (Comparetti, 2002:157). MS VII. yüzyılın ortalarında Soğdlar hakkında Çin T'ang Hanedanı'nın yıllıklarında şu kayıtlar bulunur: *"Soğdlar ticarete iyidirler ve kazancı severler, 20 yaşına gelir gelmez komşu krallıklara giderler; kazanç sağlayacak neresi varsa oraya gitmişlerdir."* Aynı dönemde Ermeni coğrafyacısı Anania de Shirak ise Soğdları: *"zengin ve girişimci tacirlerdir."* şeklinde tanımlamaktadır. Soğdlar hakkında bir buçuk yüzyıl sonraysa bir Bağdat sarayında şu sözler söylenmekteydi: *"Soğdlar mı? Onlar tüccardan başka ne ki?"* (Vaissière, 2005:73).

Soğd toplulukları Orta Asya'daki ticaret yolları üzerinde çok serbest bir şekilde ticari faaliyetlerde bulunmuştur. Soğdların Türklerle tanışmaları Göktürklerin MS I. yüzyılın ikinci yarısında kendi devletlerini kurmalarından çok önce gerçekleşmiş olduğu anlaşılmaktadır. Soğdların Göktürkleri erken dönemlerden itibaren tanıyor olmaları, onların Altay Dağlarında bulunan demir maden ocaklarında çalışmalarından ileri geliyordu. Göktürkler; Avarlar döneminde onların Altay Dağlarındaki maden ocaklarında işçi olarak çalışıyorlardı. Göktürkler, Avarlar için demir madeni çıkararak buralardaki atölyelerde onları işliyorlar; savaş araç gereçlerinden tarım araç gereçlerine

⁶⁶ "Özbekistan'nın orta kesiminde yer alan ve aynı adlı idari birimin merkezi olan Semerkant şehri ilk dönemlerde bütün Mâverâünnehir'in, ardından Soğd (Soğdiana) bölgesinin yönetim merkezi olmuştur" (Aydın, 2009:481).

⁶⁷ Orta Asya'da yaşamış İranî bir topluluk olan Soğdların kültürü, batıda Marginya, kuzeyde Harizm ve Kızılkum çölü, doğuda Fergana, güneyde Baktriya-Toharistan'la sınırlanan bölümlerde ve özellikle Zerefşan ile Kaşkaderya Nehirleri boyunca gelişmiştir (Taşağıl, 2009:348).

kadar çok değişik alanlarda madeni ürünler meydana getiriyorlardı. Soğdlar; Altay Dağlarında çıkarılarak işlenen demir madenini satın almak için bu atölyelere giderek onları satın alıyorlar, Asya'nın farklı bölgelerine götürerek bu ürünleri satıyorlardı. Asya'nın en çalışkan tüccar toplumu olan Soğdlar bir nevi uluslararası ticareti kendi denetimlerinde tutuyorlardı (Marshak, 2002:170). Göktürklerin Çinlilerle olan ilişkilerinde aracı rolü üstlenenler yine demir ticaretinden dolayı Soğdlar olmuştur (Marshak, 2002:170). Akhun döneminde bile Avar egemenliği altındaki Göktürklerle demir ticareti yapan ve onlardan aldıkları demir madenini Uzak Doğu'ya götüren Soğdların izine bütün ticari faaliyetlerde rastlamak mümkündür (Marshak, 2002:171; Mori, 1983:340). Çin'den serbest ticaret yoluyla getirilmesi yasak olan altın, gümüş ve demir gibi madenlerin bir bölümünün Soğd tüccarları tarafından Göktürlere getirildiği bilinmektedir. Soğdlar yine o dönemde ticareti yasak olan ürünleri Bizans'tan ve İran'dan kaçak olarak getirerek Orta Asya'da satabilmişlerdir (Divitçioğlu, 1987:259).

Soğdlar tam anlamıyla Çin ile Orta Asya'yı ticari yönden birbirine bağlayan bir köprü işlevini yerine getiriyorlardı. Bu ticari faaliyetler sonraki dönemlerde Göktürklerin nezareti altında gerçekleşecekti (Mori, 1983:341). Soğdların ticari faaliyetlerine dair bugünlere kadar çeşitli kaynaklar ve belgeler ulaşmıştır. Bu belgelerden en önemlilerini Çin'den Semerkant'a yollanan mektuplar oluşturur. Bu mektupta Soğd tüccarlarının Çin şehirlerinde ve Kansu bölgesindeki ticari faaliyetleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Semerkant'tan Çin'in büyük şehirlerine uzanan ticaret ağının varlığı buradan anlaşılmaktadır (Vaissière, 2005:72). Çinli arkeologlar tarafından ortaya çıkarılan Turfan kervanlarına ait bir gümrük kaydı, Soğd tüccarların faaliyetleri hakkında bilgiler içermektedir. Söz konusu kayıt MS 630'lu yıllardan kalmadır. Bu gümrük kaydına göre kervanlarla Turfan'a getirilen ve şehir yetkililerince vergilendirilen lüks ürünlere ilişkin 35 adet işlem içermektedir (Vaissière, 2005:73). Satılan ürünler içerisinde, tıbbi ilaçlar, pirinç, ipek, parfüm, amanyok tuzu, altın ve gümüş vardır. Çin yıllıkları da Soğdlar hakkında bilgi veren kayıtlarla doludur. MS 670 yılında yazılmış Çin'e ait bir mahkeme tutanağında, Çin'in başkentinde yaşayan bir Soğd tüccar geçmektedir. Bu mahkeme kayıtları Soğd tüccarın Tanrı Dağlarının kuzeyine iki deve, dört inek ve bir katırla beraber getirdiği kap kakak, eyer, ok ve yayları belirtiyor. (Vaissière, 2005:75). Turfan kervanlarından birine ilişkin MS 630'lu yıllara ait gümrük kayıtlarında; kervanlarla Turfan bölgesine getirilen ve gümrük

memurlarınca vergilendirilen lüks ürünlere ilişkin otuz beş adet ürün geçmektedir. Bu ürünlerin büyük bölümünü Soğdlar tarafından, diğer bir bölümünü de Turfan'da ticaret yapan topluluklar tarafından satıldığı bilinmektedir. Satılan ürünler arasında madeni ürünlerden amonyak tuzu, altın ve gümüş yer almaktadır (Vaissière, 2005:72).

Soğdlu tüccarların genellikle ipek, parfüm, kumaş, at, kıymetli taşlar ve cam ticareti yaptıkları ifade edilmektedir (Toprak, 2008:126). Orta Asya'da ve batıda ipeğe; Çin'de ata, yeşim taşına ve baharata; Hindistan'da da altına yönelik talebi iyi değerlendiren tüccarlar Soğdlar olmuştur. Kürk Yolu ve İpek Yolu'nun en faal tüccarları Soğdlardır. Soğdlar güney Asyalıların talep ettikleri Rusların kürk ve balını; Baltıklıların amberini Kürk Yolu üzerinden elde ederek karşılığında kuzey Asyalıların talep ettikleri gümüş tabak ve ibrik gibi madeni ürünleri onlar için temin ediyorlardı (Frye, 1996:154-155). Çin kaynaklarına göre kıymetli taşların en önemli tüccarları Soğdlardır. Hoten bölgesi önemli bir yeşim taşı kaynağıydı (Bakır, 2001:136). Çin ticaretinde sık görülen mübadele araçları içinde inci ve kıymetli taşlar önemli bir yer tutmuştur. Kıymetli ürünlere sahip olmak isteyen tüccarlar; baharat ve fildişine ek olarak, madeni ürünlerden gümüş ve altından yapılmış ürünlerle diğer kıymetli taşları gözden çıkarmak zorundaydılar (Frye, 1996:187).

Soğdlar, Göktürklerin koruması altında rahat bir şekilde ekonomik faaliyetlerini devam ettirmişlerdir. Göktürkler de Soğdların gerçekleştirdiği ticari faaliyetlerin karşılığında onlardan vergi almışlardır. Ayrıca Soğdlar, Göktürklerin ekonomik olarak gelişmesi için çalışmışlardır. Bu nedenle Soğdlar; Göktürkler için danışmanlık, elçilik, casusluk, postacılık, din işleri ve askerlik gibi görevler üstlenmişlerdir (Comparetti, 2002:160; Mori, 1983:350). Soğdlar gelişmiş bir ticari örgütlenmeye sahiptiler ve ipek ticaretinin yanında madencilik, sulama, tarım ve mücevher yapımı gibi çeşitli ürünlerin ticaretini de gerçekleştirmişlerdir (Atan, 1990:36-37). Soğdlu tüccarların ticarete başarılı olmalarının nedeni gittikleri yerlerde oluşturdukları ticari kolonilerdir (Mori, 1983:342). Soğdlu tüccarlar Doğu Avrupa'dan Çin'e kadar çok geniş bir coğrafya üzerinde ticaret kolonileri oluşturmuşlardır. Soğdlar Göktürk egemenliği altında ticari faaliyetlerini devam ettirerek Göktürk ekonomisine önemli katkılar sağlamışlardır. Göktürkler; kendi ülkelerinin ekonomik anlamda belkemiğini oluşturan Soğd ticari kervanlarının güvenliğini sağlayarak, onların güvenli bir şekilde ticari faaliyet

yürütmelerine nezaret etmişlerdir. Diğer taraftan da Göktürkler, Soğd tüccarları için en iyi kalite demiri de sağlamışlardır (Bekin, 1981:55).

2.3.4. Bizans ile Ticari İlişkiler

Göktürklerin Bizans'la yakınlaşmalarındaki temel unsur İran toprakları üzerinde bulunan Sasani Devleti'nin varlığıdır. Göktürk döneminde Türkler ve İranlılar arasında gerçekleşen siyasi ve ekonomik sorunlar, Göktürklerin Bizans'la irtibat kurmalarına neden olmuştur. Göktürklerin İranlılarla gerçekleştirdikleri savaşların en önemli kazanımı Soğdiana coğrafyasını ele geçirmeleri olmuştur (Kafesoğlu, 2010:83). İran Hükümdarı Enûşirvan, Orta Asya ve Çin ipeğinin İran ipeğiyle rekabet etmesini önlemek amacıyla Türk ve Soğd tüccarlarını ülkesine sokmak istememiştir. Bu nedenle İran hükümdarı Türk ve Soğd kervanlarının İran toprakları üzerindeki ticari faaliyetlerine yasak getirmiştir (Heyd, 2000:18). İran hükümdarı ayrıca Aşağı Türkistan'dan Çin'e kadar devam eden güzergâhı da ele geçirmenin hesaplarını yapmıştır. Bu amaçla kendi ülkesinden geçerek Akdeniz limanlarına ve Bizans'a giden Soğdların ticari faaliyetleri İran hükümdarı tarafından engellenmiştir. Bu gelişmelerden sonra İran'la uzlaşma ümidini kesen Göktürkler; Bizans'a Soğd tüccarlardan oluşan bir elçilik heyetini göndermiştir. Başında Maniakh adında bir Soğd soylusunun bulunduğu bu heyet, Orta Asya'dan Bizans'ın başkentine giden ilk resmi heyettir (Kafesoğlu, 2010:98; Ligeti, 1986:58). Aynı şekilde Bizans da elçilerini Orta Asya'ya göndermişlerdir. MS 568 yılında Bizans İmparatoru II. Justinus (MS 565-578) Kilikyalı Zemarkhos başkanlığında bir grup elçiyi, Maniakh'la beraber gelen elçilik heyetiyle beraber İstemi Yabgu'ya göndermiştir. Bu heyet, Göktürk elçileriyle birlikte Karadeniz, Kafkaslar ve Hazar Denizi ile Aral Gölü arasından Talas yoluyla Soğdların ülkesine vardılar (Ligeti, 1986:64). Batı Göktürk yabgusu İstemi, Bizans'la ticari faaliyetlerin devamını sağlamak amacıyla bazı tekliflerde bulunmuştur. Bizans ve Göktürkler arasındaki diplomatik görüşmeler sonucunda ticari faaliyetlerde Kürk Yolu'nun kullanılması karara bağlanmıştır (Ligeti, 1986:63). Bizans'tan Orta Asya'ya giden elçilerin dikkatini en çok çeken demir madeni olmuştur. Türk demir tüccarları Bizanslı elçilerin başına toplanarak onlara ellerindeki ham demirleri göstermişler ve Bizanslı

elçiler Göktürklerde demir madenlerinin varlığına inanmak istememişlerdir (Ligeti, 1986:64; Koca, 2002b:26; Vásáry, 2003:108).

Göktürkler ve Bizanslılar, Sasanilere karşı siyasi ve ekonomik alanlarda birtakım antlaşmalar yapmışlardır. Bu antlaşmaların verdiği ayrıcalığa dayanarak Göktürkler Kürk Yolu'nu kullanarak Bizanslılara demir satmak istemişlerdir. Bizanslılar, Göktürklerin kendilerine ipek satmak isteyeceklerini sanarak onlara artık ipeğe sahip olduklarını göstermek istemişlerdir. Fakat Göktürklerin Bizanslılarla ticaretini yapmak istedikleri asıl ticari ürün ise ham demir ve demirden yapılan ürünlerdir. Göktürk tüccarları demir madeninin hem iç hem de dış pazarda ticaretini yapmışlardır. Özellikle Göktürk tüccarları Bizans'a işlenmiş ve işlenmemiş olarak demir satmaya çalışmışlardır. Zemarkhos'a *"İsterseniz size demir ve demirden yapılmış ürünler satalım."* diyenler dış pazarlarda ticaret yapan tüccarlardır (Ünal, 1977:173). Zemarkhos'un verdiği bilgiye göre Göktürkler kendi maden ocaklarına ve filizlerin eritilmesi için fırınlara sahiptiler ve buralarda işledikleri madeni ürünlerin ticaretini yapmaktaydılar (Buryakov, 2002:238). Göktürkler, düşmanları Sasani ülkesinin topraklarından geçmemek için Bizanslılara ham veya işlenmiş her türlü demiri, Seyhun Nehri bölgesinden Aral'ın kuzey yoluyla Azak Denizi'ne, buradan da madenleri gemilere yükleyerek Karadeniz'den o zaman ki adıyla Konstantiniye'ye götürmüşlerdir. Bu ticaret ağının gerçekleşmesi zor gibi görünüyorsa da aynı dönemde Japonların ihtiyaç duydukları ham demiri Kore'den deniz yoluyla getirttikleri düşünüldüğünde bu ticaretin yapılabilirliği olağandır (Divitçioğlu, 1987:92). Demirin çıkarılması ve işlenmesi o dönemdeki bir topluluk için ağır endüstriye sahip olmayı gerektiren bir durumdur. Göktürklerin böyle bir endüstriye sahip olması onlar için ekonomik ve siyasi açıdan büyük bir güç aracıydı. Göktürkler demirin tanrı tarafından kendilerine verilen en büyük hediye olduğuna inanmışlardır. Çünkü demir savaş endüstrisinde gücün en büyük nedenidir. Demirden yapılan silahlar Göktürlere güç ve özgüven vermiştir. Aynı şekilde Göktürkler siyasi, askeri ve ekonomik olarak büyük bir güç aracı olan demirin ihtiyaç fazlasını iç ve dış pazarlarda satışını yaparak bu maden sayesinde hatırı sayılır bir gelir elde etmişlerdir. Zemarkhos'un raporundan anlaşıldığı kadarıyla Göktürklerin elinde çeşitli demirden ürünlerin yanında altından yapılmış güğümler, ibrikler ve kaplar da yer almıştır. Ayrıca kağan otağının direkleri tamamen altınla kaplanmış. Bunun yanında kağan otağının avlusunda gümüşten yapılmış sahanlar, tepsiler, heykeller gibi

ürünlerle çeşitli arabalar yer almıştır (Ligeti, 1986:65). Zemerkhos'un ziyaretinin ardından sekiz yıl boyunca Bizans'a demir satan elçilerin Göktürk ülkesine gidip geldiği bilinmektedir. Bu gidip gelmelerin en önemli amacı mübadele aracı olan demirden dolayıdır. Bizanslıların ipeği çok çabuk gözden çıkardıkları halde, satın aldıkları demir madenini riske atmadıklarını yine Ligeti'nin Zemerkhos tarafından tutulan raporlarına istinaden verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır (1986:68-75).

2.3.5. İran ile Ticari İlişkiler

Göktürkler; çok geniş bir sahada, askeri disipline dayanan büyük bir devlet oluşturmuşlar, bunun sonucunda Orta Çağ'ın ekonomik yönden zenginlik ve güç kaynağı olan tarihi İpek Yolu'na da tamamen hâkim olmuşlardır. Orta Çağ'da dünyanın en güçlü devletlerinden birini kuran Göktürklerin, akıncıları aracılığıyla sık sık İran'ın içlerine kadar gittikleri ve hatta Göktürk Kağanı Tardu'nun önceleri İran'a bağlı olan Hoten bölgesini kendisine bağladığını ve IV. Hürmüz⁶⁸ (MS 579-591) döneminde İran'ın iç işlerine de müdahale ettiği bilinmektedir (Altungök ve Yıldırım, 2015:92; Kafesoğlu, 2010:106). Bu dönemlerde İran topraklarına sık sık akınlarda bulunan Türkler daha da ileri giderek İran şehirlerine yerleşmişler ve buralarda askeri aristokrasiye dayanan bir idare sistemi de kurarak bölge halkından vergi bile almaya başlamışlardır (Grousset, 2015:98-99). İran destanı Şehnâme'de, Türkler en eski zamanlardan bu yana çeliğe bürünmüş bir millet olarak tasvir edilmektedir. Tarihi dönemlerde Türk toplumlarının yaptıkları demirciliği, bunların tarihten önceki zamanlarda bile geliştirdikleri bir sanat olarak kabul edilebilir. Bundan dolayı Göktürklerin Orta Asya'ya hâkim olmalarındaki sır çeliğe bürünmüş bir millet olmalarından gelmesi olasılık dâhilindedir (Togan, 1981:30).

Göktürk döneminde İran unsurlarının Orta Asya'da çoğaldığı görülmüştür. Merv, Buhara, Esrusne, Fergana ve Kaşgar üzerinden geçen Çin-İran ticaret yolunun çok kârlı olması ve Sasaniler döneminde İran'daki dini karışıklıklar, İranlıları Göktürklerin bulunduğu bölgeye çekmiştir. Göktürklerin kendi dinlerinin dışındaki

⁶⁸ İstemi Yabgu'nun, İran Hükümdarı I. Hüsrev'le evlenen kızından olma torunudur. Annesine olan benzerliğinden dolayı bu hükümdara Türkzâde lakabı takılmıştır (Bk. Altungök ve Yıldırım, 2015:92).

diğer dini azınlıklara saygılı tavırlarından dolayı Hristiyanlık ve Manihaizm gibi Ön Asya ve Mezopotamya dinleri burada yayılabiliştir. Buhara civarında ise Zerdüştlük gelişerek buralarda bu dine ait manastırlar bile açılmıştır (Togan, 1981:49-54). Bu durumdan çok büyük bir şekilde yararlanma imkânı bulan Göktürk tüccarları, büyük kabileler ve kervanlarıyla bizzat Çin'den aldıkları ürünleri emniyet ve güvenlik içinde İran'ın iç kesimlerine ve hatta Medain'e kadar getiriyorlardı. Göktürk tüccarları İran'ın belli başlı ticaret merkezlerinde yaptıkları bu ticaret sayesinde büyük kazançlar da elde ediyorlardı. Öyle anlaşıyor ki Türk tüccarları, özellikle Göktürk Devleti'nin bu parlak döneminde İpek Yolu'nun fırsatlarından daha fazla miktarda yararlanabilmek için Orta Doğu'nun en önemli ticaret merkezlerine kadar ulaşmışlardır (Kitapçı, 1993:34).

Göktürklerde bulunmayan ticari ürünler Soğdu tüccarlar aracılığıyla İran ve Çin'den getirilirdi. İran, Türk ve Çin güzergâhında ticareti yapılan ürünler arasında altın, gümüş, yeşim taşı, yatak takımı, araba, vazo, çeşitli lüks ürünler, cenaze levazımatı, eyer, çalgı araç gereçleri gibi ürünler bulunuyordu. Bu ürünlerin mübadelesinde kürk ve ipeğin yanında, para yerine geçebilecek külçe durumunda madenler kullanılıyordu. Orhun Yazıtlarında ipek, kara samur ve mavi sincap kürklerine ek olarak sarı altın ve ak gümüşün başka ülkelerle yapılan ticari faaliyetlerde para yerine kullanıldığı belirtilmiştir (Divitçioğlu, 1987:284). Göktürk topraklarında mübadele aracı olarak ülke içinde geçerli altın, gümüş ve bakır paralar da kullanılmıştır. Bunlardan en çok kullanılanı ise bakır paralardı. Göktürk topraklarındaki yerli ürünler bu paralarla değiştirilirdi. Fakat yabancı ülkelerle yapılan ticari faaliyetlerde, altın ve demir gibi önemli ticari ürünler kullanılırdı (Haussig, 1997:210; Atan, 1990:37). Sasanilerin hüküm sürdüğü bölgelerde; üzerinde “*hakan*”, “*tegin*” ve “*sirdelci*” yazılı çok sayıda Türk yapımı madeni paranın bulunması, Sasani coğrafyası içindeki pazarlarda Türklerin ve Soğd tüccarlarının yoğun bir şekilde ticari faaliyet yürüttüklerini göstermektedir (Malikov, 2002:147).

Semerkant'ın güneybatı yönünde bulunan Demirkapı (Temir-Kapı) sınır kapısı farklı ülkelerden gelen tüccarlar için önemli bir gümrük noktasıdır. Bu yer aynı zamanda Göktürkler ve Sasani ülkesi arasındaki sınırı oluşturuyordu ve sınırın geçilmemesi için bir engel olarak yapılmıştır (Atan, 1990:27). Bu özelliğinden dolayı Semerkant şehri uluslararası bir ticaret şehri olma özelliğini taşıyordu. Bu şehirde hem Türklerin hem de İranlıların ticari ürünlerinin depolandığı ambarlar mevcuttu.

Göktürkler yaptıkları bronz kazanları başta Sasanilerin yanında Moğolistan, Kuzey Çin, Altaylar, Urallar ve Macaristan topraklarına kadar satmışlardır. Sasaniler özellikle Göktürklerin yaptıkları üzerinde bronz işlemeli tasvirler bulunan kömür mangallarını satın almışlardır. Bu mangallar ısınma, yemek pişirme ve ayinlerde tütsü yakma gibi çeşitli amaçlarla kullanılmıştır. MS VII. yüzyıllarda Sasaniler artık Göktürk yapımı olan çaydanlık, vazo, silahlık, kadeh gibi gümüş ve altın kapların taklidini yapmaya başlamışlardır. Göktürklerin şahane altın işçiliğine ait olan bu çalışmaları artık Sasaniler kendileri de taklit ederek yapmaya başlamışlardır (Haussig, 1997:162).

Sasani şehirlerinin birçoğunda “*vazar*” olarak adlandırılan kalabalık çarşı ve pazarlar bulunuyordu. Bu pazarlar genellikle şehirlerin nüfus bakımından en hareketli yerlerinde kurulmuştur (Altungök, 2015:306). Bu büyük pazarlarda ticari ürünlerin fazlalığı ve çeşitliliği dikkat çekmektedir. Bu dönemde büyük pazarlara sahip olan şehirlerin birçoğu yabancı ülkelerden ticaret amacıyla gelen tüccarlarla doludur. Bu tüccarlar arasında Orta Asya’dan gelen Türk tüccarlar da bulunmakta ve bu tüccarlar İran’da büyük saygı görmektedirler (Altungök, 2015:306; Atan, 1990:20). Bu tüccarlar genelde işlenmiş kıymetli taşlar, mücevherler, endüstriyel ürünler, altın, gümüş, bakır, demir, çelik gibi madenlerden yapılmış ürünler; pamuk, yün ve ipekten yapılmış halı, kilim, elbise gibi dokuma ürünleri; ilaç ve koku gibi bu dönem ticaretinde canlı olan ürünlerin ticaretini yapmışlardır (Altungök, 2015:306). Sasaniler ülke içinde ve dışında faaliyet gösteren tüccarları “*vazargan*” olarak adlandırırlar ve ticari faaliyetlerin hepsini “*vazarganih*” olarak nitelendirirlerdi (Altungök, 2015:306).

Göktürklerin yaptıkları demir döküm araç gereçleri arasında para kesim makineleri de vardır. Bu para kesim makineleriyle “*kaş*” adı verilen paralar darbedilmiştir. Göktürkler, yaptıkları para kesim makinelerini yabancı ülkelere satmışlardır. Para kesim makineleri Sasaniler başta olmak üzere Çin ve Tibetlilere satılmıştır. Göktürklerden sonra da onların yaptıkları bu para kesim makineleriyle hafif zırhların İran ve Arap topraklarına ticaretine Türk tüccarlar tarafından devam edilmiştir (Haussig, 1997:213). Göktürklerin Demirkapı yakınlarındaki “*Pulad*” adını verdikleri şehirlerinde güçlü bir demir çelik endüstrileri bulunuyordu. Çelik anlamındaki Farsça pulad sözcüğünün bu şehre ad olarak verilmesi burada maden ticareti yapan İranlılardan kaynaklanmaktadır. Göktürkler Avarların egemenliğinden çıkmadan önce bu bölgeden

Horasan bölgesine demir levhalar, “*karaçori*” ve “*bilgatekini*” de denilen güzel kılıçlar ihraç etmişlerdir (Togan, 1981:31).

2.3.6. Araplar ile Ticari İlişkiler

Arabistan tarihin ilk dönemlerinden itibaren coğrafi yapısından dolayı Çin, Orta Asya, İran, Mezopotamya, Roma, Bizans, Suriye, Mısır, Hint ve Habeşistan’la sürekli olarak ticari ilişkiler içinde bulunmuştur. Arabistan’ın diğer ülkelere bağlanan ana ticaret yollarının merkezinde olması Arabistan’ın önemini artırmıştır. Arabistan’ın, güneyinde Yemen, kuzeyinde Şam, doğusunda ise Basra Körfezi limanlarına bağlanan ticaret yolları ağında olması onu İran, Orta Asya ve hatta Bizans gibi dünyanın en büyük ticaret merkezlerine bağlıyordu (Kitapçı, 1993:29). Yeni yapılan arkeolojik araştırmalarla, genel olarak Basra Körfezi bölgesinin, özellikle de Umman ülkesinin, dış ticarete deniz taşımacılığı ve deniz ticaretindeki rolünün, İslam’dan önceki dönemlerde de etkin olduğu ortaya çıkarılmıştır (Bakır, 2004:549). Arabistan kendi içinde ise ticaret yollarıyla Fırat’tan Yemen’e kadar Arap kabileleri kervanlarıyla birbirine bağlanırdı. Arap dünyasının hem dini hem de ticari merkezi ise Mekke’ydi. Burada zengin ve girişimci tüccarlar bulunduğundan sürekli düzenli kervanlar gönderilir ve gelirdi (Heyd, 2000:29).

Türkler ile Araplar arasındaki ilişkilerin tarihi çok önceki dönemlere hatta İslamiyet’ten önceki dönemlere kadar ulaşmaktadır. Arabistan’ın kuzeyinde başlayan ticaret yolu İran Körfezi’ni kuzeyden takip ederek İran topraklarına girer ve Sasanilerin başkenti olan Medain’e varır ve sonra Orta Asya’nın en büyük ve en gelişmiş ticaret yolu olan İpek Yolu’yla birleşirdi (Bekin, 1981:18). Medain şehri Avrupa, Ön Asya ve Orta Asya’dan kara ve deniz yoluyla getirilen ticari ürünlerin en önemli depolama merkeziydi. Arabistan’dan büyük kabileler halinde yola çıkan Arap ticaret kervanları İran’a ulaştıkları zaman, Orta Asya’dan gelen tüccarlarla temas ediyorlar ve ticaretlerinin büyük bir bölümünü bunlarla yapıyorlardı (Kitapçı, 1986:226). Bu nedenle zengin Arap tüccarlarının ekonomilerinin gereği olarak Doğu ve Batı arasında uzanan İpek Yolu’nun önemi büyüktür.

Eski dönemlerden bu yana Arap Yarımadası'nın ekonomik olarak kalkınmasında çok büyük önemi olan Uzak Doğu ve Çin ürünleriyle Orta Asya Türk bölgelerinden gelen çeşitli ürünler; İpek Yolu üzerinden başta Orta Doğu, İran Körfezi ve Bahreyn limanlarına kadar gelmekteydi (Hamidullah, 1975:139-140). Arap Yarımadası'nın limanlarına Orta Asya'dan getirilen ticari ürünler genellikle deniz yoluyla gemilerle taşınmıştır (Hamidullah, 1975:139). MS X. yüzyıl Arap coğrafyacılarından İbn Havkal, İran Körfezi için “Çin Denizi” ifadesini de kullanmıştır (1938:216). Çünkü Uzak Doğu'ya giden gemilerin çıkış noktası ve Çin'den gelen gemilerin varış noktası burasıdır (Heyd, 2000:31). Mesudî, Semerkantlı tüccarların Çin'e gitmek amacıyla Arap Yarımadası'nın etrafındaki limanları kullandığını rivayet etmektedir. Semerkantlı bir tüccarın Irak yoluyla İran körfezi üzerinden Umman limanlarına geçtiğini ve buradan Çin'e gittiği bilgisine yer vermektedir (2004:49). Arap tarihçi Hişam ibnü'l Kelbî Umman'daki panayırlar hakkında şu bilgileri vermiştir:

Arap Yarımadası'nda ticari olarak birçok panayırlar kurulurdu. Bu panayırlardan biri Arabistan'ın iki büyük limanından biri olan Dabâ panayırıydı, Sind'ten, Hint'ten, Çin'den tüccarları, Doğu milletleri ve Batı halkı hep oraya gelirdi... al-Culanda İbn al-Müstakbir gerek orada ve gerekse Suhâr panayırında gümrük vergisini toplar ve başka yerlerin krallarının davrandıkları gibi davranırdı... (Hamidullah, 1975:140).

Arap coğrafyacıları Umman'ın tarım faaliyetleri hakkında zengin bilgi vermektedirler. Bu tarım faaliyetleri ticaret hayatına yansımış ve ticari faaliyetlerde Umman'ı öne çıkarmış olmalıdır. Bazı Arap coğrafyacılar ise Umman'daki ticari faaliyetleri anlatırken şu ifadeleri kullanmışlardır:

Burası Çin'in limanı durumundaydı ve burada Çin'in iskelesi vardı. Sıraftan eşyalar ve yükler tekneler vasıtasıyla buraya getirilir, sonra büyük gemilere yüklenir, böylece bu gemiler Hint Okyanusu'nda yoluna devam ederek 40-50 gün boyunca güzel rüzgarlarla yolculuk yaptıktan sonra eş-Şihr denilen şehre ulaşırlardı (Bakır, 2004:552).

Bundan dolayı Doğu Arabistan'ın limanlarına dünyanın her tarafından ticaret amacıyla farklı dinlere ve milletlere ait tüccarlar gelmekteydi. Bunlar arasında Türk tüccarlar da bulunuyordu. Hz. Peygamber'in yaşadığı dönemde Orta Asya'da, İran ve Çin arasında uzanan İpek Yolu'nun denetimi Göktürklerin kontrolünde bulunuyordu. Göktürk döneminde Türk tüccarlarının İpek Yolu'nun önemli bir güzergâhı olan İran Körfezi limanlarına gelmiş olmaları ihtimal dâhilindedir (Kitapçı, 1989a:64). Bu dönemde Orta Doğu coğrafyasında yaşayan insanların Orta Asya başta olmak üzere Uzak Doğu'dan

gelen ürünlere ihtiyaçları vardı. Bundan dolayı Göktürk tüccarlarının Orta Doğu pazarlarına gelmiş olma ihtimali yüksektir (Çağatay, 1971:29). Umman'nın, İslam'ın ilk yüzyıllarında dünya ticaretindeki önemi, birinci yüzyıldan başlayarak dördüncü yüzyıla kadar İslam dünyasını temsil etmeye başladığı bilinmektedir. Umman ticaret yolları ağı, Sudan ülkesinin güneybatısından, bugünkü batı Avrupa'ya, Doğu Afrika kıyılarından güney doğusundan, Çin, Türk ülkesi, Ural dağları ve Hazar denizi bölgesi kadar uzanmaktaydı. Aynı zamanda batıdan da doğuya Atlas Okyanusu kıyılarından Bağdat ve Kabil'e ve oradan da Hint Okyanusu bölgesine kadar devam ederdi (Bakır, 2004:554).

İpek Yolu'ndan yalnız büyük kervanlar aracılığıyla Uzak Doğu ve Çin'in çeşitli ürünleri değil aynı zamanda Orta Asya bölgesinin kılıç, demir, zırh, eyer gibi Türk maden ürünleri Orta Doğu'ya ihraç ediliyordu. Semerkant, Buhara, Kaşgar, Fergana ve Beykent gibi şehirlerden elde edilen maden ürünlerine Orta Doğu ve Arap Yarımadası'nın ekonomisinin ihtiyaç duyduğu kesindir (Ögel, 1948b:431; Kitapçı, 1986:227). Göktürklerin uluslararası ticaret ürünleri arasında Hazar süngüleri, Hazar atları, Sabar zırhları, Taşkent okları, Türk yay kırımları ve Soğd hançerleri yer almaktadır. Türklerin madenden yapılma çok iyi derecede kılıç, ok, kalkan, zırh, temren gibi savaş araç gereçleri yaptıklarıyla ilgili birçok İslam kaynağında rivayetler olduğu ifade edilmektedir (Togan, 1981:415).

Hiz. Ömer'in komutanlarından olan Utbe b. Gazvan MS 636 yılında Übülle'yi fethedince Halife Ömer'e şöyle bir rapor göndermiştir:

...Emmâ ba'd; Umman'dan, Bahreyn'den, Fars'tan, Hint'ten ve Çin'den gelen yelkenlilerin uğradıkları deniz limanı bulunan Übülle'yi bizim elimize nasip ettiğini, Allah'ın bize onların altınlarını ve gümüşlerini, kadınlarını ve çocuklarını verdiğini bil ve bunun için ona hamdet. İnşallah ben bunun tafsilatını size yazacağım...
(Hamidullah, 1975:139).

Utbe b. Gazvan'ın mektubunda da belirttiği gibi, bölge büyük bir ticaret merkezi olup, buraya dünyanın dört bir yanından tüccarlar geliyor ve ticari faaliyetlerde bulunuyorlardı. Bu şehirde İranlılara ek olarak Türk kılıç ustalarının kaliteli kılıçlar yaptıkları ifade edilmektedir (Yıldırım ve Altungök, 2014:1192). İpek Yolu aracılığıyla Orta Doğu'ya Türk kılıçlarının yanında, o kılıcı yapan Türk ustalarının da gittikleri ifade edilir. Özellikle Müslüman Araplar arasında "es-süreyciyat" denilen kılıçlar meşhur olmuştur. Bu kılıçların da "süreyc" şeklinde meşhur olan bir Türk ustası

tarafından yapıldığı belirtilmektedir. Hatta ilk İslam mücahitlerinin ve Sahabelerinin müşriklere karşı yaptıkları gaza ve cihatlarda, Bedir ve Uhud savaşlarında, hatta Mekke'nin fethinde de bu Türk kılıçlarının kullanıldığı ve zaferler kazanılmasında etkili olduğu rivayet edilmektedir (Kitapçı, 1993:44). Çünkü bu Türk tipi kılıçların en büyük özelliği bazı araştırmacılarında ifade ettiği gibi diğer ülkelerin kılıçlarında görülmeyen üstün bir tekniğe sahip olmalarından ileri gelmektedir (Ögel, 1948b:459).

İslam coğrafyacılarının büyük bir şehir olarak kaydettikleri, Ceyhun Nehri ile Buhara arasında bulunan Beykent şehrinin; İslami kaynaklarda "*Medinetü't-ticaret*" (ticaret şehri) şeklinde geçtiği ifade edilmiştir (Barthold, 1981:196). Beykent'in İpek Yolu üzerinde yer alması Çin ve diğer ülkelerle kervan ticaretine imkân tanımış ve bunun sonucu olarak da zenginleşmiştir (Kitapçı, 1989b:111). Aşağı Türkistan'ın zenginliğiyle bilinen görkemli şehirlerini eline geçirmeye çalışan Arapların esas amaçları incelendiğinde, sosyo-ekonomik unsurların ağır bastığı anlaşılmaktadır. Dini duygulardan kaynaklanan amaçlarla cihat yapmaktan çok ekonomik nedenlerin ağır bastığı, Arapların asıl amacının İslamiyet'i yaymaktan önce, yağma yapmak ve ganimet elde etmek olduğu yerli ve yabancı birçok İslam tarihi araştırmalarınca da kabul edilmektedir (Barthold, 1981:197; Kitapçı, 1986:245). Asya ve Afrika'daki diğer İslam fetihleri de göz önüne alındığında; Kafkasya, Ermenistan, Hindistan sahilleri, Doğu Afrika ve Nube gibi bölgelerdeki eski maden ocaklarını ele geçirmeleri de bu görüşü güçlendirmektedir (Bakır, 2004:532).

Diğer taraftan Beykent bir ticaret şehri olmasının yanında, ayrıca bir maden ve endüstri şehri olarak da bilinmektedir. Dönemin koşullarına uygun harp endüstri teçhizatının büyük bir bölümü burada yapılmakta ve buradan bölgenin diğer şehirlerine ihraç edilmektedir (Kitapçı, 1978:6). Kitapçı Narşahî'nin Beykent'e Arap hücumları olduğu sırada aktarılan bir rivayetiyle ilgili, "*Arapların Beykent'te büyük miktarda silah buldukları rivayetine bakılırsa, oranın halkının Mâverâünnehir halkına silah ihracatı yaptığı anlaşılmaktadır.*" demektedir (1978:7). Beykent, Arapların bundan sonraki fetih hareketlerinde askeri birliklerini teçhizat bakımından donatmak ve aynı zamanda ele geçirdikleri yerleri güvence altına almak ve gelecekte bölgede yapacakları fetihler için gerekli olan harp gücünü tedarik etmek için fayda sağlamıştır. Sonuçta Türk şehri Beykent'in gelişmiş maden endüstrisi, Araplar için önemli bir harp endüstrisi haline dönüşmüştür (Kitapçı, 1978:7).

Coğrafi mevki ve Hindistan'ın Belh bölgesinden, İran'dan ve Türk egemenliği altındaki bölgelerden gelen ticaret yollarının güzergâhı üzerinde kurulan Semerkant Orta Çağ'da Müslüman Arapların bölgeyi istilası sırasında 2250 yıllık bir geçmişe sahiptir. MS VIII. yüzyılda Semerkant, Aşağı Türkistan bölgesinde yer alan diğer Türk şehirleri gibi gayet zengin bir görünüm göstermektedir. Zamanın İslam coğrafyacılarının Semerkant'tan övgüyle söz ettiği, hatta onlara göre "*Semerkant insanların dünyadaki cenneti, Aşağı Türkistan'ın göz bebeği, Soğdiana'nın kalbi düzeyinde*" görüldüğü bildirilmektedir (İbn Havkal, 1938:220, vd.; Kitapçı, 1989b:127). Semerkant'ın bu kadar zengin olması, bu şehrin Aşağı Türkistan'ın diğer şehirleriyle ve Orta Doğu'nun nüfus merkezleriyle güçlü bir ticari ilişki içinde olmasına bağlanmaktadır. Özellikle Semerkant'ta birçok madeni ürünün yapıldığı bilinmektedir. Bunlardan kurşun, nişadır ve cıva ticaret kervanları aracılığıyla dünyanın çeşitli ülkelerine ihraç edilerek, büyük gelirler elde edilmiştir (Kitapçı, 1986:250).

Göktürk döneminde yuvarlak demir levhalardan oluşan, ince yapraklı (lamelli) zırh türünün yapımı yaygın olarak bulunurdu. Bu ince plakalar deriden yapılmış yelekler üzerine monte edilirdi. Bu zırhlı giyen kişi dökme demirden yapılmış, daha ağır olan örme zırh giymiş kişiden daha rahat hareket edebilmekteydi. Bu ince demir diskli zırhlar yapıldığı yerden dolayı; "*Suğdak (Soğd) zırhı*" olarak da adlandırılmıştır (Haussig, 1997:212). İslam öncesi dönemden itibaren Medine'de önemli bir Yahudi toplumu, şehirdeki ticari hayatı temsil etmekteydi. Ayrıca onlardan bazıları demircilikle de uğraşıyordu. Medineliler, özellikle yiyecek ticaretinde kuzeydeki çeşitli ülkelere kervanlarını gönderirlerdi (Bakır, 2004:264). Bu giden ticaret kervanının karşılığında muhtemelen değerli bir başka ticaret kervanı da gelmekteydi. MS VII. yüzyıl başında Yahudi tüccarlar tarafından, Orta Asya'nın ince demir diskli zırhlarının Medine'ye getirildiği bilinmektedir. Hz. Peygamber'in, Beni Kaynuka zaferinden sonra ele geçirilen ganimetlerin içinden, kendi payına düşen bu zırhlardan birini aldığı rivayetler arasındadır. Bu meşhur Suğdak zırhlarıyla birlikte Hicaz'a İpek Yolu üzerinden Çin aynaları da ulaşmıştır. Bu ürünlerin dış görünüşü MS VI. yüzyılda Kuça'daki duvar resimlerinde tasvir edilmiştir. Günümüzde tahrip olmuş bu duvar resimlerinde zırh giymiş süvariler yer almaktadır (Haussig, 1997:212-213).

2.3.7. Kırgızlar ile Ticari İlişkiler

Türk topluluklarından olan Kırgızlar'ın, kültürleri, alfabeleri ve dilleri tamamen Türkçedir (İzgi, 1987:29). MS 560 yılında Göktürklerin himayesine giren Kırgızlar, devlete vergi ödemek ve ihanette bulunmamak şartıyla serbest bırakılmışlardır (Gömeç, 2011:52). Kırgız Türklerinin ekonomisinin dayandığı en önemli temel kaynaklardan biride maden endüstrisidir. Kırgızların yaşadığı coğrafya yer altı kaynaklarından demir, çelik ve altın cevherleri bakımından çok zengindir (Ögel, 2014:49). Kırgızların demir cevherlerini topladıklarına dair önemli bilgiler Çin kaynaklarında geçmektedir. Bu kaynaklar Kırgızlarda altın, demir ve kalay bulunduğunu; her yağın yağmurdan sonra demire ulaşıldığını içermektedir (Eberhard, 1942:68). İslam kaynaklarında da Kırgızların kendi ülkelerinde demir işlemesi yaptıklarını ve bunlardan da ürünler meydana getirdikleri geçmektedir (Ögel, 2014:208).

Arkeolojik kalıntılar da Kırgızların madencilikteki becerilerini ortaya çıkarmaktadır. Kırgızlar; Altay ve Sayan Dağlarında bulunan zengin maden yataklarından yararlanmışlar ve bu maden ocaklarını kullanmışlardır. Kırgızların komşularıyla ve uzak ülkelerle ticari ilişkiler kurdukları, dönemin kaynaklarında geçmektedir. Altın, demir ve kalay madenleri Kırgızlar tarafından farklı araç gereçler yapmak amacıyla kullanılmıştır. Orta Asya'da hâkimiyet kuran toplumların yüksek kalitede bıçak, kılıç gibi metal silahlar yaptıkları ve bunların ticaretini gerçekleştirdikleri bilinmektedir (Drompp, 2002:401). Ticaret, Kırgız ekonomisinin çok önemli bir parçasıydı. Çin kaynakları, Kırgızların kürk ve metal ürünlerin ticaretini yaptıklarını bildirmiştir (Drompp, 2002:401).

Kırgız ustalarının yaptığı kılıçlar ve hançerler Göktürlere de satılmıştır (Karayev, 2008:115). Kırgızlar ayrıca çıkardıkları saf madenleri de Göktürlere ihraç etmişlerdir. Kırgızlar bu madenlerin hepsini ihraç etmiyor, kendileri içinde bu madenlerden çeşitli araç gereç yapıyorlardı. Kırgızlar altın madenini ise genellikle süs eşyası yapımında kullanmışlardır. Ayrıca Kırgızlar bakır alaşımı olan bronz da tanıyorlardı. Bu madenlerden iki ağızlı hançer, bıçak ve saban demiri yaptıkları bilinmektedir. Bunun yanında madeni zırh yaptıkları da kaynaklarda geçmektedir. Bu yapılanların İran'daki yapılan zırhlarla benzerlik gösterdiği ifade edilmektedir (Kahya, 2002:406).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

UYGURLARDA MADENCİLİK ve MADEN ÜRÜNLERİNİN TİCARETİ

3.1. UYGURLARDA MADENCİLİK FAALİYETLERİ

3.1.1. Kökenleri ve Kısa Siyasi Tarihleri

Çin kaynakları; Uygurların, Göktürklerde olduğu gibi Hunların soyundan geldiklerini belirtir ve Göktürkler gibi onların da kurttan türediklerini ileri sürerler. Bunun yanında Uygurların iki ağaçtan türediklerine dair rivayetler de bulunmaktadır. Uygurlar hakkındaki en eski kayıtların MÖ II. yüzyıla ait Issık-Göl civarındaki kalıntılarda ortaya çıkarıldığı belirtilmektedir (Gömeç, 1997:11). Uygur adı ise ilk defa Orhun Yazıtlarında, MS 717 yılında Göktürk Devleti'nde ortaya çıkan karışıklıklarla ilgili olaylar sırasında geçmektedir (Gömeç, 1997:11).

Tarih sahnesinde ilk defa MS V. yüzyılda Kao-Ch'e adı altında ortaya çıkan Uygurlar MS VI. yüzyılda Göktürklerin idaresi altında yaşamlarını sürdürmüşlerdir. I. Göktürk Devleti'nin MS 630 yılında yıkılmasından sonra P'u-sa adlı bir kağanın önderliğinde güçlenerek bir devlet kurmalarına rağmen, ikinci defa kurulana kadar II. Göktürk Devleti'nin Kağanı Kapgan tarafından bağımsızlıklarına son verilmiştir (Çandarlıoğlu, 2004:11-13). Orhun Yazıtları ve Çin kaynaklarındaki bilgilere göre; Uygurların tarih sahnesine çıktıkları ilk bölgenin, Selenge Nehri'nin doğu bölümleri olduğu anlaşılmaktadır (Gömeç, 1997:14).

II. Göktürk Devleti'nin yıkılmasından sonra Uygurlar, Kutluk Bilge'nin MS 744 yılında kendisini kağan ilan etmesiyle Ötüken merkezli bir Uygur Devleti'ni kurmuşlardır. Kutluk Bilge Kül Kağan sonrası yerine geçen Moyunçur Kağan ve Böğü Kağan döneminde güçlenen Uygurlar; Çin'deki iç isyanlardan dolayı nüfuzlarını giderek artırmışlardır. Uygurlar, Böğü Kağan döneminde Manihaizm dinini devletin resmi dini olarak kabul etmişlerdir (Çandarlıoğlu, 2004:20-21). Fakat Uygurların bu din

değişimi sonucunda, iktidar mücadeleleri ve kardeş kavgaları nedeniyle giderek zayıfladıkları bilinmektedir. Bu durumdan faydalanan Kırgızlar ise MS 840 yılında Uygurları mağlup ederek Ötüken'deki Uygur Devleti'ne son verdiler (Gömeç, 1997:56). Kırgızlar karşısındaki mağlubiyetten ve Çin baskısından kaçabilen Uygurların bir bölümü güneybatı tarafına giderek; biri Çin'in kuzeybatı sınırlarındaki Kansu'da, diğeri de bugünkü Doğu Türkistan'da bulunan Turfan'da olmak üzere iki devlet kurmuşlardır (Çandarlıoğlu, 2004:33).

MS 840 yılındaki Kırgız yenilgisinden sonra Orta Asya'nın değişik bölgelerine göç etmek zorunda kalan Uygur Türkleri; zamanla küçük siteler kurarak, Orta Asya'dan geçen İpek Yolu ticaretine dâhil oldular. İşte onlardan biri de Kansu Uygur Devleti'dir. Uygurların bir bölümü güney kesimlerine Çin ile Doğu Türkistan arasındaki Kansu bölgesine gelmişlerdir (Çandarlıoğlu, 2004:34). Kansu'daki Uygurlar, Çin'deki T'ang Hanedanı'nın yıkılmasından yararlanarak MS 911 yılında bağımsızlıklarını kazanmış ve Kansu merkez olmak üzere Sarı Uygurlar olarak bilinen devletlerini kurmuşlardır. Din olarak Budizm'i kabul eden Kansu Uygurları, uygarlık ve ticaret bakımından çok gelişmiş bir yapıdadırlar. Kansu Uygurları, MS 960 yılından itibaren Kitanların idaresi altında girerek bağımsızlıklarını kaybetmişlerdir (Kafesoğlu, 2010:130). MS 1028'den sonra Tangutların⁶⁹, 1226'dan sonrada Cengiz imparatorluğunun nüfuz sahası içine girmişler ve bugün hâlen Çin'in kuzeybatısında yaşamaktadırlar (Çandarlıoğlu, 2004:36).

Turfan bölgesine gelen Uygurlar ise MS 866 yılında bölgede bulunan Tibetlileri mağlup ederek, Kao-Chang merkezli bir devlet kurmuşlardır. Burada devletin merkezi olarak Turfan şehrini seçmişlerdir. Bu nedenle onlara Turfan Uygurları denilmiştir. Ayrıca bir diğer başkentleri olan yazlık olarak kullandıkları Beş-balıg şehrinden dolayı, kendilerine Beş-balıg Uygurları adı da verilmiştir. Turfan Uygurları Mani dinine inanırlardı. Uygurlar bu dini, siyasi amaçlar için de kullanmışlar ve dinlerini kontrol etme bahanesiyle Çin üzerinde çeşitli baskılar kurmuşlardır. Turfan Uygur Devleti, Orta Asya'da bulunan ticaret yollarının geçtiği güzergâhta olduğundan ekonomik bakımdan güçlenmiştir. MS 911'de bağımsız duruma gelen bu Uygur Devleti güneyde Tibet, Batı

⁶⁹ Tangut adı ilk olarak Bilge Kağan Yazıtı'nda geçmektedir. Tarihi kaynaklara göre Tangut Devleti MS 982 yılında kurulmuş ve 12 hükümdarlarıyla 245 yıl boyunca Orta Asya'da varlık göstermişlerdir (Taşağıl, 2002a:18).

Türkistan'da Karluk bölgesiyle çevrili durumdadır (Çandarlıoğlu, 2004:36). Turfan Uygurları MS 1209'da Cengiz Han'ın imparatorluğuna bağlanıp, MS 1368'e kadar Moğol idaresinde varlıklarını sürdürdüler. Moğolların idaresi altına girerek bağımsızlıklarını kaybetmişlerdir. Bugün de Doğu Türkistan'da Sincan Uygur Özerk Bölgesi'nde yaşamaktadırlar.

3.1.2. Maden Endüstrisinin Gelişimi ve Etkileri

Uygur şehirlerini ziyaret eden Çinli seyyahlar, Uygurlardan büyük bir övgüyle bahsederlerdi. Çinli seyyahlar Uygurları zeki, doğuştan yetenekli olarak tanımlamış ve özellikle maden işleri ile diğer işçiliklerdeki becerileri hakkında bilgiler vermişlerdir. Kitan kabilelerinden İ-la'lar, başta demircilikte ve diğer zanaatlarda çok ileriydiler. Bu topluluğun reisi Uygurlarla çok yakın kan bağına sahipti. Bundan dolayı Kitanların demirciliklerinin Uygurlarla ilgili olması çok muhtemeldir (Ögel, 2014:390, 393). Doğu Türkistan'da yapılan arkeolojik araştırmalarda Uygurlara ait madencilik ve farklı endüstri dallarıyla ilgili kalıntılarla beraber ticari belgeler ve senetler bulunmuştur (Tabakoğlu, 1986:56).

Uygurlarda altın, gümüş ve bakır endüstrisinin ileri düzeyde olduğu bilinmektedir. 1959 yılında Taklamakan Çölü'nde yapılan araştırmalar sırasında; Niye yerleşim yerinin kuzeyinde yer alan Potey ve Lop yerleşim yerinin güneyindeki harabelerde, demir çıkarmak için yapılmış çeşitli maden ocakları bulunmuştur. Bunun yanı sıra Doğu Türkistan'da Kuçar şehrinde ise gümüş ve bakır dökümü yapılarak çeşitli türde kazanlar ortaya çıkarılmıştır. Çin'in Wei⁷⁰ Hanedanı dönemindeki coğrafyacılar tarafından verilen bilgilere göre Kuçar şehrinin 200 km kuzeyinde geceleri ateş yanmakta ve bu ateşin kaynağı siyah taş kömürünün yakılmasıdır (Alptekin, 1978:103). Bu kaynakların verdiği bilgiye göre Uygurlar ağır endüstride kömür madenini yakarak yüksek ısıyla diğer madenleri eritme işleminde kullanıyorlardı.

Uygurlar; kendi dönemlerinin en iyi demir ve çelik üreticisi durumunda bulunuyorlardı. Uygurlarda madencilik endüstrisi sadece demir ve çelik alanıyla sınırlı

⁷⁰ Çin'in kuzeyinde kurulan Tabgaç Devleti; I. Göktürk Devleti döneminde Batı Wei ve Doğu Wei şeklinde ikiye bölünmüştür (Koçsoy, 2002:78).

kalmamıştır. Uygur döneminde altın, gümüş ve bakır ürün işçiliğinin de gelişmiş olduğu bilinmektedir (Tabakoğlu, 1986:72). Uygurlarda tarım ve hayvancılığın gelişmesi, maden endüstrisine ihtiyaç duyan zanaat dallarının gelişmesine de zemin hazırlamıştır. Uygurlarda pamuklu ve ipekli dokumacılık, saraciye (eyer, üzengi), altın ve gümüş takı yapımı, bakır ve demirden yapılma ürünlerle savaş araç gereçleri, şekerleme, ilaç ve şarap yapımı gibi endüstri dalları oldukça gelişmiştir. Çinli tarihçi T'o-t'o⁷¹ Uygurları: “zeki, zanaatkar ve dayanıklılar, altın, gümüş, bakır ve demiri işleyerek pek çok ürün ve zarif takılar yapıyorlar.” şeklinde ifade etmiştir (Almas, 2010:400). Uygurların bakırcılık ve kuyumculukta bir hayli ileri olduğu, ortaya çıkarılan arkeolojik kalıntılardan da anlaşılmaktadır. Uygurlarda erken tarihten bu yana kullanılmaya başlanan bu metallerle ilgili çalışmalar zaman içinde daha gelişmiş; bu gelişme özellikle de el işçiliği zanaatlarında kendini göstermiştir (Kahya, 2002:411).

Uygurlar demircilik endüstrisinde, bakır, bronz, altın ve gümüş işçiliğinde; kap, kılıç ve çelik saplı -sonradan Şam işi denilen- kakma tezyinatlı kılıç yapımında, yeşim taşı ve karartılmış gümüş (savat) işçiliğiyle tezyinat sanatında, bakırın altınlanmasında, altın tel yapımıyla mücevhercilikte oldukça ustalaşmış durumdaydılar (Esin, 1978:220). Uygur savaş esirlerinin MS VIII. yüzyılda Semarkantlılara savaş araç gereçleri yapmayı öğrettikleri bilinmektedir. Keşmirli bir bakırı altınlama tekniğini MS XI. yüzyılda bir Uygurlu ustadan öğrenmişlerdir (Esin, 1978:220). Yüzyıllar süren konargöçerlikten sonra yerleşik hayata geçen Uygurların sanat zevkleri de değişime uğramıştır. Uygur şehirlerinden biri olan Turfan yakınlarında Bezeklik mağarasında bulunan duvar resimlerinde (fresk), çalışan bir demirci tasvir edilmiş ve bu duvar resminin altında “*botamirçi*”⁷² yazısı bulunmaktadır (Baykara, 2003:140). Uygur duvar resimlerinin çoğu Budizmle ilgilidir. Bu resimler genellikle rahiplerin, vakıf yapanların ve müzisyenlerin tasviridir (Koçak, 2015a:96). Bu duvar resimleri arasında bulunan demirci tasviri ise, Uygur toplumunda ve ekonomisinde madenciliğin önemli bir konumda olduğunu göstermektedir.

Türk kültürünün en önemli temel eserlerinden biri olan “*Dîvânü Lugâti't-Türk*” te geçen bazı kelimeler, Uygur toplumunun madencilik konusundaki uğraşlarını

⁷¹ “*Chin Sülalesi Tarihi*” adlı eseri yazan Çinli tarihçi (Almas, 2010:399).

⁷² “*Bu demircidir*” anlamına gelmektedir (Bk. Aynı yer).

göstermektedir. Buna örnek olarak; altün (altın), baqır (bakır), benek (bakır para), bazgan (demirci çekici), boqursı (saban demiri), çaş (firuze), çödin (bronz), kurç (çelik), kümüş (gümüş), korugjin-kuşun (kurşun), küg (pas) (Aynanın üzerinde oluşan lekeler), karagu (maden sülfatı), kara yag (neft yağı), kaş (yeşim), opu (beyaz kurşun), sata (mercan), tat (pas) (Kılıç veya benzer şeylerin üzerinde oluşan pas), temür (demir), temürlük (demir eritilen yer), tiş (saban demiri), tuç (tunç), tuz (tuz), ürngök (alçıtaşı), yinçü (inci) gibi çeşitli kelimeler gösterilebilir⁷³ (Kâşgarlı Mahmûd, 2005:140, vd.). Bu bilgiler açıkça Uygurlarda madencilik faaliyetlerinin çok farklı alanlarda yaygınlaştığını göstermektedir.

Yine “*Dîvânü Lugâti’t-Türk*”te geçen temürlük kelimesi (demir eritilen ve süzülen yer), körük (körük), körüklö (körüklemek), temür arkı (demir pislği), temür egöş (demir eğelemekte yardım etmek), bazgan (demirci çekici), temürçi kılıç tokıdı (demirci kılıç dövdü), basu (demir tokmak), sibek (değirmen taşı demiri), şebeng (demirden yapılmış baston), kurçlög (demir sahibi), kurç (çelik), kurçlük (demir süzülen yer) gibi kayıtlar Uygurların demircilik kültürüyle ilişkilidir (Kâşgarlı Mahmûd, 2005:34-598). Kâşgarlı, “*Uygur yıgaç uzün kes temür qısqa kös: Ey Uygur, ağacı uzun, demiri kısa kes - çünkü demir uzatılabilir*” atasözünü söyledikten sonra “*Uygurların bir tellalı vardır ve bununla hükmü günde üç kez onlara bağırarak dile getirir*” notunu düşmüştür. Ayrıca yine divanda: “*Kök temür kerü turmas: demir kılıç zarar vermeden hareketini bitirmez*” (Kâşgarlı Mahmûd, 2005:308, vd.). Bu bilgilerden anlaşıldığına göre Uygurlarda önceki Türk toplumları gibi demiri güç kaynağı olarak kabul eder ve bu kaynağa büyük saygı gösterirlerdi.

Uygurların madencilik endüstrisi hakkındaki bilgiler Uygur coğrafyasından geçen elçilerin raporlarında da geçmektedir. Hami; Uygurların topraklarının doğusunda yer alan, bir sınır şehriydi. Çin elçisi Wang Yen-te bu şehri ziyaretinden sonra gördüklerini şöyle ifade etmiştir:

Hami şehrinde ağaçlar üzerinde yaşayan (fakat Çin'deki gibi insanlar tarafından yetiştirilmeyen) ipek böcekleri, ipek kozaları ağaçlar üzerinden toplanır ve bunlardan da çok güzel kumaşlar yapılırdı. Bilhassa büyük kuyruklu ve etleri lezzetli

⁷³ İslam klasik kaynaklarının Hakaniye adını verdikleri Karahanlılar; Uygurların MS 840 yılında Kırgızlar tarafından yıkılmasına kadar onların uyruklarıydılar. Dolayısıyla Karahanlılar uygarlık alanında birçok kültürel ögeyi Uygurlardan almışlardır (Özaydın, 2001:405).

koyunları, çok iyi cins değirmen taşları ve bu taşlardan elde edilen çelik cevherleri, bu şehrin saymaya değer önemli şeylerindendi (İzgi, 2000:53).

Uygur döneminde, Fergana’da maden işletmeciliği ve silah endüstrisi; Semerkant’ta da gümüş işçiliği endüstrisi gelişmiş durumdaydı. Aynı şekilde bu dönemde Fergana, Ilak ve Şalcı’da; altın, gümüş ve kıymetli taşlar çıkarılıyor, maden kömürü ile petrol ham maddelerin eritilmesinde enerji olarak kullanılıyordu (Tızlak, 1997:27). Çinli bir tarihçi olan Hung Hao⁷⁴; Sung⁷⁵ Hanedanı döneminde yazdığı bir eserde Uygurların demir dövme işinde usta olduklarını belirtmiştir. Uygurlar Moğolistan ve Batı Türkistan’da yaşadıkları süre içinde demiri kullanmışlar; demir madeninden tarım, ormancılık ve madencilik işlerinde kullanılan araç gereçler yapmışlardır (Sarıtaş, 2010b:338). Ayrıca Çin’in batısında yer alan demir madenlerini Uygurlar ve Tatarlar birlikte işletmişlerdir (Ögel, 1971:130).

3.1.3. Kullanılan Başlıca Madenler

Uygurların yaşadıkları bölgelerde Asya’nın en kıymetli demir ve çelik cevherlerine sahip oldukları bilinmektedir. Uygur döneminde Hami ve Turfan şehirlerinde elde edilen çelik cevherleri bölgenin en iyi madenleri arasındaydı (Ögel, 1971:130). Uygurların yaşadığı coğrafyada dağların eteklerinde bulunan eski demir madeni ocakları Uygurların demir madeni işçiliğini gösteren önemli kanıtlardır (Rahman, 1996:19).

Uygurlar boraks madeni bakımından da zengin maden yataklarına sahiptiler. Doğu Türkistan’daki Hoten⁷⁶ şehri yakınlarında bol miktarda cevheri olan bir boraks madeni bulunmaktaydı. Uygur döneminde boraks madenlerinin en büyükleri İran topraklarında bulunmaktaydı. Eski Batı Türkistan ve İran’da boraks madeni “*furak*”

⁷⁴ Sung Hanedanı döneminde yaşamış Çinli resmi tarihçi (Bk. Aynı yer).

⁷⁵ MS 960-1279 dönemlerinde Çin’de hüküm süren hanedan (İzgi, 2014:110).

⁷⁶ Çin Halk Cumhuriyeti’nin Uygur Özerk Bölgesi’nde ve Pamir-Altın Dağlarının kuzeyiyle Taklamakan Çölü arasında yer almaktadır. Çinliler tarih boyunca Hoten şehrine büyük önem vermişler ve Türkler gibi kutsal kabul ettikleri yeşim taşı nedeniyle Hotenlilere daima yakın olmaya çalışmışlardır. Hoten’in, Hindistan ve Tibet’e yakın olması burasının aynı zamanda Orta Asya’nın merkezi durumuna getirmiştir. Çin ile Batı coğrafyası arasında köprü işlevi gören İpek Yolu’nun açılması ve bir kolunun Hoten’den geçmesi şehrin önemini iyice artırmıştır (Taşağıl, 1998:251).

veya “*burak*” olarak adlandırılmıştır. Türkler de Batı Türkistan’la olan kültür ilişkilerinden dolayı bu madene “*bura*” demişlerdir. Ruslar da bu madeni Türklerden öğrenmişler ve ona yine aynı adı vermişlerdir (Ögel, 1971:131-132). Uygurlar günümüzde bu madeni “*teneker*” olarak adlandırmaktadır (Kahya, 2002:412).

Uygurların maden endüstrisinde bakır oksidi de kullandıkları bilinmektedir. Uygurlar bakır oksit madenini, Uygur şehirlerinden biri olan Karaşar’dan çıkarmaktadır (Ögel, 1971:132). Bakır oksidin en iyi cinsi Uygur coğrafyasından elde edilmekteydi. Çinliler bu madeni önceleri Kuça ile İran’dan getirmişlerdir. Daha sonra Çinliler “*yeşil tuz*” dedikleri bakır oksit madenini Uygur şehirlerinden biri olan Karaşar’dan temin etmeye başlamışlardır. Karaşarlılar bu madeni sülardan toplayarak ve taşların üzerlerini kazıyarak elde ediyorlar, maden işçileri de bu madenleri işleyerek ticari ürün haline getiriyorlardı (Ögel, 1971:132).

Uygurların maden endüstrisinde kullandıkları önemli endüstri ürünleri arasında nişadır da (amonyak tuzu) bulunmaktadır. Orta Asya coğrafyası nişadır yatakları bakımından zengin bir konumu sahiptir. Uygurlar bulundukları bölgelerdeki nişadır yataklarını işleterek bunu hem endüstriyel alanlarda kullanmışlar hem de ticaretini yapmışlardır. Bunun yanında İran coğrafyası da nişadır yatakları bakımından zengindir. Ön Asya’daki en önemli nişadır yatağından biri, İran’daki Kerman şehri yakınlarında bulunuyordu. Çinliler ise nişadıra “*Uygur tuzu*” ve “*Tatar tuzu*” adlarını vermişlerdir. Bunun nedeni Çin’de nişadır madenleri bulunmasına rağmen bunları çıkarmasını ve işlemesini bilmemeleri; daha sonra bu yöntemleri Uygurlardan öğrenmeleridir. Çin’deki nişadır maden yatakları yetersiz olduğu için de Uygurlardan nişadır ithal ettikleri bilinmektedir. Ayrıca Çin dilindeki nişadır kelimesi de Batı Türkistan’ın yerli dillerinden gelmektedir (Ögel, 1971:130-131).

Uygurların kullandıkları madenler arasında kömür madeni de yer almaktadır. Uygurların ağır endüstride kömür madeni kullanmalarıyla ilgili Çin kaynaklarında çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Bunlar arasında: “*Ağzından alev ve dumanlar çıkan dağın eteğinde siyah taşlar ve kumlar bulundu. Uygurlar bu siyah taşları odalarında yakarlardı.*” şeklinde bilgiler yer almaktadır (Kahya, 2002:412). Kuçar şehrinin yaklaşık 200 km kuzeyinde geceleri ateş yandığı ve bunun siyah kömür madeni olduğunu, yine Çin kaynaklarında geçen bir başka bilgidir (Kahya, 2002:412). Bu siyah

kömür taşlar, yani taş kömürünü Uygurlar, uzun yüzyıllar çıkarıp, kullanmışlardır. Bu bilgiler bize Uygurların maden kömürünü kullanmasını bildiklerini ve bu kömür madenini yakarak ondan çeşitli amaçlarla faydalandıklarını göstermektedir.

3.1.4. Madenlerin İşlenmesi ve Madeni Ürünlerin Yapım Teknikleri

MS VI-VIII. yüzyıllarda konargöçer olarak yaşayan Uygurlar; Orta Asya bozkır hayat tarzının sanat kollarının birçoğunu yaşatmaya devam etmişlerdir. Kaya üzerine kırmızı boyayla resim yaparak veya taşı, madeni bir ucla çizerek, petroglif denilen levhaları meydana getirmişlerdir. Uygurlar Tagar (Taştık)⁷⁷ kültüründeki gibi tahta üzerine resim yapmışlar; dikili taşlara insan ve hayvan heykelleri yontmuşlardır. Uygurlar maden sanatının bozkır toplumlarınca bilinen her alanında dökme, çekiçle dövme, kesme, kazma, çalma, çakma ve kakma gibi tekniklerde ün salmışlardır. Maden sanatını kullanarak şöhretli kılıçlar, altın ve gümüş kaplar, süs eşyası ve madeni heykeller yapmışlardır. Ayrıca çeliği ve gümüşü karatarak, savat tarzında tezyinatlar da oluşturmuşlardır (Esin, 1978:109). Uygurlar, kılıçlarını karartılmış çelikle kakma yöntemiyle süslemişlerdir. MS VIII. yüzyılda Uygur esirlerinin Semerkant halkına savaş araç gereçleri yapmayı öğrettikleri rivayet edilmektedir. Selçuklular döneminde de Uygurların Şam'a götürülerek savat işi süslü kılıçlar yaptıkları ifade edilmiştir. Bu bilgiler ışığında daha sonra Şam işi de denilen kakma tezyinat tekniğinin İslam dünyasına Uygurlardan geçtiği anlaşılmaktadır. Bu türden yapılan kılıçlar aynı zamanda Çin pazarlarında da satılmışlardır (Esin, 1985:17). Çünkü Çin'de bu türde kılıçlar yapılmamış ve bundan dolayı Uygurlar ile Çinliler arasında bu türden kılıçların ticareti gerçekleşmiştir (Ögel, 1948b:431). Doğu'da eskiden bu yana kullanılan bakırı altın suyuna batırma sanatını Türkler ustaca uygulamış ve MS XI. yüzyılda bir Uygur ustası istemeyerek de olsa bu tekniği Keşmirli'lere öğretmiştir. Göktürk ve Uygur alfabesiyle Türkçe yazılı altın ve gümüş kaplar; Çin'den Kem kıyılarına (Yenisey Nehri),

⁷⁷ Bu kültür Asya'nın merkezinde MÖ I. bin yılın başlarında oluşmuş ve doğudan Sayan Dağları, batıdan ise Altay Dağları'yla çevrelenmiş Minusinsk-Hakas havzasının bozkırlarını kapsamıştır. Bu nedenle de Tagar kültürü (MÖ 700-100) diğer kültürlerden daha az etkilenmiş ve Bronz Dönemi'nde ortaya çıkmış yerli gelenekler üzerinde gelişmiştir (Bokovenko, 2002:518). Tagar kültürü MÖ 300 yıllarından sonra Taştık kültürü adıyla yeni bir gelişme göstermiştir. Bu kültürün kalıntıları Türk kültürünün bütün özelliklerini yansıtmaktadır (Koca, 1990:16).

Soğdiana'dan ve Avrupa'dan Nagyszentmiklos'a⁷⁸ kadar ticaret yoluyla yayılmıştır. Damga denilen teknikle kalıp vurularak, zengin şekilde süslenen Göktürk dönemi keramiğinin yerini Uygurlar döneminde tahta kalıba vurulmuş madeni ürünlerin yer aldığı bilinmektedir (Esin, 1978:110).

Orta Asya'dan Doğu Avrupa'ya gelen Türk ve Hunlar muhtelif kültürlerin taşıyıcılarıydılar. Maenchen-Helfen'in⁷⁹ işaret etmiş olduğu gibi sonradan “*tıraz*”⁸⁰ adı verilen işlemeli şeritlerle kaftanları süslemek, Türk kemerleri, bronz kazanlar, Çin tarzında aynalar kullanmak, beylerin saçını uzatmak gibi adetler; kılıç üzerine ant içmek merasimi Orta Asya'da eski dönemlerden bu yana bilinip; Göktürk ve Uygurlarda da devam eden bozkır kültür uygulamalarındandır (Esin, 1978:79). Uygurların maden ürünleri yapımında; özellikle demir dökümcülüğünde, Göktürklerden gelen demircilik geleneğini koruyarak daha ileri bir düzeye taşıdıkları anlaşılmaktadır. Uygur döneminde bu anlamda madencilikte Tuva⁸¹ öne çıkmaktadır. Uygur dönemi maden ürünleri, Göktürk dönemindeki maden ürünlerindeki sadeliğin aksine, çoğunlukla sembollerle işlenmiştir (Oktay, 2013:385).

3.1.5. Madencilik Faaliyetlerinin Siyasi ve Sosyal Hayata Etkileri

Madencilik ve madencilikle ilgili her şey bozkır halkları için saygıdeğer bir totem haline gelmiştir. Özellikle demir madeni, bozkır halkları bakımından göçebe çoban kültüründen kurtulmak amacıyla en önemli uygarlık unsuru olmuştur. Bunun en belirgin örneklerinden birini de Uygurlar oluşturmaktadır. Madenlerin çıkarılarak işletilmesine dayanan maden endüstrisi, Uygurların konargöçer yapısına dayanan bozkır yaşam tarzını bırakarak yerleşik yaşama geçmelerinde öncü rol oynamıştır. Madencilik endüstrisinin tarım araçlarında kendisini göstermesi üzerine tarımsal faaliyetler de gelişmeye başlamıştır. Demir başta olmak üzere madeni ürünlerin mübadele aracı olarak

⁷⁸ Peçenek Türkleri'ne ait olan Macaristan'da bulunmuş hazinelerdir ve MS VI-VII. yüzyıla tarihlendirilmiştir (Çoruhlu, 2002a: 95).

⁷⁹ Avusturyalı tarihçi, Orta Asya üzerine çalışmaları mevcuttur (Bk. Aynı yer).

⁸⁰ Bir çeşit giysi, resmi kıyafetler üzerine süslenen kumaş (Bk. Aynı yer).

⁸¹ Bugünkü Rusya Federasyonu bölgesi içinde yer alır. Doğusunda Moğolistan Halk Cumhuriyeti'yle ortak sınıra sahiptir. Güneybatısında Gorno-Altay Özerk Cumhuriyeti, batısında Hakas Özerk Cumhuriyeti bulunur. Tuva veya Tüvinyan olarak adlandırılan Türk toplulukları yaşamıştır (Baykara, 2002: 287).

kullanılması ticaretin gelişmesine sanat ve şehircilik çalışmalarının gelişmesine katkı sağlamıştır. Elbette ticari faaliyetlerde özellikle de demir madeninin kullanılması Uygurların ulaşmış olduğu uygarlık düzeyinde çok büyük bir role sahiptir (Sezer, 1979:112).

Orta Asya'nın kuzeyinde bulunan Türk topluluklarından Kırgızların Uygurlarla önemli ilişkileri olmuştur. Bu ilişkiler zamanla ekonomik çıkarlar ve isyanlar nedeniyle bozulma noktasına kadar gelmiştir. Uygurların Turfan bölgesine kadar gelerek, bu bölgeye hâkim olmalarından sonra, Kırgızların güney bölgeleriyle ilişkileri tamamen son bulmuştur. Bu nedenle Kırgızlar daha kuzeye çekilmek zorunda kalmışlardır. Buna rağmen kuzeyde Kırgız varlığı, Uygur Devleti için büyük bir tehdit oluşturmuştur. Kırgızlar; Yenisey bölgesinde elde edilen samur kürkleri başta olmak üzere misk, ham demir ve Kırgız ustalarının yaptıkları çeşitli savaş araç gereçlerini Çin'e ihraç ederek güçlü bir ekonomik değere sahiptiler. Daha önce Hunlar ve Göktürklerin bulundukları topraklara hükmeden Uygurlar; Orta Asya coğrafyasında siyasi ve ekonomik açıdan tam hâkimiyet kurmak istediklerinden, Kırgızları bu bölge üzerinde görmek istememişlerdir. Bu nedenle Orta Asya ticaretine ve Kırgızların kontrol ettiği maden yataklarına hâkim olmak isteyen Uygurların en büyük rakibi Kırgızlar olmuştur (İzgi, 1987:23).

Uygurlar Böğü Kağan döneminde MS 758-759 yıllarında Kırgızlara karşı hem siyasi hem de ekonomik önemi bulunan bir harekate kalkışmış ve oldukça kalabalık bir orduyla savaşa girmiştir. Karabalgasun Yazıtı'nda yer alan bilgilere göre; Uygur döneminde Kırgızlar 400 binden fazla okçudan oluşan büyük bir orduya sahiptir (Ögel, 1971:102). Yenisey Kırgızları, Uygurlar tarafından MS 750-752 yıllarında ağır bir darbe aldıklarından ve müttefikleri olmadığından, Kırgızlar bu savaşta Uygurlar tarafından ağır bir yenilgi almıştır (Yoska, 2011:84). Kaynaklarda geçen bilgilere göre savaş sonucunda Kırgızların kağanı öldürülmüş ve Kırgızların ağır yenilgisiyle beraber savaş alanında terk ettikleri ganimetler ve silahların sayısı hakkında abartılı ifadeler yer almıştır (Ögel, 1971:102).

Kırgızların bu yenilgisi Orta Asya ekonomisi için de büyük bir önem taşımaktadır. Çünkü Kırgızların yenilgisi sonucu elde edilen zaferle birlikte Uygur Devleti zirveye ulaşmıştır. Böylece Orta Asya'da en geniş sınırlara ulaşan Uygurların karşısında; siyasi ve ekonomik çıkarlarına engel olacak hiçbir güç kalmamıştır

(Çandarlıoğlu, 2004:26). Bu durum Yenisey bölgesinin ekonomik gücünü elinde bulunduran Kırgızları oldukça zor bir durumda bırakmış ve kendilerine yeni ticari yollar arama çabalarına girmişlerdir (Yoska, 2011:84).

MS 795 yılında Kutluk Bilge'nin Uygur kağanı olması ve sonrasında yaşanan otorite boşluğundan yararlanan Yenisey Kırgızları tekrar Uygurlara karşı isyana kalkışmışlardır. Uygurlar bu isyanı ağır bir şekilde bastırmış ve bu zaferden tekrar birtakım kazançlar elde etmişlerdir (Çandarlıoğlu, 2004:26). Kırgızlara karşı elde edilen galibiyet, ekonomik yönlerden Uygurlara büyük kazanımlar sağlayacaktır. Bu kazanımların başında Kırgızların hâkimiyet sahasında yer alan demir madenleri gelmektedir. Bu madenleri işleten Kırgızlar; buradan ham demir veya işlenmiş demir ürünleriyle çelik elde ediyorlardı. Bu demir ve çelik madenlerini; Karluklar aracılığıyla Tibet, İran ve Arap ülkelerine ihraç ediyorlardı. Kırgızlar ihraç edilen bu ürünlere karşılık olarak da ihtiyaçları olan çok çeşitli ürünleri ithal etmişlerdir. MS 795 yılında yapılan savaş sonucunda; Kutlug Bilge Kağan'ın elde ettiği bu zaferle beraber, Kırgızların hâkimiyetinde bulunan ticaret yollarıyla maden yataklarına sahip bölgeler tamamen Uygurların kontrolü altına girmiştir (Çandarlıoğlu, 2004:26).

3.2. UYGURLARDA MADENİ ÜRÜNLER ve KULLANIMLARI

3.2.1. Savaş Araç Gereçleri

Uygurların çeşitli kılıçları kullandıkları ve kılıç yapımında usta olduklarına dair belgeler mevcuttur. Bunların dışında Uygurlar ve çağdaşı olan Kırgız, Hazar, Bulgar, Sabar ve diğer Türk devletlerinde kılıç yapımı ve kullanımı hakkında birçok kayıt bulunmaktadır. Çin Elçisi Wang Yen-te; MS X. yüzyılın sonlarında Uygur ülkesine yapmış olduğu seyahat sırasında görmüş olduğu “*Pin-t'ieh*” adlı bir metal dikkatini çekmiştir. Wang Yen-te “*demiri yiyen taş*” şeklinde açıkladığı bu metal taşın, demiri bile kesebilecek güçte olduğunu belirtir. Bu taşın Sasani ürünü olmakla beraber Keşmir'de de varlığı bilinmektedir. Bazı Orta Çağ yazarları da bu metalin Hindistan ve Hami'de de bulunduğunu belirtmişlerdir. Bu metalle yapılan kılıçlar ile diğer araç gereçler, altın yaldızla parlatılarak sergilenmiş ve bunların fiyatı gümüş fiyatını

geçmemiştir (İzgi, 2000:53). Ayrıca Wang Yen-te Uygurların gruplar halinde seyahat ettiklerini ve at üstünde giderlerken “ıslık çalan”⁸² olarak adlandırılan madenden yapılmış okları fırlattıklarını ifade etmektedir (Göksu, 2008:160). Oğuzname’nin Uygur versiyonunda Ulug Turug adlı bilgin rüyasında bir altın yayla üç gümüş ok görmüştür. Bu rüyayı kurulacak olan bir devlet için yorumlamıştır. Burada yay Oğuz Kağan’ın hâkimiyetini, oklar ise oğulları tarafından korunacak devlete işaret etmektedir (Oktay, 2013:413).

Arap bilim adamı el-Câhiz’in verdiği bilgilere göre Uygurlar diğer savaş araç gereçlerinde olduğu gibi kılıçlarını da kendileri yapmışlardır. Uygurlar demirin eritilmesinden dövülmesine ve kılıç şekline sokulmasına kadar her aşamayı beceriyle gerçekleştirmektedir. Bu beceri Uygurlarda madenciliğin ileri düzeyde yapıldığını ve harp endüstrisinin gelişmiş olduğunu açıklamaktadır (el-Câhiz, 1988:82). Müslüman kaynaklarda farklı şekillerde geçen rivayetlere göre, Talas savaşında esir düşen Çinliler veya daha sonradan Abbâsî Hükümdarı el-Mehdi (MS 775-788) döneminde Semerkant emirine esir düşen Uygurlar, Semerkantlılara kâğıt yapmayı ve silah sanatını öğretmişlerdir (Göksu, 2008:201; Esin, 1978:155). Bu iki rivayetin de Uygurlara işaret ettiği ifade edilir. Çünkü o dönemde Çin kelimesi yalnız bugünkü Çin için kullanılmamıştır. Bugünkü Çin’e, o zaman “*Büyük Çin*” veya “*Maçin*” denilmiştir. Bugünkü Çin sınırındaki Doğu Türkistan illerine, Kaşgar’a ve Uygur ülkesine de Çin denilmektedir. Diğer taraftan MS VIII. yüzyılın ikinci yarısında Uygur Devleti’nin sınırları batıda Fergana’yı içine alacak şekilde uzanıyordu. Bu durumda Çin’le yapılan savaşlar sırasında Uygurların da Müslümanlara karşı savaşmalarının ihtimali yüksektir. Bundan dolayı Müslümanlara kâğıt ve madeni savaş araç gereçleri yapmayı öğreten ustaların Uygur sanatkârları olması ihtimal dâhilindedir. Uygurların kâğıt yapmasını ve kâğıda “*kegde*” adını verdikleri ve Uygur sanatkârlarının savaş araç gereçleri yapma tekniğinde de ustalaşmış oldukları bilinmektedir (Esin, 1978:155-156). Uygur Turfan kültür çevresinde gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar bunları desteklemektedir; bu kazılarda çok miktarda kılıç örnekleri ortaya çıkarılmıştır. Bu kazılar bölgede eğri Türk kılıçlarının ne kadar yaygın olduğunu da göstermektedir. Bununla beraber Uygurların

⁸² İslam öncesi Türkler yay germe tekniğinde ileri bir endüstriye sahiptiler. Bu teknikten dolayı mesafesi uzun ve ıslık sesine benzer bir ses çıkararak hedefine giden oklar atarlardı. Yay germe tekniğini ilk olarak geliştiren kişinin Asya Hun Hanı Mou-tun (Mete) olduğu rivayet edilir (Koca, 2002a:692).

eğri kılıçlarının yanında İran ve Avrupa yapımı düz kılıçlara da fazla bir şekilde rastlanılmıştır. Özellikle Türk kılıç ve hançerlerinin yapımı sonraki dönemlerde giderek artmıştır (Ögel, 1948b:447).

Hermitage Müzesi'nde bulunan ve Turfan yakınlarında yapılan kazılarda ortaya çıkarılan Uygur muharip birliklerinin tasvir edildiği heykellerdeki resimlerde dikkat çekici savaş malzemeleri yer almaktadır. Bu resimlerdeki askerlerin üzerinde bulunan metalden yapılmış savaş elbiseleri; miğfer ve zırhtan oluşmaktadır. Savaşçıların üzerinde ilk bakışta çağdaş Kazak kürkü görünümünü andıran metalik plakalarla kaplı zırhlar yer almaktadır. Kaftanın üzerinden giyilen zırh metal plakalarla örülüdür ve zırh savaşçının diz kapağına kadar uzanmaktadır. Belden ince bir kemerle bağlıdır; kısa kollu ve yüksek dirseklidir. Uzun süre Tibet'te kullanılan bu zırhlar, plakaların birbirine içten kemerciklerle tutturulmasından dolayı Uygur zırhlarına büyük oranda benzerlik göstermektedir. Bundan başka daha mükemmel, daha hafif ve daha sağlam yelmeler icat edilene kadar çok uzun bir süre bu zırhların kullanıldığı bilinmektedir (Gumilëv, 2002a:93).

Tayvan'da Taichung Çin Milli Saray Müzesi'nde bulunan ve Sung Hanedanı (MS 960-1279) döneminin ünlü ressamı Li kung-lin tarafından yapılmış ipek rulo resmi Uygurların savaş donanımlarını göstermesi bakımından dikkate değerdir. Burada T'ang Hanedanı'nın tanınmış generali Kuo Tzu-i'nin MS 765 yılında An-lushan istilasını önlemek için silahsız olarak Uygur ordugâhına gidip onlardan yardım istediği canlandırılmıştır. Bu resimde ön planda yüksek rütbeli Uygurlu subay ve generaller yakından görülüyor ve Uygur süvarileri hareket durumunda gösterilmiştir. Bu resimden Uygurların savaş araç gereçleri sivri kılıç, uzun mızrak, büyük boy yaylar ve oklardan meydana geldiği anlaşılmaktadır (Aslanapa, 1964:76).

3.2.2. Uygur Dönemi Paraları

Uygurlar ticaret hayatına büyük önem verdiklerinden doğal olarak mübadele yöntemiyle beraber, paranın kullanımı da son derece yaygın duruma gelmiştir. Uygurlarda paranın kullanımının artması çeşitli türlerde paraların tedavüle girmesini sağlamıştır. Bunlar arasında madeni, kumaş ve kâğıttan oluşan paralar yer almaktadır.

Uygur Türkleri; dört arşın boyunda ve bir karış enindeki kumaş parçalarının üzerine Uygur kağanının mührünü basarak, bunları ticari faaliyetlerde para yerine kullanmışlardır. Uygurlar, mübadele aracı olarak kullandıkları bu kumaş parçalarına “*kamdu*” adını vermişlerdir. Bunun yanında üzeri mühürlü deri parçaları da mübadele aracı olarak kullanılmıştır. Bu deri parçalarına da “*alatak*” adını vermişlerdir (Togan, 1981:121). Uygurlarda kumaş ve deri paraların yanında madeni paranın kullanıldığı da bilinmektedir. Uygurlar para yapımında altın, gümüş ve bakır madenini kullanmışlardır Uygur madeni paralarının MS VIII. yüzyıldan MS XII. yüzyıla kadar tedavülde kaldığı bilinmektedir (İzgi, 2014:341).

Turfan Uygurlarından kalma yazılı belgelerde ticari faaliyetlerde kullanılan madeni paraların “*altun, kümüş, bakır*” olarak geçtiği bilinmektedir. Uygurlarda para birimi olarak bakır kelimesi Eski Uygur hukuk metinlerinde de geçmektedir. Ayrıca bu hukuk metinlerinde gümüş ve altın kelimeleri de yer almıştır (Tenişev, 2006:70). Uygurlar, ticari faaliyetlerde mübadele aracı olarak kullandıkları altın ve gümüş külçelerine “*yastuk*” adını vermişlerdir. Bu külçeler genellikle 2 kg 274 gr ağırlığındadır. Bu külçelerin ellide birine “*stir*” adını vermişlerdir. İslam coğrafyacılarının MS VIII-IX. yüzyıllarda Uygurlarda bu paraların kullanıldığına yönelik rivayetler bulunmaktadır (Togan, 1981:121). Orta Asya’daki arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılan paraların üzerinde Uygurca yazılar tespit edilmiştir. MS VIII. yüzyılın ortalarına ait Türgiş paralarıyla Doğu Türkistan’ın Turfan ve Kaşgar şehirlerinde ortaya çıkan bronz paralar üzerinde Uygurca yazılar bulunmaktadır (Sarıtaş, 2010b:331).

Uygurlarda ilk bakır para Kutluk Kağan’ın (MS 795-805) yönetimi altında ortaya çıkmıştır. Kutluk Kağan’ın bastırdığı bakır paralar Çin parası taklit edilerek bastırılmıştır. Bu bakır paraların ortasında kare şeklinde bir delik bulunur; iç ve dış kenarlarında çerçeveleri olurdu. Üzeri Sogd alfabesiyle yazılı Türgiş paralarının aksine bu paraların üzerindeki yazılar Uygur Türkçesiyle yazılmıştır. Paranın bir yüzünde Kül Bilge Tengri Kutluk Uygur Kağan’ın “*Bir göl kadar akıllı, tanrısal bir büyüklüğü olan, Uygurların kağanı*” şeklinde unvanı ve adı; diğer yüzünde de “*İmparatorluğun liderinin emriyle*” yazısı bulunmaktadır. Bu paralar Çinlilerin “*kaiyuan*” paralarından biraz daha küçüktür. Paranın çevresi 23 mm ve ağırlığı ise 1,5 gr’dır. Arkeolojik kazılarda bu paralara fazla rastlanılmaması; paranın tedavülde fazla bulunmamasıyla

ilgili değildir. Kıymetli metaller sürekli olarak el altında bulunduğu için yönetim ve devlet değişiklikleri sırasında eritilerek araç gereç yapımında veya farklı paraların basımında kullanılmıştır. Bununla beraber Uygur kağanının para basması da Çinlilerin para birimiyle yarışma amacı taşımamaktadır. Uygur kağanının burada yapmak istediği, Türgiş Kağanı Sulu'nun yaptığı gibi Orta Asya'daki siyasi gücünün bir göstergesi olarak kullanmak istemesi ve adının ülkenin bütün şehirlerinde ve hatta ülke dışında bilinmesini sağlamaya yöneliktir (Thierry, 2002:217-218). Kağanın kendi adına bastırılmış olduğu paralar ne kadar geniş bir coğrafyaya yayılırsa kağanın şöhreti de o ölçüde geniş bir coğrafyada biliniyor olacaktır. Bunun için para basmanın ekonomik bir mübadele aracı olmasından çok daha ötede, siyasi amaçlardan dolayı basılma ihtimalide bulunmaktadır.

Uygurların kullandıkları madeni paraları araştıran Çinli araştırmacı Chu Yue-mei, bu madeni paraları üç kısma ayırmıştır. Bu paralardan birinci türü arka yüzünde Uygurca yazılar bulunanlardır. Bu paralardan 1997 yılına kadar 4 tane bulunmuştur. Diğer bir tür ise arka ve ön yüzünde Uygurca yazılar bulunan paralardır. Bu paraların sayısı 2 tanedir ve bunlardan birisi Doğu Türkistan Arkeolojik Eserler Müzesi'nde sergilenmektedir. Üçüncü tür Uygur parasının ön yüzünde ise “*Je-yueh Kuang-chin*”⁸³ ifadesi bulunmaktadır. Bu tür paraların arka yüzünde de Uygurca yazılar yer almaktadır. Bu türe ait paralardan sadece 3 tane bulunabilmiştir. Bu tür paralardan bir tanesi Doğu Türkistan'daki Cimsar şehrinde Kao-ch'ang Uygur Budist mabedi kalıntılarındaki ortaya çıkarılmıştır. Bir diğeri İç Moğolistan'daki T'ang Tan-yü genel valiliği kalıntılarındaki ortaya çıkarılmıştır (Saritaş, 2010b:333). Bu üç tür parada bronz madeninden yapılmış olup; paralar şekil olarak yuvarlaktır ve ortasında delik bulunmaktadır. Bu paraların genellikle Çin parası taklit edilerek yapıldıkları anlaşılmaktadır.

3.2.3. Süs Eşyaları

Uygurlar arasındaki çok çeşitli el sanatlarının gelişmesinde madenciliğin rolü çok büyüktür (Rahman, 1996:34). Ayrıca Uygur toplumunun kültürüyle uyuşan elbiseleri, bellerine taktıkları sarkıntılı kemerleri ve süs eşyaları bu coğrafyaya ait

⁸³ “Güneş ve ayda parlayan paradır” anlamına gelmektedir (Bk. Aynı yer).

yaşam tarzının belirgin özelliklerindendir. Bilindiği gibi bu kemer biçimi, bozkırda çok eskiden bu yana konargöçer Türkler arasında, bir rütbe anlamını taşımaktadır. Türkler arasında diğer birçok gelenek gibi yüzyıllarca yaşayan sarkıntılı kemer alışkanlığı; Göktürkler, Uygurlar ve Gaznelilerle devam ederek Selçuklular tarafından kullanılmış, Avrupa'nın merkezine kadar gitmiştir. Kemerin Türk toplumları arasında ortak bir kültür ve özel bir sanat anlayışı taşıdığı, dolayısıyla toplumsal anlamda sağlam bir bağ meydana getiren unsurlardan biri olduğu anlaşılmaktadır (Diyarbakirli, 1972:121). Orta Asya'da çok yaygın olarak kullanılan sarkıntılı kemer geleneği, birçok Türk topluluklarında olduğu gibi Uygurlarda da devam etmiştir. Ancak Totemizm ve Şamanizm gibi inançlarla ilgisini çok eski dönemlerden bu yana kesen Uygur Türklerinde; bir rütbeyi belirten madeni kemerler, artık hayvan figürleriyle süslenmemiştir. Oysa aynı dönemde Asya bozkırlarında, kışlak ve yaylak yaşam tarzını devam ettiren Türk topluluklarında, sanatsal çalışmalarda kullanılan hayvan üslubu geleneği varlığını devam ettirmiştir (Diyarbakirli, 1972:176-177).

Bir Uygur freskinde uzun kollu çiçekli bir çapan giyen asilzadeler, çiçek işlemeli ve boyundan bağlı bir çeşit taç takmış olarak tasvir edilmektedir. Bu kişilerin çapanındaki örgü şekilli kemerin sarkıtları daha fazla olup oldukça belirgin çizilmiştir. Örneğin sağında ve solunda birer çanta, her iki tarafta birer şırınga ve sağ taraflarında mendil ve çakı yer almaktadır (Baykuzu, 2013:228). MS XIII. yüzyılda yaşayan Çinli tarihçi Hung Hao'nun şöyle dediği ifade edilmiştir: *"Uygur kadınları başlarına parıl parıl parlayan altın sorguçlar takıyorlar. Uygurlar usta kuyumcudur. Altın tokalar ve küpeler yapıyorlar..."* (Almas, 2010:400).

3.2.4. Sosyal Yaşamda Kullanılan Araç Gereçler

Uygurlar günlük yaşamda metalden yapılmış kap kacaklarla çeşitli araç gereçleri yoğun olarak kullanmışlardır. Uygurların yaşadığı coğrafyayı gezen seyyahların; Uygurların altın, gümüş ve demirden çeşitli kaplar yaptıklarını, üzerlerini yeşim taşlarıyla çok güzel bir şekilde işlediklerini belirtmektedir (Gömeç, 2007:11). Uygurların kaplar arasında en çok gümüş kapları kullandıkları bilinmektedir. Bu tür

gümüş kaplar yoğun olarak MS VIII. yüzyılın ortalarından sonra yaygınlaşmıştır (Oktay, 2013:217).

Çeşitli törenler için yapılan kupalar ve kadehler “*idhişliğ*” yani “*kadehli*” olarak adlandırılmıştır. Bu kadehlerin içine su veya kımız doldurulur, yemin ve dua törenlerinde kullanırdı. Bu tür içki kadehleri ayrıca “*sağrak*” olarak adlandırılmıştır. Kâşgarlı Mahmûd’a göre idhişin üç farklı anlamı bulunmaktadır. Bunlardan biri içki kadehi anlamına gelmektedir. Ancak bu anlamıyla sadece Uygur ve Karahanlı Devletlerinde kullanıldığı ifade edilmektedir (Oktay, 2013:217).

Çin elçisi Wang Yen-te Uygurların Kitan sınırına yakın T’lai-tzu Ta-ch’ung kabilesinin yaşadığı bölgede günlük kullanım araç gereçleri hakkında bilgiler vermektedir. Bu bölgede yaşayan halkın giyinmek için kıymetli ipek kumaşlar kullandığını belirtmiştir. Evlerinde ise mutfak araç gereçleri için altın ve gümüş kaplar kullandıklarını bildirmiştir (İzgi, 2000:48).

Uygurların mağara tapınaklarına yaptıkları duvar resimleri de kullandıkları madeni araç gereçler hakkında bilgi vermektedir. Tacikistan’da bulunan Pencikent şehrindeki duvar resimlerinden anlaşılabacağı üzere sosyal yaşamda yarım küre veya ince uzun ayaklı tasları kullandıkları anlaşılmaktadır. Bunlardan bazıları Göktürk dönemindekilerle büyük benzerlik göstermektedir. Uygurların perçinli demir kazanları da yine bu dönemde kulplu veya kulpsuz olarak kullandıkları anlaşılmaktadır (Oktay, 2013:386).

3.2.5. Tarım Araç Gereçleri

Uygurların yerleşik yaşam kültürünü benimsemelerinden sonra eski Türk toplumlarına kıyasla toplumsal yaşamda tarımsal faaliyetlerin daha düzenli şekilde yapılmasını sağlamıştır. MS IX. yüzyılda yaşayan Arap seyyahı Temim ibn Bahr’ın “*Uygur Seyahatnamesi Notlar*” adlı eserinde Turfan civarında çok sayıda kasabayla tarım merkezinin bulunduğunu; birçok sulama kanalının Uygurlar ve Soğdlar tarafından geliştirildiğini rivayet etmiştir (Saritaş, 2010b:337). Yine Uygur ülkesine seyahat eden Wang Yen-te’de, Uygurların ziraat yaptıklarına ilişkin önemli bilgiler vermektedir. Wang Yen-te: “*Ching-ling Dağlarından çıkan bir nehir Uygur başkentinin bütün*

çevresini dolaştıktan sonra tarlaları ve meyve bahçelerini sular ve su değirmenlerini işletirdi.” ifadelerini kullanmıştır (İzgi, 2000:57).

Bu bilgiler yapılan arkeolojik kazılar tarafından desteklenmektedir. Arkeolojik kalıntılara göre Uygurlara ait değirmen taşları, harman tokmakları ve sulama kanalları tespit edilmiştir. Başta Ordu-Balığ olmak üzere diğer Uygur şehirlerindeki kazılarda tohumlar ve el değirmenleri de bulunmuştur. Tanrı Dağlarının kuzeyindeki Suyab’ta (Ak-Beşim) yapılan kazılarda ise çok sayıda madeni tarım araç gereçleri ortaya çıkarılmıştır (Baykara, 1975:82).

Sung Hanedanı döneminde yaşamış bir yazar olan Çinli Hung Hao yazdığı bir eserde Uygurların demir dövme işlerinde usta olduklarını belirtmiştir. Uygurlar, Moğolistan ve Batı Türkistan’da yaşadıkları süre içinde demiri kullanmasını bilmişler ve bu becerilerini tarımda, ormancılıkta ve madencilikte de kullanarak çeşitli araç gereçler yapmışlardır. Dolayısıyla Uygurların araç gereç yapma konusunda ilerleme sağladıktan sonra zirai faaliyetler başlıca uğraşlarından biri durumuna gelmiştir (Sarıtaş, 2010b:335).

3.3. UYGURLARDA MADENİ ÜRÜNLERİN TİCARETİ

3.3.1. Ticaretin Yöntemi ve Faaliyetleri

Uygurlar yerleşik hayata geçmeden önce yaşam tarzı olarak sürekli hareket halinde olduklarından çok farklı kültürlerle temaslar kurmuşlardır. Bundan dolayı da ilişki durumunda oldukları toplum ve devletlerden siyasi, sosyal ve ekonomik alanlardan yararlanmışlardır. Uygur toplulukları içinde şehirleşmenin artmasıyla beraber zamanla ticarete de değişimler yaşanmış, ilerleyen dönemlerde Uygurlarda gelişmiş bir ticari yapı ortaya çıkmıştır. Uygurların başkenti Ordu-Balığ’da çok sayıda çarşı ve pazar bulunmakta, buraya diğer Uygur şehirlerinden, Çin’den ve Arap ülkelerinden de çok sayıda tüccar gelerek ticari faaliyetler gerçekleştirmektedir. İkinci Uygur Devleti’nin kurulduğu Beş-Balığ ve Koçu bölgeleri de Çin ile Batı Türkistan arasından geçen ticaret yolları üzerinde olduğundan, burada da canlı bir ticaret faaliyetlerinin olduğu

anlaşılmaktadır (Atan, 1990:39-40). Uygurların başlıca ticaret şehirleri arasında Beş-Balıg, Can-Balıg, Koçu, Yengi-Balıg ve Sülmi yer almaktadır (Sümer, 2014:45).

Uygurlar ve Çinliler arasındaki ticari ilişkiler daha II. Göktürk Devleti'nin yıkılmasından önce önemli boyutlara ulaşmıştır. Bu ilişkilerin neticesinde Uygurlar, Çin sınır şehirlerine gelerek ticaret hayatına girme alışkanlığı elde etmişlerdir (Ögel, 1971:39). Uygurların Çinlilerle iyi ilişkiler içinde olmaları iki ülke arasındaki ticaret hacminin gelişmesini etkilemiştir (Grousset, 2015:138). Uygurlar bu ilişkileri daha ileri bir boyuta taşıyarak zamanla ticari faaliyetlerde bulundukları Çin şehirlerine yerleşmeye başlamışlardır. Buraya yerleşen Uygurlar, Çin'de ticaret kolonileri kurmuşlardır. Uygurlar, Çin topraklarına hem kuzeyden gelen kervanlardan kuzeyli toplumların ürünlerini hem de kuzeye giden güneyli kervanlardan güneyli toplumların ürünlerini alıp satmışlardır. Daha sonra Turfan bölgesine yerleşecek olan Uygurlar böylece ticari faaliyetlerde oldukça ileri bir düzeye ulaşacaklardır (Ögel, 1971:92).

Uygurların ticari faaliyetlerini geliştiren önemli unsurlardan biri de madencilik faaliyetleri ve maden ürünlerinin ticaretidir. Uygurlar bulundukları bölgenin kuzeybatısından geçen ticaret yolu üzerindeki demir-çelik ticaretini ele geçirmişlerdir. Uygurların, Kırgızları mağlup etmesinin ardından kuzeye giden ticaret yollarının denetimi Uygurların eline geçmiştir. Bunun ardından Karlukların mağlubiyetinden sonra da kuzeydeki ticaret yolları tamamen Uygurların kontrolü altına girmiştir (Ögel, 1971:102). Turfan ve Beş-Balıg bölgesinde bulunan Uygurlar, Çin'den gelen kervan yollarını da sınırlı şekilde olsa da kontrol altında tutmaya çalışmışlardır (Ögel, 1971:102). Ayrıca zengin ticaret yolları üzerinde yapılan maden ticaretinden dolayı sağlanan vergi ve gümrük gelirlerinden elde edilen yüksek gelir, Uygurların mali gücünü de artırmıştır (Çandarlıoğlu, 2004:46).

Uygurlar, çeşitli dönemlerde Çin sarayına giden elçiler aracılığıyla Çin imparatorlarına kıymetli hediyeler göndermişlerdir. Çin imparatorları da buna karşılık Uygur ülkesine giden bozulan ticaret yollarını tamir ettirmiş ve bunun yanı sıra yollar üzerinde ticaret kervanlarının güvenliğini sağlamak amacıyla güvenlik noktaları inşa ettirmişlerdir. Bu şekilde iki ülke arasındaki hediyeleşmeler, Uygur ile Çin ticari ilişkilerinin gelişmesine yardımcı olmuştur (Barthold, 1981:482). Çin imparatorlarına gönderilen hediyelerin çoğunluğunu kıymetli madenler oluşturmaktadır. Çinliler bazı

dönemlerde Uygur kervanlarının Çin şehirlerine gelmelerini engellemeye başlamışlardır. Bundan dolayı Çinliler, Uygurlarla yapılan ticari faaliyetler için sınır şehirlerinde pazarlar kurmuşlardır. Çinlilerin buradaki amacı Uygurları pazar bölgelerinde tutarak kendi sınırlarından içeri girmelerini engellemektir (İzgi, 1987:38).

Uygur tüccarlarının, Çin toprakları üzerinde daha rahat ticari faaliyet yürütmek amacıyla Çinlilere haraç verdikleri de bilinmektedir. Çin'e ödenen haracın temel amacı Çin toprakları üzerinde daha rahat ticari faaliyet yürütmektir. Bunun için Çin'e haraç ödemek amacıyla bazı heyetler gönderilmiştir. Uygurlardan giden her haraç heyetinden sonra mutlaka Türk kervanları Çin'e ticaret amacıyla giderlerdi. Bu durum haracın ticari faaliyetlerin sorunsuz bir şekilde yapılabilmesi için bir araç olarak kullanıldığını göstermektedir (İzgi, 1987:34). Bununla beraber Uygur Devleti, Çin'de gerçekleşen hanedan değişikliklerinde tavır değişikliği gösterirdi. Yine de Uygurlar, Çin'le sürekli olarak yeşim taşı ile at ticaretine devam etmişler ve Çin'in düşmanlarına karşı da Çinlilerin yanında yer almışlardır (Gömeç, 1997:58).

Sonuçta Uygur dönemi şehirleşme ve ticaretin gelişmesi noktasında Türk tarihi içinde önemli bir yere sahiptir. Bu dönem şehirleşme ve ticari faaliyetlerin çeşitliliği bakımından herkes için yoğun ve önem bir dönemdir. Soğdlar ve Araplar gibi yabancı ülkelerin temsilcileri de ticari faaliyetlerin düzenli ve sorunsuz olarak yürütülmesi için Uygur kağanının yanında bulunmuşlardır. Uygurlar ticaretin gelişmesi amacıyla Çin imparatorlarıyla evlilik yoluyla akrabalık kurmuşlardır. Kurulan bu ittifaklar sırasında da Çin imparatorları kıymetli metallerden yapılmış hediyeleri Uygur kağanlarına göndermişlerdir. Dolayısıyla Uygurların Çin'le ilişkileri onların ticari faaliyetlerini çeşitlendirerek geliştirmiştir (Gabain, 1944:692). Uygurların hem siyasi ve hem de ticari faaliyetleri Moğolların ortaya çıkmasıyla beraber sona ermiştir. Moğol istilasından sonra Orta Asya'daki Türk kabilelerin çoğu yerlerini terk ederek göç etmek zorunda kalmışlardır. Böylece Orta Asya'da güç dengesi Moğolların eline geçmiştir. Moğollarla birlikte Orta Asya siyasi, kültürel ve ekonomik açıdan tamamen yeni bir döneme geçmiştir.

3.3.2. Çin ile Ticari İlişkiler

Uygur dönemi; Türkler ve Çinliler arasında ticari faaliyetlerinin en yoğun olduğu dönemdir. Bu ticaretin yoğun olduğu dönemler, Çin tarihinin T'ang Hanedanı (MS 618-907) sonları ve Sung Hanedanı (MS 960-1279) dönemlerini kapsamaktadır (İzgi, 2014:110). Çin'in Uygurlarla yaptıkları ticarete, her iki ülkenin ürünlerinin mübadelesindeki gelişmeyi takip etmek mümkündür. Her iki ülke arasında gidip gelen kervanlar arasındaki ticaret hacmi oldukça artmıştır. Uygurlar ve Çinliler arasındaki ticari faaliyetlerdeki temel mübadele aracı at ve ipekten sonra madeni ürünlerdir. Maden bakımından yeterli kaynaklara sahip olan Uygurların, bu madenleri en iyi şekilde işleyip ticaretini yaptıkları bilinen bir konudur (Saray, 1997:44).

Uygurlar ile Çinliler arasındaki ticari faaliyetlerden mübadeleler ve hediyeleşmeler incelendiğinde her iki toplumun da bu faaliyetleri kendi felsefi anlayışları içinde değerlendirdikleri anlaşılmaktadır. Eberhard, Çin Devleti'nin diplomasisini tarif ederken, *"eşit statüde olan düşman devletin imparatoru Çin sarayında misafir olarak bulunurken haraç vermiştir"* ifadesini kullanmıştır. Uygurlar içinse bunun daha farklı bir anlam taşıdığını ifade etmektedir (1996:18). Uygurlar, Çin sarayına gönderdikleri kıymetli ürünlere haraç gözüyle bakmamış çünkü bunun karşılığında Çin imparatorları da aralarında yine kıymetli ürünlerin bulunduğu zengin hediyeler takdim etmişlerdir. Orhun Yazıtlarında ve Uygurca metinlerden de anlaşılacağı üzere; Uygurlar, Çin'e haraç değil hediye göndermişlerdir. Bu metinlerde kullanılan kung kelimesinin karşılığı; Türk lehçelerinde *"hediye, armağan, takdime"* anlamında kullanılmıştır (Arıcanlı, 1985:133). Aynı zamanda Türkler ile Çinliler arasındaki hediyeleşmeler, ticari ilişkileri geliştirmek ve iki taraf arasındaki siyasi barışın devamını sağlamak amacıyla gerçekleştirilmiştir (Arıcanlı, 1985:135).

Uygurlar ile Çinliler arasındaki ticari ilişkilerinin ivme kazanması MS 758 yılında gerçekleşmiştir. Çünkü bu tarihten itibaren Uygurlar siyasi birliklerini sağlamışlardır. Artık Uygurlar, Orta Asya'da güçlü ve sözü dinlenen önemli bir devlet haline gelmiştir. Bu tarihten itibaren Uygurlar ile Çinliler arasındaki ticari faaliyetlerin geliştiği bilinmektedir (Çandarlıoğlu, 2004:19). Uygur döneminde Soğdlar; geçmişte Göktürk döneminde olduğu gibi Uygur sarayında görev yaparak, Uygurların Çinlilerle ticari ilişkilerinin gelişmesinde önemli roller üstlenmişlerdir. Uygur Kağanı Böğü için

Sogdların mali gücünün varlığı her şeyden önemlidir. Böğü Kağan'ın Çin ipeğine ve Çin'in kıymetli maden ürünlerine ihtiyacından dolayı Çin'le yakınlaştığı ve onların dinlerini kabul ettiği bilinmektedir (Sinor, 1990:31). Bunların temel nedeni ticari faaliyetlerin gelişmesine katkı sağlamak olduğu anlaşılmaktadır. Böylece Uygurlar ve Çinliler arasında altın ve gümüş madenlerinden yapılmış ürünlerin mübadelesine başlanabilmiştir.

Seyyah ve coğrafyacı İdrisi'nin *“Nüzhetü'l-müştak fî İhtiraki'l afak”* adlı eserinde Uygurlar tarafından Çin'e satılan ürünler hakkında şu bilgileri vermektedir: *“Türkler Çin'e; yaptıkları birçok ürünü, yünleri, yağ ve balı, zırh, kalkan, topuz gibi çeşitli savaş araç gereçlerinin birçoğunu elbise, misk ve buna benzer ihtiyaçları olan ve onlar tarafından kullanılan şeyleri götürürler ve satarlardı.”* (Şeşen, 2001:100). Verilen bu bilgiler Uygur döneminde çeşitli madenlerden yapılmış savaş araç gereçlerinin Çin'e ihraç edildiğini göstermektedir. MS XII. yüzyıl coğrafyacılarından olan İdrisi, Uygurların ticari faaliyetleri hakkında: *“Uygurların halkı zengin olup, Bahvan şehrinde demirden her türlü nadir ürün yaparlardı. Uygurlardan Tibet'e ve Çin'e demirden yapılmış pek çok şey satılır.”* bilgilerini vermiştir (Şeşen, 2001:97-98). Uygur tüccarları Çin'in içlerindeki pazar şehirlerinde at, deri, yün, demir, bakır, gümüş, çeşitli ilaç ham maddeleri ve yeşim taşı gibi ürünleri götürüp, oradaki porselen tabak, ağaçtan yapılma araç gereçleri, süs eşyaları gibi ürünlerle mübadele etmişlerdir (Rahman, 1996:41).

Uygurların Çin'e sattıkları madenler arasında; boraks ve nişadır gibi madeni tuzlar ile bakır filizi önemli bir yer tutmaktadır. Uygurların çıkardıkları boraks madeni Çin'de aranan önemli madenler arasında yer almıştır. Orta Asya'nın başlıca önemli madenleri arasında yer alan boraks madenleri Uygur kağanı tarafından Çin imparatoruna sık sık hediye olarak gönderilmiştir. (Ögel, 1971:131-132). Çinlilerin Uygur tuzu adını verdikleri nişadır hakkında da bir Çin ansiklopedisinde şu bilgiler yer almaktadır:

Bu madene Tatar tuzu da denir. Onların ülkelerinin ortasında, volkanik iki büyük dağ vardır. Bu dağlardan birisi Turfan yakınındadır. Turfan Ovası'nın doğusundaki Hoço şehrine, bu volkan dağlarından dolayı, "Ateş şehri" adı da verilirdi. Beş-Balık şehrindeki diğer dağa ise Ak-Dağ derler. Her iki dağın ağzından da dumanlar ve alevler fışkırır. Dağlardaki bir mağaraya yeşil renkte bir su dolarak birikirdi. Havayla karşılaşınca da hemen bir tuz haline girer ve nişadır olurdu. Turfan'daki dağdan ise bir duman sütunu yükselirdi. Karanlık olunca da bu dumanlar, ateşten bir direk haline gelirlerdi. Yakınlarında uçan kuşların renkleri bu yüzden kıpkırmızı

olurdu. Bunun için de bu dağa, "Ateş Dağı" demişlerdi... Küllerin bazılarını topladıktan sonra getirip kazanlarda kaynatırlardı. Bu yolla çıkardıkları nişadıkları, ekmek şeklinde kalıplayıp, satarlardı. Nişadıkların beyaz cinsi, en iyisidir. Bu cins nişadıklar, madenler tarafından iyi emilirler. İyice kuruması için de bir soba üzerinde ısıtılır ve kurutulduktan sonra da iyi saklanması için bir miktar zencefil katmayı ihmal etmezlerdi... (Ögel, 1971:131).

Uygurların, Ateş Dağı eteklerinden elde ettikleri nişadıyla ilgili olarak; onların ne şekilde nişadır elde ettikleri ve en iyi nişadır türünün beyaz nişadır olduğu, beyaz nişadının madenler bakımından emilim gücü en yüksek tuz olduğu, bu maddenin iyi saklanabilmesi için zencefile karıştırıldığı gibi önemli bilgilere ulaşılmaktadır (Ögel, 1971:131; Kahya, 2002:412). Uygurların endüstriyel faaliyetlerde madeni tuzları yoğun olarak kullandıkları, çıkardıkları çok çeşitli madeni tuzlardan anlaşılmaktadır. Ayrıca Uygurların yaptıkları çok çeşitli madeni tuzların ihtiyaç fazlası olanları da Çin'e ihraç ettikleri bilinmektedir (Golden, 2002:140). Wang Yen-te seyahatnamesinde bu durumla ilgili olarak şu bilgiler verilmiştir:

Beş-balığ'ın kuzeyindeki dağlarda kank-sha (amonyak) yapılıyordu. Dağın içinden sık sık dumanlar yükseliyor, ısı ve alevler yansıma yapıyorlar fakat hiç sis yoktu. Dağın eteğinde ise mavi çamur oluşturan bir mağara vardır. Bu mavi çamur mağaranın dışına çıktığı zaman sha-shih'a (kum taşı) dönüşüyordu. O bölgede yaşayanlar bunu deri tabaklama işinde kullanırlardı. Ayrıca bunlardan altın, gümüş, bakır ve demir kapları yapım işlerinde de istifade ederlerdi (İzgi, 2000:66).

Bu verilen bilgilerden anlaşıldığı üzere, adı geçen dağlardaki mağaralardan çıkan sıvı madde havayla temas edince hemen katılaşarak tuz haline gelir ve nişadıra dönüşürdü. Anlaşılmaktadırki Uygurlar da bu çıkardıkları nişadıkları işleyerek kalıp şekline getirdikten sonra satmış olmalıydılar.

MS 755 yılı Uygurlar için ekonomik anlamda önemli bir dönemin başlangıcı olmuştur. Bu tarihte Uygurlar Çin şehirlerindeki madeni ürünleri yağma etmişlerdir. MS 755 yılında T'ang Hanedanı döneminde Çin'de meydana gelen isyanlar, Çin ordusu tarafından bastırılamayınca; Uygurlardan yardım istemek zorunda kalmışlardır. Çin İmparatoru Tai-tsung, elçi göndererek Uygurlardan yardım talep etmiştir (Çandarlıoğlu, 2004:79-82). Uygurların yardımı sonucunda Çin başkenti ve Kuzey Çin isyancılarından temizlenmiştir. Buna karşılık Çin imparatoru da Uygurlara bazı ekonomik imtiyazlar tanımıştır. Bu imtiyazlardan bir tanesi isyan çıkan mahallerde Uygurlara yağma yapma yetkisinin verilmesidir. Bu yağmalar sırasında Uygurlar kıymetli madenleri ve kıymetli ürünleri alarak yanlarında götürmüşlerdir. Buna ek olarak Çin; her yıl 20 bin ailenin yıllık gelirini, vergi olarak Uygurlara gönderecektir (Çandarlıoğlu, 2004:88).

MS 780 yılında Uygur Kağanı Tun Baga Tarkan (MS 779-780) Çin'deki bir isyanı bastırmak amacıyla amcası komutasında askerlerini yardıma göndermiştir. Fakat kağanın amcası ve iki adamı isyancılar tarafından öldürülmüştür. Bunun üzerine kağan sinirlenerek Çin imparatoruna bir mektup göndermiş ve Çinlilerin borçlarını en kısa sürede ödemeleri şartıyla bu olayın intikamını almayacağını söylemiştir. Çin imparatoru da bu elçilik heyetine altın ve ipek vererek Uygurların tehdidine karşı kendini korumuştur (Çandarlıoğlu, 1985:76). Çin kaynaklarına göre Uygurlar, T'ang Hanedanı'na yardım amacıyla değil, ekonomik kazanç sağlamak amacıyla askeri yardımda bulunmuştur (Gumilëv, 2002a:488).

Ötüken Uygurları Çin'deki T'ang Hanedanı'na verdikleri askeri destek sonucu Çin'le ticari ilişkileri daha da geliştirmişlerdir. Çin başkentlerindeki binlerce Uygur tüccarı ve onların zenginliği Çinlileri kıskandırmıştır (Gömeç, 1997:47). Ötüken'den Turfan'a göçen Uygurlar uluslararası ticarete etkin rol oynamaya devam etmişlerdir. Turfan Uygurları, Çin'de özellikle madenler ve kıymetli taşlar alanındaki ticari faaliyetleriyle tanınmışlardır (Golden, 2002:137). Uygurların madencilik ticaretinde ilerlediklerinin başka bir göstergesi de Çin'le yaptıkları mübadele işlemlerinde kıymetli madenler, kıymetli taşlar ve çeşitli madeni tuzlar kullanmalarıdır (Golden, 2002:140).

Kansu Uygurlarının Beş Hanedan dönemi boyunca Çin'le dostane ilişkileri devam etmiştir. Jen-mei Kağan'ın Çin'e elçi aracılığıyla hediye olarak yolladığı yeşim taşı, amonyak tuzu, antilop boynuzları, Pers brokerları, keçe, kumaş, pamuklu kumaş, yeşil ve beyaz şaplar Uygur coğrafyasının en kıymetli ticari ürünlerini göstermektedir (Saray, 1997:40). Bu dönemdeki ticari faaliyetlerde kullanılan at, deve, yeşim taşı, amber ve yünlü kumaşlara karşılık Uygurlar ipek almışlardır (Çandarlıoğlu, 2004:34). Kansu Uygurları, MS 938 yılında da Çin'deki yeni hanedanla dostluğu devam ettirebilmek düşüncesiyle bir elçilik heyetini yanlarında kıymetli hediyelerle yollamıştır. Yeşim taşı, attan sonra Orta Asya'da herkes için önemli bir ticari üründür (Çandarlıoğlu, 2004:35). MS 931 yılında Tangutlar, Uygur ticaret kervanlarını yağmalamışlar; özellikle ganimet olarak yeşim taşı ve kıymetli metal ürünleri ele geçirmeye çalışmışlardır (Gömeç, 1997:61).

Kansu'daki Uygurlar, siyasi güçlerini zamanla kaybetmelerine rağmen; yeşim taşı ve kıymetli metallerin ticaretini yapmak amacıyla, Çin'e gidip gelmeye devam

etmişlerdir. Bu dönemde, Uygur sınırında bulunan Feng-hsiang'daki Çin Devleti'ne ait resmi pazarlar kapatılmıştır. Ancak buna rağmen Uygurlar at sürüleri ve yeşim taşlarıyla birlikte, ticaret yapmak için sınır kasabalarına gelmeye devam etmişlerdir. Sung Hanedanı sırasında Uygur kervanlarının Çin'e gelişleri azalmıştır. Ticareti tekrar canlandırmak amacıyla haraç teklif etmişlerse de daha sonra ticaret yapmak için Shan-hsi eyaletine yönelmişlerdir. Ming-tsung Hanedanı (MS 923-933) döneminden başlayarak kıymetli yeşim taşlarının ticaretine tekrar başlanmıştır. Chou Tai-tsu (MS 951-953) dönemine kadar Çin halkına yönelik bütün yasaklar kaldırılmış ve Uygurlar ile Çinliler ticareti serbest olarak gerçekleştirmişlerdir. Bunun sonucunda arz fazlalığından dolayı yeşim taşının fiyatı çok fazla düşmüştür (Chen, 1981:45).

Yeşim taşı Çin'de çok revaçta olan kıymetli ürünler arasındadır. Orta Çağ'da bu taşın kalitesinden yüzük kaşları ile bıçak sapları yaygın olarak yapılmaktaydı. Yağmur suları yoluyla dağlardan süreklenen ve sert yapıda olan yeşim taşından Uygurlu mücevharatçılar, insan ve hayvan heykelleri, kopçalar, kemer tokaları, saç iğneleri; savaşçılar için kılıç kabzaları, süslenen eyerler ve askerlerin kullanacağı kemerler üretiyorlardı. Aynı zamanda o dönemlerde bunları kullanmanın savaşçılara yenilmezlik getireceğine inanılmaktaydı (Bakır, 2001:136-137). Ayrıca yeşim taşı Gök Tanrının kağana kut vermesinin ve Gök Tanrının kutsanmasının sembolü olarak kabul edilmiştir

3.3.3. İranlılar ve Moğollar ile Ticari İlişkiler

Uygurların, Hazar Denizi'nin kuzeyindeki ticaret yolunda da faaliyet gösterdikleri bilinmektedir. Sasaniler, Hazar Denizi'nin kuzeyindeki bu ticaret yolu güzergâhını kullanmış ve buna bağlı olarak bu bölgede Uygurlar ile İranlı tüccarlar arasında yoğun bir ticari faaliyet gerçekleştirilmiştir (Altungök, 2015:317). İranlı tüccarların faaliyet gösterdiği bu ticaret yolu Pamir'e kadar uzanmaktadır. Ticaret kervanları Orta Asya'ya kadar gelmekte; Komedai Dağlarının eteğinde Pamir Vadisi'nde taştan bir kulenin dibindeki pazarlarda mübadele yöntemiyle ticaret yapmaktadırlar (Atan, 1991:19; Grousset, 2015:58). Bu ticaret yolu üzerindeki bölgelerde yapılan arkeolojik kazılarda sadece gümüş paralar değil aynı zamanda yoğun miktarda gümüş kâseler de ortaya çıkarılmıştır. Bu gümüş kâselerin Sasanili tüccarlar

tarafından ticaretlerde kullanıldığı bilinmektedir (Bakır, 2002:264). Bunun karşılığında Sasani tüccarları ise mamut dişi, bal, mum, samur kürkü, amber, mors gibi çeşitli kıymetli ürünleri satın alarak ülkelerine geri dönmüşlerdir (Altungök, 2015:317). Bu bilgilerden yola çıkarak İranlı tüccarların, Uygurlu tüccarlar ve Ural dillerini konuşan topluluklarla maden ürünlerinin ve çeşitli kıymetli ürünlerin ticaretini gerçekleştirdikleri söylenebilir.

İranlı coğrafyacılarından İbn Hurdâzbih, Uygur Türklerinin ihracat ürünü olarak demirden yapılma savaş araç gereçleri kullandıklarını belirtmiştir (İnan, 1991:230). Bu bilgiyi doğrular nitelikte Uygur Turfan kültür bölgesinde gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda çeşitli savaş araç gereçleri ortaya çıkarılmıştır. Bölgede yapılan kazılarda ağırlıklı olarak eğri Türk kılıçlarının olduğu dikkat çekmektedir. Fakat bunun yanı sıra İran ve Avrupa'ya ait düz kılıçların sayısının da çok fazla olduğu bilinmektedir (Ögel, 1948b:447). Uygurlar kendi yaptıkları kılıçların dışında farklı kılıçları satın alarak kullandıkları anlaşılmaktadır. Özellikle Uygurların İran yapımı kılıçları ithal ettikleri bilinmektedir. Türk yapımı kılıç ve hançerlerinin sonraki dönemlerde çoğaldığı bilinmektedir.

Büyük Moğol İmparatorluğu kurulduktan sonra Asya'daki ticaret yollarının önemi daha da artmıştır. Bu durum, Avrupa'yı, Yakın Doğu'yu ve Uzak Doğu'yu, ticari ilişkiler bakımından birbirine yakınlaştırmıştır (Arslan, 1984:33). Moğolların Asya üzerinde tam hâkimiyet kurmalarından sonra da Uygurlar ticari faaliyetlerine devam etmişlerdir. Uygurların pratik ticari zekâları Moğol ekonomik hayatına yenilikler getirmiştir. Uygur tüccarları Çinli, İranlı ve Moğollu tüccarlarla beraber büyük ticaret şirketleri kurmuşlardır. Böylece ticari faaliyetler mümkün olduğu kadar milletlerarası bir boyuta taşınmış oluyordu. Bu şekilde kurulan şirketlere Türkçe bir terimle “*ortak*” adı verilmiştir. Bu ortaklar; Akdeniz ile Büyük Okyanus arasındaki Asya ticaretinin ve Avrupa'nın ihtiyaç duyduğu bütün ticari ürünlere sahiplerdir. Ortaklık adı verilen ticari faaliyetler Moğol İmparatorluğu döneminde de devam etmiştir. Moğollar bu ortak ticari teşkilatını Uygur Türklerinden öğrenmişlerdir (Öztuna, 1969:286-287). Ortakların binlerce insan ve hayvandan oluşan kervanları; beş ay süren ticari seyahatler gerçekleştiriyor, yanlarında her türlü ticari ürünü taşıyor ve hemen hemen her ürünün ticaretini yapıyorlardı. Sibiryâ içlerine kadar madeni ürünler taşıyarak, kürk karşılığında bunları mübadele aracı olarak kullanmışlardır. Asya'da arz fazlası olduğu için ucuz olan

kıymetli ürünler, buralarda daha yüksek fiyata kendilerine alıcı bulabilmiştir (Öztuna, 1969:287).

Moğolların yaşadığı bölge maden yatakları bakımından zengin olmasına rağmen, Moğollarda ileri düzeyde maden endüstrisi ve bu madenleri işleme kültürü bulunmamaktadır. Moğol ülkesine seyahat eden elçiler, Cengiz Han döneminde Moğolların çelik işleyerek ürünler meydana getirmediklerini bildirmektedir. Bundan dolayı Moğollar, madencilik konularında ileri düzeyde olan Uygurlara ihtiyaç duymuşlardır. Uygurlar madencilik endüstrisinde ve madeni ürün yapımında ileri düzeyde olduklarından, Moğollar ihtiyaç duydukları savaş araç gereçlerini Uygurlardan ithal etmişlerdir. Moğol askerlerinin kullandığı kılıçlar arasında Uygur kılıçları dikkat çekmektedir. Ayrıca Moğol askerlerinin Uygur yapımı eğri kılıçlar kullandığı da ifade edilmiştir (Göksu, 2008:208).

Moğolların egemenlik alanlarında serbest bir şekilde ticari faaliyet yürüten Uygurlar, Hitay Devleti'nin⁸⁴ başkentinde de ticaret kolonileri kurmuşlardır. Uygurlar, buradaki demir madenlerini de kendileri işletmişlerdir. Kuzey Çin'de bulunan Hitay başkentine seyahat eden bir Çinlinin, şehrin içinde oldukça önemli bir Uygur kitlesinin bulunduğunu ve buradaki Uygurların tamamının ticaretle geçindiklerini rivayet etmiştir. Hitay Devleti'ne sıklıkla gelen Uygur tüccarları, büyük kervanlar getirmişler ve orada bulunan tüccarlarla karşılıklı olarak ürünlerini satmışlardır. Hitay Devleti'nin demir madeni ihtiyacını da Uygurlar ile Tatarlardan karşıladığı ifade edilmektedir (Ögel, 1971:116-117). Kaynakların verdiği bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla, Hitay Devleti madeni tuzlara olan gereksinimini de Uygurlar ve Tatarlardan temin etmiştir. Ayrıca MS 1071 yılında Hitay Devleti bir dönem Uygur ve Tatarların, kendi ülkelerine getirdikleri madeni tuzları boykot ettiği bilinmektedir (Ögel, 1971:117).

⁸⁴ Uygur Devleti yıkılmadan, MS 840 yılından önce Kitan kabilelerinin kurduğu devlettir. Kitan kabileleri Uygurlara bağlı olarak yaşamaktaydılar, bundan dolayı Uygurların tesirleri altında kalmışlardır. Çin kaynakları Uygurların Hitay Devleti'yle kuruluşundan itibaren dostça geçindiklerini bildirmektedir (Ögel, 2014:390).

3.3.4. Kırgızlar ve Karluklar ile Ticari İlişkiler

Kırgızların Uygurları yendikleri MS 840 yılından sonra adları sıklıkla Arap, İran ve Çin coğrafyacılarının yazdıkları eserlerde geçmeye başlamıştır (İzgi, 1987:29). Kırgızlar bu zaferden sonra Güney Sibirya bölgesinden Altay Dağlarına kadar uzanan saha üzerinde egemenlik kurmuşlar ve Orhun bölgesini ele geçirmişlerdir. Kırgızlar da sosyal yaşamda Uygurlar gibi demiri eritmek ve demirden madeni ürünler yapma konusunda ustalaşmışlardır. Kırgızlar, Orta Çağ'da modern sayılabilecek bazı savaş araç gereçleri geliştirmişlerdir. Kırgız coğrafyası üzerinde bol miktarda bulunan demir madeninden yapılmış kılıçlar, Kırgızları askeri anlamda ileri bir düzeye taşımıştır (Yoska, 2011:120-121). Arkeolojik kazılarda elde edilen Kırgız dönemi metalden yapılan örnekler de Kırgızların madencilik faaliyetlerindeki ustalıklarını göstermektedir. Arkeolojik kalıntılara göre Kırgızlar; altın, demir ve kalay madeninden çok çeşitli sanat dallarında farklı türde araç gereçler yapmışlardır.

Kırgızların sahip olduğu yer altı kaynakları ekonomilerini geliştirmiş ve ticaret hayatına canlılık kazandırmıştır. Kırgızların yaşadığı coğrafya, kuzey ticaret yollarına egemen bir konumdadır ve kuzey yolu üzerinde de çok sayıda ticaret merkezi bulunmaktadır. Bu ticaret yolu üzerindeki pazarlara Ön Asya ülkelerinden gelen Soğd ve Arap tüccarlar çeşitli ürünlerini bu pazarlarda satmışlardır (Ögel, 2014:209). Önceleri Kürk Yolu'nu ellerinde bulunduran Kırgızlar MS 840 yılından sonra güney ticaret yollarını da ellerine geçirmişlerdir. Arap ve İran coğrafyasına en kıymetli demir cevheri Kırgız coğrafyasından gitmiştir. Demir cevherinden büyük kazançlar sağlayan Kırgızların, Altay civarındaki maden yataklarıyla ticaret yollarının denetimi için ciddi çaba sarf ettiği anlaşılmaktadır (İzgi, 1987:29). Kırgızların sattığı en kıymetli ticari ürünlerden bir tanesi de Kırgız çeliğidir. Uygurların çelik endüstrisinde Kırgızların gerisinde olduğu ve Kırgız çeliğinin daha kaliteli olduğu düşünülmektedir. Altaylardan Turfan'a kadar uzanan saha içinde en çok alıcı bulan maden Kırgız çeliğidir. En iyi çelik ürünleri her zaman Kırgızlar tarafından yapılır ve pazarlanırdı. Böylece Kırgız çeliği ticari faaliyetlerde birinci sırayı almıştır. Çelik ürünler yapan Hint, Arap ve İran ustaları ısrarla Kırgız çeliklerini talep etmişler ve onları diğerlerinden üstün tutmuşlardır (Gökalp, 1973:196). Kırgızlar; İran, Arap ve Tibet ülkelerine, Karluk Türklerinin oturdukları bölgelerden demir ve çelik cevherleri göndermişler ve buna karşılık olarak

da karşılığında kendilerinde bulunmayan ticari ürünleri satın almışlardır. Kuzey ve güney arasında devam eden ticaret yollarının Kırgızların elinde olması, onlara bu ürünleri pazarlamak için önemli fırsatlar sağlamıştır (Ögel, 1971:103). Kırgızlar sahip oldukları bol ve zengin demir maden yataklarını işleterek onları Çin'den İran'a kadar geniş bir alanda satmışlardır. Kırgızların elindeki zengin kaynaklara sahip bölgelerin Uygurların eline geçmesiyle, demir ticaretinin kontrolü Kırgızların elinden çıkarak Uygurların eline geçmiştir (Taşağıl, 2002b:219). Bunlara ek olarak "*Hududü'l alem*" adlı eserde, Kırgızların ticaret hayatıyla ilgili bilgi verirken onların; misk, kürk, hadenk odunu ve hutüvvden yapılmış bıçak sapları gibi ürünlerin ticaretini yaptıklarına dair ifadeler bulunmaktadır (Şeşen, 2001:63).

Kırgızların Çin, Tibet ve Uygurlarla ticari faaliyetleri sonraki dönemlerde yine de devam etmiştir. Kırgızların ticari faaliyetlerinde kullandıkları kıymetli madenlerin arasında demirden yapılanlara ek olarak altın ve gümüşten yapılan ürünlerin varlığı da bilinmektedir (Sümer, 1994b:6; Karayev, 2008:115). Kırgızlar döneminde Abakan-Orhun bölgeleri arasındaki bölgeden geçen ticaret yolunun oldukça hareketli olduğu ifade edilmiştir. MS X. yüzyılda Mâverâünnehir'den iki yılda bir Kırgız ülkesine ticaret kervanlarının gönderildiği bilinmektedir. Müslümanlara ait olan bu kervanların Köğmen Dağı'nı aşarak Kırgız şehirlerine gelerek dokuma ürünleri ve kuru yemişler getirerek ticaretini yapmışlardır. Müslümanlar da getirdikleri bu ürünlere karşılık Kırgızlardan bıçak ve kılıç gibi madeni araç gereçlere ek olarak kürk satın almışlardır. Ayrıca Müslüman tüccarların Kırgızlardan ok yapımında kullanılan hadenk, halenc adı verilen ağaçlar, hütüvden yapılmış bıçak sapları, kul ve karavaş da satın aldıkları ifade edilmektedir (Sümer, 1994b:7). Kırgızlar da madeni tuzlara olan ihtiyaçlarını Çinliler gibi Karluklar ve Uygurlardan temin etmişlerdir. Kırgızların demir-çelik endüstrisinde usta olmalarına rağmen onlarda madeni tuz endüstrisine rastlanılmamıştır. Asya'daki birçok devletin madeni tuz ihtiyacını Uygurlar karşılarken daha sonraları Karluk ve Tatarların da Uygurlarla beraber madeni tuz sattıkları bilinmektedir (Gökalp, 1973:197).

Türk topluluklarından olan Karluklar MS VIII-XIII. yüzyıllar arasında, Orta Asya'da varlığını sürdürmüşlerdir. Karlukların yaşadıkları bölgeler olan Issık-Göl, Seyhun ve Çu Vadisi, MS VIII. yüzyılda Orta Asya'nın ticari faaliyetlerin gerçekleştirildiği hareketli bölgelerinin başında gelmektedir. Bu bölge Soğdlu tüccarlarında ticari faaliyet gösterdikleri bölgelerden biridir. Kaynaklarda Karlukların

maden endüstrisi ve bu ürünlerin ticarına dair zayıf rivayetler bulunmaktadır. Fakat Türk boylarının bulunduğu coğrafyalara sık sık elçilik göreviyle giden Ebu Dülef, Karluklar hakkında: *“Onların ülkesinde cıvayla karışık gümüş madeni çıkarılır.”* şeklinde bir rivayette bulunmuştur (Şeşen, 2010:82). Karlukların yaşadığı bölgede maden yataklarının bulunması, onların sınırlıda olsa madencilik faaliyetleri ve ticaretiyle uğraştıklarını göstermektedir.

Karlukların ekonomisinin en önemli gelir kaynaklarından birini tuz madenleri oluşturmaktadır. Hududü'l Alem’de, Tuz-kul Gölü’nden (Issık Göl) Karluk toplumuna ait yedi kabilenin tuz ihtiyaçlarını buradan karşıladıkları yazmaktadır. Karlukların ihraç ettikleri ürünlerin başında gelen tuz madeni Uygurlar, Kırgızlar ile Kimekler⁸⁵ tarafından satın alınmıştır. Bu bilgilere göre tuz madeni Karlukların önemli bir yer tutmaktadır (Şeşen, 2001:65).

3.3.5. Diğer Devletler ile Ticari İlişkiler

Uygur döneminde siyasi ve dini çekişmelere rağmen Uzak Doğu ve Yakın Doğu arasındaki ticari ve kültürel ilişkiler devam etmiştir. İslam dini Orta Doğu’da olduğu gibi İran ve Türkistan’da da çeşitli kültürleri kaynaştırmış ve bu sayede ticari ilişkiler giderek artmıştır. Uygur döneminde; Semerkant, Buhara ve Harezm şehirlerinde yapılan yünlü kumaşlar, pamuklu kumaşlar, Buhara halıları ve Semerkant madeni ürünleri İslam ülkelerine ihraç edilmiştir. Bunun yanında altın, gümüş, demir, bakır gibi madenlerle cam yapımında kullanılan nişadır, petrol, maden kömürü ve firuze taşları çıkarılıp başta İslam ülkeleri olmak üzere diğer ülkelere de ihraç edilmekteydi (Tabakoğlu, 1986:56). Aynı zamanda bu dönemde Türkistan coğrafyası, Çin ile İslam dünyası arasındaki büyük ticaret yolları üzerinde bir transit bölge olma özelliğini taşımıştır (Tabakoğlu, 1986:57).

Orta Çağ Arap coğrafyacıları Uygurların yaşadığı bölgelerde yapılan ve satılan ürünlere büyük bir ilgi göstermişlerdir. Çünkü Uygur döneminin ticari faaliyetleri

⁸⁵ MS X. yüzyılın birinci yarısında Türk toplumunu temsil eden ve birbirlerinin dillerini kolayca anlayan beş büyük Türk toplumundan (Oğuz, Karluk, Dokuz Oğuz, Uygurlar, Kırgız) biri olduğu belirtilir. Kimek toplumunun yurdu İrtiş Nehri’nin yukarısıyla onu çeviren topraklardı. Kimekler MS IX-X. yüzyıllarda göçebe bir hayat yaşıyorlardı (Sümer, 2002:25).

arasında ham maddeler, ham maddelerin işlenmesi sonucu endüstriyel düzeye ulaşmış yerel, yakın ve uzak bölgelerden ithal edilen pek çok madeni ürünler yer almıştır. Bu ticari ürünlerin büyük çoğunluğunu da Orta Asya'da bulunan Uygur dönemi Türkleri tarafından yapılan ürünler oluşturmuştur (Beckwith, 2011:268-269). Beckwith MS X. yüzyıla ait Orta Asya'dan ithal ve ihraç edilen ürünlerle ilgili listesine bakıldığı zaman bunlar içinde madeni ürünlerden at zırhı ve kılıcın Bulgar topraklarından getirilerek Türkistan'da satıldığı bilinmektedir (2011:268-269). Ayrıca Semerkant'a kilit ve yay getirildiğini ve buradan da gümüş işlemeli dokuma, bakır kaplar, işlemeli kadehler, üzengiler, at koşum takımları, at ağızlığı gönderildiği bilinmektedir. Şaş'tan ise çevre bölgelere eyer, sadak, kaliteli yay, düşük keyfiyeli iğneler ve makas gönderilmiştir. Fergana ve İsficab'dan çeşitli savaş araç gereçlerinin yanı sıra bakır, demir; Şalcı'dan ise çevre bölgelere gümüş gönderildiği anlaşılmaktadır (Beckwith, 2011:268-269).

Uygurlar yaptıkları endüstri ürünlerini iç pazarın ve ordunun ihtiyacını karşıladıktan sonraki talep fazlası bölümünü dış pazarlara ihraç etmişlerdir. Uygurlu tüccarlar madeni ürünleri kervanlar aracılığıyla dış pazarlara; komşuları olan Çin, İran, Moğolistan'dan başka, Ural kara yoluyla Rusya, Doğu Avrupa ve Bizans'a; İran yoluyla Irak, Suriye ve Mısır'a; deniz yoluyla da Batı Avrupa'ya götürüp satmışlardır. Türk harp tekniğinin özellikle savaş araç gereçlerinin Ön Asya ve Doğu Avrupa'ya Uygurlar tarafından ulaştırıldığı bilinmektedir (Ünal, 1977:156-157).

Uygur tüccarları doğuda Kuzey Sung, Doğu Kidan, Tangut Hanlığı gibi devletlerle ticaret yaparlarken, batıda da Karahanlılar üzerinden Bizans, İran, Irak ve Hindistan'a kadar ulaşıp ticaret yapmışlardır. Uygurlar bu ülkelere madeni ürünler arasında at ve deve koşum takımları, altın takılar ve elmaslar götürmüşlerdir. Bunun yanında Uygurların altın, gümüş, bakır, demir ve diğer kıymetli taşlardan yaptıkları birbirinden güzel süs eşyaları da tüm dünya pazarlarında alıcı bulmuştur (Almas, 2010:401).

SONUÇ

Büyük devletlerin gelişimleri incelendiğinde hiçbir uygarlığın yerleşik tarıma tamamen geçmeden tam anlamıyla medeniyete ulaşamadığı görülür. Ancak bozkır hayat tarzına sahip İslam öncesi Türkler bu durumun dışında kalmaktadır. Bunun nedeni muhtemelen atlı göçebe ekonomisinin yanında, madenleri kullanmaları ve bu alanda endüstri denilebilecek bir düzeye ulaşmalarıdır. Bu durumun oluşmasında bölgenin coğrafi koşullarının etkisi büyüktür.

Erken dönemlerden itibaren; Orta Asya'nın yer altı kaynakları bakımından zengin coğrafyalarında yaşayan Türk toplulukları, maden kaynaklarını iyi bir şekilde kullanmışlar ve sosyal yaşamda güçlü bir maden endüstrisi ortaya çıkarmışlardır. Kuzey Çin'in Ordos bozkırlarından Macaristan'a ve Batı Avrupa'ya kadar olan geniş bir coğrafyada; Türk topluluklarının yaptığı sosyal yaşamda kullandıkları ve ticaretini gerçekleştirdikleri maden ürünlerinden binlercesi, günümüzde arkeolojik çalışmalarla ortaya çıkarılmıştır. Bu madeni ürünler arasında savaş araç gereçleri, at koşum takımları, süs eşyaları, günlük kullanım araç gereçleri ve tarım araç gereçleri dikkat çekmektedir. Orta Asya'daki Türk toplumlarının tarihlerinin erken dönemlerinden son dönemlerine kadar incelendiğinde, Türklerde gelişmiş bir maden endüstrisinin olduğu anlaşılmaktadır.

Tanrı Dağları ve Kaşgar-Kuşa çevresindeki altın, gümüş, bakır, kurşun ve kükürt madenlerinin Hunların kontrolü altında olduğu bilinmektedir. İvolga Nehri'nin Selenge bölgesinde ortaya çıkarılan Hun dönemi arkeolojik kalıntıları arasında maden atölyeleri ve dökümhanelerinin varlığı; Hunlardaki maden endüstrisinin boyutlarını ortaya koymaktadır. Hun dönemine ait başlıca maden ürünlerinin; savaş endüstrisinde, günlük yaşam araç gereçlerinde, süs eşyalarında ve at koşum takımlarında yoğunlaştığı bilinmektedir. Hunların çok erken dönemlerden itibaren yapmaya başladıkları madeni ürünler; Orta Asya'nın hemen hemen her bölgesinde, başta Çin olmak üzere çok geniş bir coğrafi alanda, arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılmıştır. İhtiyaçtan dolayı Hun ürünlerine yönelik talep, Hunları bölge ticaretinde belirleyici ve önemli bir noktaya taşımıştır. Hunlar; bu sayede bölgelerinde farklılık yaratmış ve dolayısıyla daha güçlü bir siyasi ve ekonomik konuma yükselmişlerdir.

Göktürklerde maden endüstrisinin gelişmesi, demir endüstrisinin gelişmesine bağlı olarak gelişim göstermiştir. Göktürk Devleti'ni kuran hâkim sınıfın demirci gelenekten gelmesi, maden endüstrisinin gelişmesinde baş rolü oynamış olmalıdır. Altaylarda Göktürk dönemine tarihlenen maden ocakları, maden işleme araç gereçleri ortaya çıkarılmış ve demir döküm atölyelerine ait izler bulunmuştur. Göktürklerin ham madde bakımından zengin bölgelerinde yapılan madeni ürünler, uluslararası ticaret sistemi içerisinde yerini almış olup, Çin'den başlayıp İpek Yolu'ndan geçen kervanların güzergâhlarına dâhil edilmişlerdir. Soğdlar; Orta Asya'nın en önemli tüccar topluluğu olduğundan Göktürk ürünlerinin dünya pazarlarına ulaştırılmasındaki en becerikli taşıyıcıları da onlar olmuştur. Göktürklerin yaptıkları maden ürünlerinin Orta Asya'nın birbirinden farklı pazarlarındaki ticaretiyle ilgili kaynaklarda önemli bilgilerin yer aldığı bilinmektedir.

Madencilik endüstrisinde ileri düzeyde olan Göktürkler, aynı zamanda kendilerinden oldukça uzak bir konumda bulunan Bizans için de en iyi kalitede demiri sağlamaktaydılar. Göktürk tüccarlarının Bizans'a işlenmiş ve işlenmemiş demir satmaya çalıştıkları bilinmektedir. Göktürk döneminde maden endüstrisine bağlı ürünlerin çoğalması ve bu ürünlerin ticaretinin yoğun bir düzeyde yapılması İranlı tüccarların Orta Asya'ya yönelmesini beraberinde getirmiştir. Bu durum da Mâverâünnehir ve Türkistan coğrafyasında İran nüfuzunun artmasına ve burada zengin pazar şehirlerinin kurulmasına ön ayak olmuştur. İran, Türk ve Çin güzergâhında ticareti yapılan en kârlı ürünler ipekten sonra altın, gümüş ve kıymetli taşlardan yapılan mücevherlerle bunun dışındaki madenlerden elde edilen ürünlerdir. Maden endüstrisinden dolayı gelişen savaş endüstrisi Arap ticaret kervanlarını da Orta Asya'ya çekmiştir. Orta Asya'nın savaş araç gereçlerinin satışı için en iyi müşterilerinden birisi de Araplardır. Orta Asya bölgesinin Türk yapımı madeni ürünlerinden olan kılıç çeşitleri, demir, zırh, yay, temren, sadak ve kargı gibi ürünlerle Semerkant, Buhara ve Beykent gibi zengin şehirlerdeki maden ürünleri Arap Yarımadası'na ihraç edilmiştir.

İslam öncesi Türklerde yerleşik yaşama ilk geçen Uygurlar; Göktürklerden devraldıkları maden endüstrisini ileri bir düzeye taşımışlardır. Uygurların maden endüstrisinde, özellikle demir dökümcülüğünde Göktürklerin ulaşmış olduğu düzeyi korumakla birlikte, madencilik endüstrisi sadece metal alanında kısıtlı kalmadığı anlaşılmaktadır. Uygur döneminde metallerin yanında kömür, boraks, bakır oksit ve

nişadır gibi çeşitli madenlerin kullanıldığı bilinmektedir. Uygurlar kömür madenini ağır endüstride yakarak yüksek ısıyla diğer madenleri eritme işleminde kullanmış olmalıdır. Uygur döneminde madencilğin hem toplumda hem de ekonomide önemli bir yere sahip olduğunun göstergeleri, arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılan materyallerin yanı sıra Uygurların mağara duvarlarına çizdikleri madenci tasvirleridir.

Uygur dönemi madencilik endüstrisinin gelişmiş olması, maden ürünlerinin ticaretine de yansımaktadır. Orta Asya toplumlarının Uygurlardan ithal ettikleri ürünlerin başında madeni ürünler gelmekteydi. Dönemin gezginleri ve coğrafyacılara; Uygurların çeşitli madenlerden yapılmış ürünleri ihraç ettiklerini ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadırlar. Uygur tüccarları Orta Asya pazarlarına nişadır, boraks, madeni tuzlar gibi çeşitli madenler ve ayrıca yeşim taşı gibi kıymetli taşları götürerek ticaretler gerçekleştirmekteydiler.

Türklerin madencilik faaliyetlerinde ne kadar aktif olduklarına bakmak için komşuları Çin’le karşılaştırmak bazı çıkarımlar yapabilmek için önemlidir. Çin’de maden işlerinde memurlar, köleler ve suçlular dâhil olmak üzere devlet kontrolünde çalıştırılırdı. Madenlerin özel olarak işletilmesine izin verilmez ve maden işlemesi de gizli yapılamazdı. Çin’in burada maden ekonomisini tamamen kontrol altında tutarak özel grupların, şahısların bu yüksek kâr getiren ekonomiye karışmasını engellemek istediği anlaşılmaktadır. Türklerde ise bu durum tamamen farklıdır. Türklerde madencilik, toplum yaşantısının, kültürün ve mitolojinin kendiliğinden oluşturduğu; devlet kontrolü olmayan, serbest bir şekilde işleyen ekonomidir. Bu durum devlet kontrollünde madencilik faaliyetleri yürüten Çin’in yanında; çok sayıda zengin maden yatağıyla ve madencilik bilgisinde ileri düzeyde olmalarıyla Türklerin bunu ekonomik bir potansiyele dönüştürmeleri son derece olağandır. Türklerin yaygın bir şekilde ürettiği ve kullandığı maden ürünlerinin mutlaka aynı zamanda bir ihraç ürünü olma özelliği de göstermesi gerekir.

Türkler kendilerini tarihin ilk dönemlerinden itibaren demirci millet olarak nitelendirmişler, demircilik sayesinde esaretten kurtularak bağımsızlıklarına ulaştıklarına inanmışlardır. Madencilik eşit şartlarla gelişmiş devletlerle ticareti mümkün kıldığı için, Türkler kendilerini basit bir göçebe olarak kalmaktan kurtarmış ve gelişmiş devletlere kendilerini ispatlamışlardır. Bu nedenle demircilik ve madencilikle

ilgili her şey Türkler için saygıdeğer bir uğraş olmuştur. Şehir endüstrisine bağlı toplumların ihtiyaç duyduğu madenler, Türklerin yaşadığı bozkır coğrafyası üzerinde bol miktarda bulunduğundan, diğer toplumlarla Türkler arasında yeni ilişkilerin ve yeni bir ticaretin doğmasına yol açması son derece mümkündür. İslam öncesi dönemde Türklerin maden ticareti bakımından en yoğun ilişkide bulundukları toplulukların başında Çinliler, İranlılar, Araplar, Bizanslılar, Soğdlar, Moğollar ve diğer Türk toplulukları gelmektedir.

Madencilik, İslam öncesi Türkler için göçebe çoban toplumundan kurtulmada ve sosyal yaşamda devrimi gerçekleştirmede önemli bir araç olmuştur. Türkler özellikle madeni kullanarak çevrelerinde yaşayan topluluklara karşı üstünlük sağladılar. Madencilğin Türk toplumuna faydası genel olarak üç madde altında toplanabilir. Bunlardan birincisi doğada ham bir şekilde bulunan maden yataklarının olduğu bölgeleri ele geçirmeye çalışmışlar ve bu alanlarda ekonomik faaliyetlerini sürdürmeye başlamışlardır. İkincisi madencilik sayesinde tarım araç gereçleri yaparak tarım yapma imkanlarına kavuşmuşlar ve yavaş yavaş bozkırda yerleşik bir yaşama geçebilmişlerdir. Üçüncüsü ise ticarete dönemin önemli ürünü olan madeni ellerinde bulundurmaları, kendilerini Orta Asya ticaretinin merkezine konumlandırmada fayda sağlamıştır. Bozkır yaşam tarzına sahip Türklerin maden endüstrisinde ileri bir düzeyi yakalaması ve bu endüstri dalına ait ürünlerin ticaretini yapması tarihin kaydettiği en önemli konulardan bir tanesidir.

KAYNAKÇA

- Aktüre, Sevgi (1994), *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları: İstanbul.
- Alkin, Sergei V. (2002), “Erken Türk Kalıntıları İçin Bir Araştırma: Sincan’ın Tiyan Şan Bölgesindeki Yeni Arkeolojik Keşifler”, *Türkler Ansiklopedisi*, (C:1, ss. 544-553), Yeni Türkiye Yayınları: Ankara.
- Alyılmaz, Cengiz (2015), *İpek Yolu Kavşağının Ölümsüzlük Eserleri*, Atatürk Üniversitesi Orta Doğu ve Orta Asya-Kafkaslar Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları: Erzurum.
- Almas, Turgun (2010), *Uygurlar*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları: İstanbul.
- Alptekin, Erkin, (1978), *Uygur Türkleri*, Boğaziçi Yayınları: İstanbul.
- Altungök, Ahmet (2012), "Ortaçağ Türk Dünyasında Haberleşme Kurumları: Casusluk ve Postacılık Faaliyetleri", *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, C:8, S:1, ss. 173-211.
- Altungök, Ahmet (2015), *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi -Sâsânî Dönemi- (MS 226-652)*, Hikmet Yayınları: İstanbul.
- Altungök, Ahmet ve Yıldırım, Taner (2015), *Siyasi Açından Arap-İran İlişkileri Sâsânî Dönemi (MS 226-652)*, Mutlu Basım: İstanbul.
- Arıcanlı, İsenbike (1985), “Tarihte Türk-Çin İlişkileri Hakkında Çin ve Türk Görüşleri”, *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Yayınları*, S:13, ss. 125-135.
- Arslan, Mahmut (1984), *Step İmparatorluklarında Sosyal ve Siyasi Yapı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları: İstanbul.
- Aslanapa, Oktay, (1964), “Tarih Boyunca Türk Ordusuna Ait Tasvirler”, *Türk Kültürü*, S:22, ss. 75-87.
- Atan, Turhan (1990), *Türk Gümrük Tarihi I. Cilt Başlangıçtan Osmanlı Devletine Kadar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.
- Aydınlı, Osman (2009), “Semerkant”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (C:36, ss. 481-484), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: İstanbul.
- Babayar, Gaybullah (2005), "Türk Kültürünün Esas Temelleri Köktürklerde Para Sistemi", *Bilim ve Ütopya*, S:128, ss. 16-24.

- Baipakov, Karl (2002), “Büyük  pek Yolu”, ( ev. Pelin Fidano lu), *Yeni Türkiye*, S:45, ss. 523-530.
- Bakır, Abdulhalik (1997), “Ortaçağ  slam Dünyasında Madenler ve Maden Sanayi”, *Belleten*, C:LXI, S:132, ss. 520-595.
- Bakır, Abdulhalik (2001), *Ortaçağ  slam Dünyasında Ta  ve Toprak Ma’mulleri Sanayi*, Bizim Büro Basımevi: Ankara.
- Bakır, Abdulhalik (2002), *Ortaçağ  slam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, Bizim Büro Basımevi: Ankara.
- Bakır, Abdulhalik (2004), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair  eviriler I*, Bizim Büro Basımevi: Ankara.
- Balint, Csanat (1986), “VI.-VIII. Yüzyıllarda   Asya ve Orta Asya’daki Türk Tipi Arkeoloji Anıtları”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, Dr. Emel Esin’e Armağan, C:XXIV, S:1, ss. 7-32.
- Baratova, Larissa S. (2002), “Orta Asya’daki Türk Ka anlığı (MS 600-800)”, *Türkler Ansiklopedisi*, (C:2, ss. 89-96), Yeni Türkiye Yayınları: Ankara.
- Barthold, V. V. (1981), *Moğol  stilasına Kadar Türkistan*, ( ev. Hakkı Dursun Yıldız), Kervan Yayınları:  stanbul.
- Baykara, Tuncer (1975), “Eski Türk  ktisadi Hayatı ve  ehir”, * stanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S:6, ss. 75-104.
- Baykara, Tuncer (2002), “T rkl  n En Eski Zamanları”, *Türkler Ansiklopedisi*, (C:1, ss. 277-307), Yeni Türkiye Yayınları: Ankara.
- Baykara, Tuncer (2003), *Türk Kültürü*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık:  stanbul.
- Baykara, Tuncer (2009), *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları: Ankara.
- Baykuzu, Tilla Deniz (2002), “Kuzey Liang Hun Devleti”, *Türkler Ansiklopedisi*, (C:1, ss. 758-762), Yeni Türkiye Yayınları: Ankara.
- Baykuzu, Tilla Deniz (2007), “Geç Dönem (IV. – V. YY) Asya Hun Devletleri Sikkeleri”, * stanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S:45, ss. 1-26.
- Baykuzu, Tilla Deniz (2012), *Asya Hun  mparatorlu u*, K men Yayınları: Konya.
- Baykuzu, Tilla Deniz (2013), “ slam  ncesi Orta Asya Türklerinde Kur ve Kurluk”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, S:53, ss. 221-250.

- Beckwith, Christopher I. (2011), *İpek Yolu İmparatorlukları: Bronz Çağı'ndan Günümüze Orta Asya Tarihi*, (Çev. Kürşat Yıldırım), ODTÜ Yayıncılık: Ankara.
- Bedirhan, Yaşar (2004), *İslâm Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, Eğitim Kitabevi Yayınları: Konya.
- Bekin, Ahmet Rıza (1981), *İpek Yolu*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları: Ankara.
- Bodur, Fulya (1987), *Türk Maden Sanatı*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Sanat Yayınları: İstanbul.
- Bokovenko, Nikolai (2002), "Tagar Kültürü", *Türkler Ansiklopedisi*, (C:1, ss. 518-525), Yeni Türkiye Yayınları: Ankara.
- Buryakov, Yuriy F. (2002), "Eski ve Orta Çağ Dönemlerinde Büyük İpek Yolu Üzerindeki Orta Asya Türkleri", *Türkler Ansiklopedisi*, (C:3, ss. 234-242), Yeni Türkiye Yayınları: Ankara.
- Cahun, Leon (2006), *Asya Tarihine Giriş: Kökenlerden 1405'e, Türkler ve Moğollar*, (Çev. Sabit İnan Kaya), Seç Yayın Dağıtım: İstanbul.
- Chang, Jên-t'ang (1968), *T'ang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler: Ts'ê-fu yüan-kuei ve Tzū-chih T'ung-chien'e Göre (618-745)*, Taipei.
- Chen, Ching-Lung (1981), "Trading Activities of the Turkic Peoples in China", *Central Asiatic Journal*, Vol:25, No:1/2, pp.38-53.
- Compareti, Matteo (2002), "Soğdiana Tarihine Giriş", *Türkler Ansiklopedisi*, (C:2, ss. 157-169), Yeni Türkiye Yayınları: Ankara.
- Cosmo, Nicola Di (2002), "Hun İmparatorluğu'nun Kuruluşu ve Yükselişi", *Türkler Ansiklopedisi*, (C:1, ss. 709-719), Yeni Türkiye Yayınları: Ankara.
- Czeglédy, Karoly (1988), *Bozkır Kavimlerinin Doğudan Batıya Göçleri*, (Çev. Erdal Çoban), Özne Yayınları: İstanbul.
- Çağatay, Neşet (1971), *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları: Ankara.
- Çandarlıoğlu, Gülçin (1985), "Uygur - Çin İktisadî Münâsebetleri (At - İpek Alışverişi) (744 - 840)", *Tarih Dergisi*, S:33, ss. 73-80.
- Çandarlıoğlu, Gülçin (2004), *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü: Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı: İstanbul.

- Çay, Abdulhalûk ve Durmuş, İlhami (2002), “İskitler”, *Türkler Ansiklopedisi*, (C:1, ss. 575-596), Yeni Türkiye Yayınları: Ankara.
- Çeribaş Mehmet (2007), “Türklerde Demirciler ve Şamanlar”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S:42, ss. 113-122.
- Çınar, Ali Abbas (2002), “Türkmen Atı”, *Türkler Ansiklopedisi*, (C:19, ss. 835-839), Yeni Türkiye Yayınları: Ankara.
- Çoruhlu, Yaşar (2002a), “Göktürk Sanatı”, *Türkler Ansiklopedisi*, (C:4, ss. 91-99), Yeni Türkiye Yayınları: Ankara.
- Çoruhlu, Yaşar (2002b), “Hun Sanatı”, *Türkler Ansiklopedisi*, (C:21, ss. 54-76), Yeni Türkiye Yayınları: Ankara.
- Çoruhlu, Yaşar (2013), *Erken Devir Türk Sanatı İç Asya’da Türk Sanatının Doğuşu ve Gelişmesi*, Kabalcı Yayıncılık: İstanbul.
- Divitçioğlu, Sencer (1987), *Kök Türkler*, Ada Yayınları: İstanbul.
- Diyarbakirli, Nejat (1972), *Hun Sanatı*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları: Ankara.
- Diyarbakirli, Nejat ve diğerleri (1993), *Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: Ankara.
- Durmuş, İlhami (2002), “Sarmatlar”, *Türkler Ansiklopedisi*, (C:1, ss. 637-642), Yeni Türkiye Yayınları: Ankara.
- Durmuş, İlhami (2008a), *İskitler (Sakalar)*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları: Ankara.
- Durmuş, İlhami (2008b), “İskit İmparatorluğu’nun Yıkılış Nedenleri”, *Akademik Bakış*, C:1, S:2, ss. 199-214.
- Drompp, Michael R. (2002), “Erken Dönemlerden Moğol İstilasına Yenisey Kırgızları” *Türkler Ansiklopedisi*, (C:2, ss. 397-404), Yeni Türkiye Yayınları: Ankara.
- Eberhard, Wolfram (1942), *Çin’in Şimal Komşuları: Bir Kaynak Kitabı*, (Çev. Nimet Uluğtuğ), Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.
- Eberhard, Wolfram (1987), *Çin Tarihi*, (Çev. Heyet), Türk Tarih Kurumu Basımevi: Ankara.
- Eliade, Mircea (2003), *Demirciler ve Simyacılar*, (Çev. Mehmet Emin Özcan), Kabalcı Yayınevi: İstanbul.

- Érdy, Miklós (1996), “Orta Avrasya Boyunca Hiong-nu Tarzı Kazanlar ve Bunların Kaya Kabartmalarında Ortaya Çıkışları”, (Çev. Hatice Şirin), *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, S:XI, ss. 265-316.
- Érdy, Miklós (2002), “Yenisey’in Batısındaki Hun Arkeolojik Kalıntıları”, *Türkler Ansiklopedisi*, (C:1, ss. 720-728), Yeni Türkiye Yayınları: Ankara.
- Ergin, Muharrem (1970), *Orhun Abideleri*, Milli Eğitim Basımevi: İstanbul.
- Erginsoy, Ülker (1978), *İslam Maden Sanatının Gelişmesi: Başlangıcından Anadolu Selçuklularının Sonuna Kadar*, Kültür Bakanlığı: Ankara.
- Ekrem, Erkin (1997), “Eski Türklerde Demircilik ve Bakırcılık”, *Bilge*, S:11, ss. 6-9.
- Ekrem, Erkin (2003), “*Hsüan-Tsang Seyahatnamesi’ne Göre Türkistan*”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ekrem, Nuraniye Hidayet (1999), “*Çin Elçisi Chang Ch’ien Seyahatnamesine Göre Orta Asya’daki Etnik Gruplar*”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- El-Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr (1988), *Hilafet Ordusunun Menkabeleri ve Türkler’in Faziletleri*, (Çev. Ramazan Şeşen), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: Ankara.
- Ertuğ, Zeynep Tarım (2009), “Sorguç”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (C:37, ss. 378-380), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: İstanbul.
- Esin, Emel (1978), *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâma Giriş (Türk Kültürü El Kitabı, II. Cilt 1/ b’den Ayrı Basım)*, Edebiyat Fakültesi Matbaası: İstanbul.
- Esin, Emel (1985), *Türk Kültür Tarihi: İç Asya’daki Erken Safhalar*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları: Ankara.
- Fettich, Nándor (1982), “Hunların Arkeolojik Hatıraları”, Gyula Németh (Haz.); *Atilla ve Hunları*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları: Ankara, ss. 195-225.
- Firdevsî, Ebul-Kasım el-Tusi (2005), *Şahnâme*, (Çev. Necati Lugal), Kabalcı Yayınları: İstanbul.
- Frye, Richard N. (1996), *The Heritage of Central Asia: From Antiquity to the Turkish Expansion*, Marcus Weiner Publishers: Princeton.
- Gabain, A. Von (1944), “Köktürklerin Tarihine Bir Bakış”, (Saadet Ş. Çağatay), *Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, S:5, C:2, ss. 685-956.

- Golden, B. Peter (2002), *Türk Halkları Tarihine Giriş: Ortaçağ ve Erken Yeniçağ'da Avrasya ve Ortadoğu'da Etnik Yapı ve Devlet Oluşumu*, (Çev. Osman Karatay), Karam Yayınları: Ankara.
- Gökalp, Cevdet (1973), *Orta Asya'nın Önemli Ticari ve Askeri Yolları (MS 552-999)*, Emel Matbaacılık: Ankara.
- Göksu, Erkan (2008), *Türk Kültüründe Silah*, Ötüken Neşriyat: İstanbul.
- Gömeç, Saadettin (1997), *Uygur Türkleri Tarihi ve Tarihi*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları: Ankara.
- Gömeç, Saadettin (1999), *Kök Türk Tarihi*, Akçağ Yayınları: Ankara.
- Gömeç, Saadettin (2006), *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Akçağ Yayınları: Ankara.
- Gömeç, Saadettin (2009), "Eski Türk Ordusunun Genel Mahiyeti" [Bildiri], Abdullah Atay, İskender Özbay (Ed.); *Kuruluşundan Günümüze Türk Ordusu, On İkinci Askeri Tarih Sempozyumu Bildirileri I*, 20-22 Mayıs, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları: Ankara, ss. 19-30.
- Gömeç, Saadettin (2012), *Türk-Hun Tarihi*, Berikan Yayınevi: Ankara.
- Grakov, B. N. (2006), *İskitler*, (Çev. D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları: İstanbul.
- Groot, J. M. De ve Asena, G. Ahmetcan (2011), *2500 Yıllık Çin İmparatorluk Belgelerinde Hunlar ve Türkistan*, Pan Yayıncılık: İstanbul.
- Grousset, René (2015), *Bozkır İmparatorluğu: Atilla, Cengiz Han, Timur*, (Çev. Halil İnalçık), Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.
- Gumilëv, Lev Nikolayeviç (2000), *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları: İstanbul.
- Gumilëv, Lev Nikolayeviç (2002a), *Eski Türkler*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları: İstanbul.
- Gumilëv, Lev Nikolayeviç (2002b), *Hunlar*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları: İstanbul.
- Güenal, Zerrin (2004), *İslâm Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, Nobel Yayınları: Ankara.
- Günay, Tümer (1991), "Atalar Kültü", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (C:4, ss. 42-43), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: İstanbul.
- Hamidullah, Muhammed (1975), "Çin ile İlk Devir Müslüman Ülkelerin Temasları", (Çev. Yusuf Ziya Kavakçı), *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C:VI, S:1-2, ss. 139-146.

- Hansen, Roger D. (2004), “Karız: Turfan’ın Yeraltı Su Kanalları”, (Çev. Doğa Konukman), *Bilim ve Ütopya*, S:123, ss. 19-21.
- Haussig, Hans Wilhelm (1997), *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, (Çev. Müjdat Kayayerli), Geçit Yayınları: Kayseri.
- Herodotos (2011), *Tarih*, (Çev. Müntekim Ökmen), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul.
- Heyd, W. (2000), *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, (Çev. Enver Ziya Karal), Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.
- Hudyakov, Yuliy S. (2002), “Eski Türklerde Silah”, *Türkler Ansiklopedisi*, (C:3, ss. 468-477), Yeni Türkiye Yayınları: Ankara.
- İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Havkal el-Bağdadi (1938), *Suret’ü-l Arz*, (Farsça Çev. Cafer Şiar), Tahran.
- İnan, Abdülkadir (1991), *Makaleler ve İncelemeler II. Cilt*, Türk Tarih Kurumu Basımevi: Ankara.
- İzgi, Özkan (1987), *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: Ankara.
- İzgi, Özkan (2000), *Çin Elçisi Wang Yen-Te’nin Uygur Seyahatnamesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.
- İzgi, Özkan (2002), “Orta Asya’nın En Eski Kültürleri ve Çin Medeniyeti ile İlişkiler”, *Türkler Ansiklopedisi*, (C:1, ss. 463-477), Yeni Türkiye Yayınları: Ankara.
- İzgi, Özkan (2014), *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları: İstanbul.
- Kafesoğlu, İbrahim (2010), *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat: İstanbul.
- Kahya, Esin (2002), “Eski Türklerde Bilim”, *Türkler Ansiklopedisi*, (C:3, ss. 400-418), Yeni Türkiye Yayınları: Ankara.
- Kalan, Ekrem (2012), “İvolga Örneğinde Hun Kent Kültürüne Genel Bir Bakış”, *Türkbilig*, S:24, ss. 1-19.
- Karayev, Ömürkul (2008), *Türkler ve Kağanlıkları*, (Çev. Mustafa Kalkan), Bilge Kültür Sanat: İstanbul.
- Kâşgarlı Mahmûd (2005), *Dîvânü Lugâti’t-Türk*, (Çev. Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurteser), Kabalcı Yayınları: İstanbul.

- Kerimovo, Risalet (2002), “Hun İmparatorluğu İle Çin’in Doğu Türkistan Mücadelesi”, *Türkler Ansiklopedisi*, (C:1, ss. 743-748), Yeni Türkiye Yayınları: Ankara.
- Kitapçı, Zekeriya (1978), “İlk Türk Arap Münasebetlerinin Ekonomik Anatomisi”, *Atatürk Üniversitesi’nin Kuruluşunun XX. Yıl Armağanı*, IV Kitap, C:4, ss. 3-18.
- Kitapçı, Zekeriya (1986), *Yeni İslam Tarihi ve Türkistan 1. Cilt*, Boğaziçi Yayınları: İstanbul.
- Kitapçı, Zekeriya (1989a), *Hazreti Peygamberin Hadislerinde Türk Varlığı: Selçuklular, Moğollar, Osmanlılar*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı: İstanbul.
- Kitapçı, Zekeriya (1989b), *Orta Asyada İslâmiyetin Yayılışı ve Türkler*, Selçuk Üniversitesi Yayınları: Konya.
- Kitapçı, Zekeriya (1993), *Saadet Asrında Türkler: İlk Türk Sahâbe Tabiî ve Tebea Tabiîleri*, Konya Postası Bölge Gazetesi: Konya.
- Klyashtorny S. G. ve Sultanov, T. İ. (2004), *Kazakistan: Türk’ün Üç Bin Yılı*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları: İstanbul.
- Koca, Salim (1990), *Türk Kültürünün Temelleri: Hunlar, Göktürkler, Uygurlar*, Damla Neşriyat: İstanbul.
- Koca, Salim (2002a), “Büyük Hun Devleti”, *Türkler Ansiklopedisi*, (C:1, ss. 687-708), Yeni Türkiye Yayınları: Ankara.
- Koca, Salim (2002b), “Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, *Türkler Ansiklopedisi*, (C:III, ss. 15-37), Yeni Türkiye Yayınları: Ankara.
- Koca, Salim (2003), *Türk Kültürünün Temelleri II. Cilt*, Odes Kültür Yayınları: Ankara.
- Koçak, Kürşat (2015a), *Bozkır Türk Kültür Tarihinin Kaynakları*, Kömen Yayınları: Konya.
- Koçak, Kürşat (2015b), “Kuzey Kafkasya ve Kuzey Karadeniz’deki İskit Kurganlarının Ortaya Çıkışı”, *Karadeniz*, S:25, ss. 66-78.
- Koçsoy, Şevket (2002), “Türk Tarihi Kronolojisi”, *Türkler Ansiklopedisi*, (C:1, ss. 73-188), Yeni Türkiye Yayınları: Ankara.
- Konukçu, Enver (2002), “Akhunlar”, *Türkler Ansiklopedisi*, (C:1, ss. 827-830), Yeni Türkiye Yayınları: Ankara.

- Kubarev, G. V. (1997), "Eski Altay Türklerinin Kültürü", Emine Gürsoy Naskali (Haz.); *Sibiryaya Araştırmaları*, Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık: İstanbul, ss. 239-249.
- Kuşoğlu, Mehmet Zeki (2006), *Resimli Ansiklopedik Kuyumculuk ve Maden Terimleri Sözlüğü*, Ötüken Neşriyat: İstanbul.
- Kuzuoğlu, Remzi ve Gökçek, L. Gürkan (2005), "2003 Yılı Bilge Kağan Anıt Mezar Kazısı", *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S:13, ss. 29-58.
- Küçükerman, Önder ve diğerleri (1994), *Anadolu Endüstri ve Tasarım Tarihinin Ayak İzlerinde Maden Döküm Sanatı*, Türk Demirdöküm Fabrikası: İstanbul.
- Kürüm, Turgay (2002), "Avrasya'da Runik Yazı", *Türkler Ansiklopedisi*, (C:3, ss. 776-785), Yeni Türkiye Yayınları: Ankara.
- Ligeti, Louis (1986), *Bilinmeyen İç Asya*, (Çev. Sadrettin Karatay), Türk Dil Kurumu Yayınları: Ankara.
- Malikov, Azim M. (2002), "Arkeolojik ve Yazılı Kaynaklara Göre Maverâünnehir Türkleri", *Türkler Ansiklopedisi*, (C:3, ss. 142-151), Yeni Türkiye Yayınları: Ankara.
- Marshak, Boris (2002), "Soğdlar ve Türkler", *Türkler Ansiklopedisi*, (C:2, ss. 170-178), Yeni Türkiye Yayınları: Ankara.
- McNeill, William H. (1989), *Dünya Tarihi*, (Çev. Alaeddin Şenel), İmge Kitabevi, V Yayınları: Ankara.
- Melyukova, A. I. (2009), "İskitler ve Sarmatlar", A. Gün Soysal (Ed.); *Erken İç Asya Tarihi*, İletişim Yayınları: İstanbul, ss. 141-166.
- Memiş, Ekrem (1987), *İskitlerin Tarihi*, Selçuk Üniversitesi Yayınları: Konya.
- Mesudî (2004), *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları: İstanbul.
- Mori, Masao (1983), "Soğdluların Orta Asya'daki Faaliyetleri", *Belleken*, C:XLVII, S:185, ss. 339-351.
- Naskali, Emine Gürsoy (1997), *Sibiryaya Araştırmaları*, Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık: İstanbul.
- Németh, Gyula (2002), "Türklüğün Eski Çağı", *Türkler Ansiklopedisi*, (C:1, ss. 378-387), Yeni Türkiye Yayınları: Ankara.

- Nienhauser, William H. (2010), *The Grand Scribe's Records Volume IX: The Memoirs of Han China, Part II*, Indiana University Press: Bloomington&Indianapolis USA.
- Oktaý, Jale Özlem (2013), “Orta ve İç Asya’da VI-IX. Yüzyıllar Arasında Maden Sanatı: Göktürk Devri”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Onat, Ayşe (1987), “Han Döneminde Hun-Çin Ekonomik İlişkileri (MÖ 206-MS220)”, *Belleten*, C:LI, S:200, ss. 611-624.
- Onat, Ayşe (1991), “Çin-Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı Hakkında Bazı Bilgiler”, *Belleten*, C:LIV, S:211, ss. 911-920.
- Orkun, Hüseyin Namık (1986), *Eski Türk Yazıtları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi: Ankara.
- Orsoy, Sema (2002), “Çin’in Resmi Hanedanlık Kayıtlarında Türk Kavimlerine Ait Monografiler”, *Türkler Ansiklopedisi*, (C:1, ss. 554-572), Yeni Türkiye Yayınları: Ankara.
- Ögel, Bahaeddin (1948a), “İlk Töles Boyları”, *Belleten*, C:XII, S:48, ss. 795-831.
- Ögel, Bahaeddin (1948b), “Türk Kılıcının Menşe ve Tekâmülü Hakkında”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, S:6, ss. 431-460.
- Ögel, Bahaeddin (1957), “Eski Ortaasya Kabileleri Hakkında Araştırmalar I.: Yüe-Çi’ler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C:15, S:13, ss. 247-278.
- Ögel, Bahaeddin (1971), *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I*, Milli Eğitim Basımevi: Ankara.
- Ögel, Bahaeddin (2014), *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi: Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.
- Özaydın, Abdülkerim (1997), “Hârizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (C:16, ss. 217-220), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: İstanbul.
- Özaydın, Abdülkerim (2001), “Karahanlılar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (C:24, ss. 404-411), Diyanet Vakfı Yayınları: İstanbul.
- Özbağı, Tevhide (2002), “Geleneksel Türk Takıları”, *Türkler Ansiklopedisi*, (C:7, ss. 785-799), Yeni Türkiye Yayınları: Ankara.
- Öztuna, Yılmaz (1969), *Türk Tarihiden Yapraklar*, Milli Eğitim Basımevi: Ankara.

- Öztürk, Murat (2013a), “*Asya Hunlarında İktisadi Hayat*”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Öztürk, Murat (2013b), “Han Döneminde Asya Hunları ve Çin Arasında Ticaret” [Bildiri], Mustafa Öztürk, Ahmet Aksın (Ed.); *İkinci İktisat Tarihi Bildirileri - 2*, 24-25 Haziran 2010, Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi: Elazığ, ss. 541-546.
- Rahman, Abdulkerim (1996), *Uygur Folkloru*, (Çev. Soner Yalçın ve Erkin Emet), Kültür Bakanlığı Yayınları: Ankara.
- Roux, Jean-Paul (2001), *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, (Çev. Lale Arslan Özcan), Kabalcı Yayınevi: İstanbul.
- Rudenko, Sergei (1970), *Frozen Tombs of Siberia The Pazyryk Burials of Iron Age Horse*, California Press: Berkeley.
- Saray, Mehmet (1997), *Doğu Türkistan Tarihi (Başlangıçtan 1878’e Kadar)*, Kitabevi: İstanbul.
- Sarıtaş, Eyüp (2010a), *Çin’de Hun Araştırmaları (1919-1965 Arası)*, Selenge Yayınları: İstanbul.
- Sarıtaş, Eyüp (2010b), *Çin’de Yapılan Arkeolojik Araştırma ve Kazılara Göre İslamiyet’ten Önce Türklerde Kültürel Hayat: (Eski Çağlardan IX. Yüzyılın Ortalarına Kadar)*, Scala Yayıncılık: İstanbul.
- Sédillot, René (1983), *Değiş Tokuştan Süpermarkete: Tarih Boyunca Tacirlerin Ve Ticaretin Öyküsü*, (Çev. Esat Nermi Erendor), Cep Kitapları A. Ş.: İstanbul.
- Sertkaya, Osman F. (2006), "Göktürklerin Runik Harfli Sikkeleri", Sertkaya, Osman F. ve Alimov, Rysbek; *Eski Türklerde Para (Göktürklerde, Uygurlarda ve Türgişlerde)*, Ötüken Neşriyat: İstanbul, ss. 1-16.
- Seyidov, M. A. (2006), “Eski Türk Kitabelerindeki Yer-Sub Meselesi”, (Çev. Saadettin Gömeç), *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C:18, S:29, ss. 259-265.
- Sezer, Baykan (1979), *Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları: İstanbul.
- Sinor, Denis (1990), *The Cambridge History of Early Inner Asia Vol 1*, Cambridge University Press: Cambridge.
- Sinor, Denis (2009a), “İç Asya Kavramı”, A. Gün Soysal (Ed.); *Erken İç Asya Tarihi*, İletişim Yayınları: İstanbul, ss. 11-32.

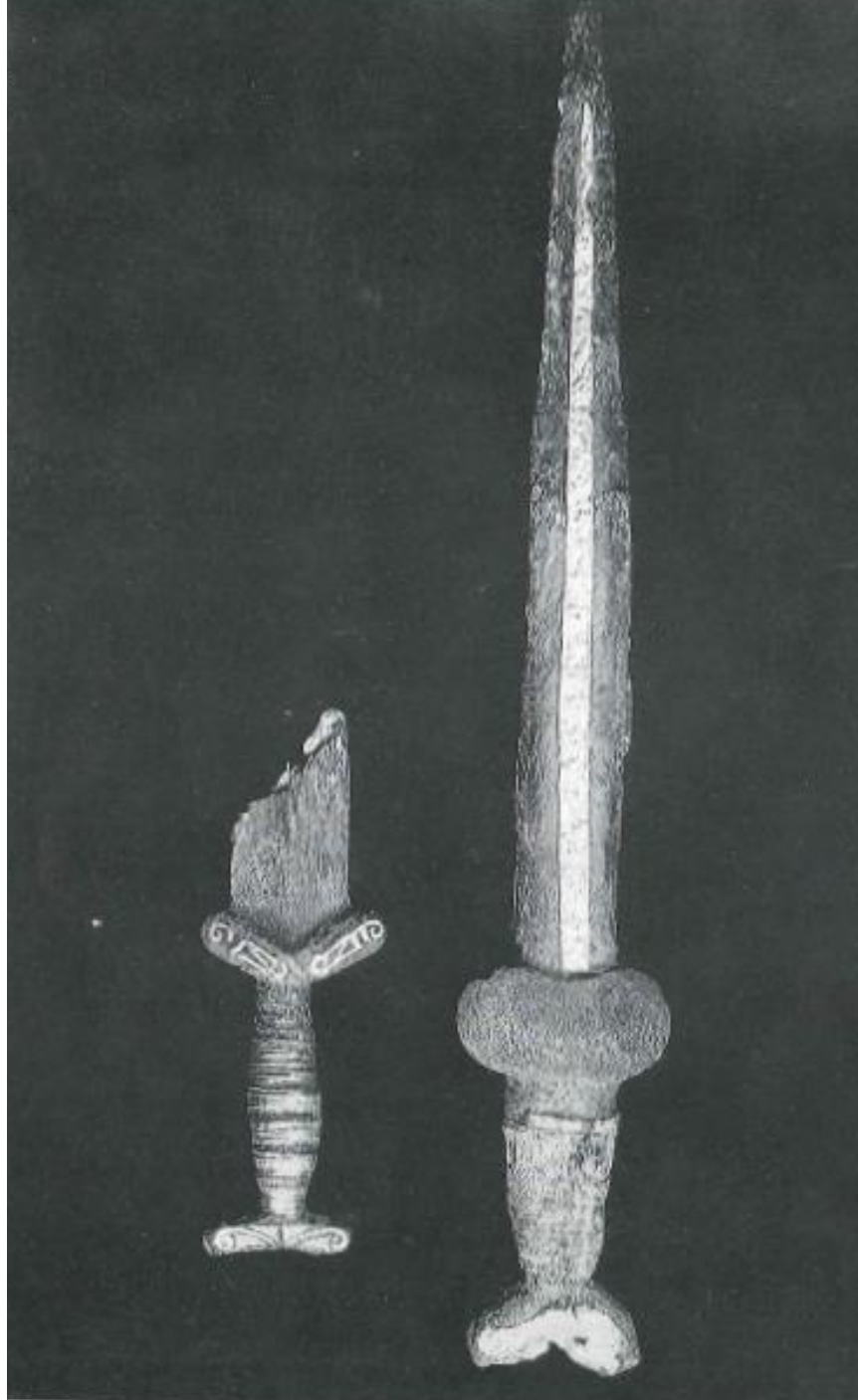
- Sinor, Denis (2009b), “[Kök] Türk İmparatorluğunun Kuruluş ve Yıkılışı”, A. Gün Soysal (Ed.); *Erken İç Asya Tarihi*, İletişim Yayınları: İstanbul, ss. 383-424.
- Soyonov, Vasily (2002), “Eski Çağ Türk Döneminde Altaylar”, *Türkler Ansiklopedisi*, (C:2, ss. 133-141), Yeni Türkiye Yayınları: Ankara.
- Strzygowski, J., Glück, H., ve Köprülü, Fuat (1973), *Eski Türk Sanatı ve Avrupa’ya Etkisi*, (Çev. Cemal Köprülü), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul.
- Sümer, Faruk (1994a), “Dokuz Oğuzlar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (C:9, ss. 500-502), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: İstanbul.
- Sümer, Faruk (1994b), “Eski Türk Elleri: Kırgızlar”, *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, S:95, ss. 6-9.
- Sümer, Faruk (2002), “Kimekler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (C:26, ss. 25-26), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: İstanbul.
- Sümer, Faruk (2014), *Eski Türklerde Şehircilik*, Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.
- Şaman, Nihal ve Duru, M. Nafiz (2015), “Yirminci Yüzyıldan Günümüze Takı”, *ABMYO Dergisi*, S:40, ss. 95-112.
- Şen, Serkan (2008), “Eski Türklerde Maden İşçiliğine Bakış”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C:5, S:3, ss. 162-172.
- Şeşen, Ramazan (2001), *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.
- Şeşen, Ramazan (2010), *İbn Fadlan Seyehatnamesi*, Yeditepe Yayınevi: İstanbul.
- Tabakoğlu, Ahmet (1986), *Türk İktisat Tarihi*, Dergah Yayınları: İstanbul.
- Tarhan, Taner (2002), “Ön Asya Dünyasında İlk Türkler: Kimmerler ve İskitler”, *Türkler Ansiklopedisi*, (C:1, ss. 597-610), Yeni Türkiye Yayınları: Ankara.
- Taşagıl, Ahmet (1998), “Hoten”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (C:18, ss. 251-253), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: İstanbul.
- Taşagıl, Ahmet (1999), “Isık Göl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (C:19, ss. 135-137), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: İstanbul.
- Taşagıl, Ahmet (2002a), “Göktürk Kağanlığı Göktürkler”, *Türkler Ansiklopedisi*, (C:2, ss. 15-48), Yeni Türkiye Yayınları: Ankara.
- Taşagıl, Ahmet (2002b), “Uygurlar”, *Türkler Ansiklopedisi*, (C:2, ss. 215-225), Yeni Türkiye Yayınları: Ankara.

- Taşagıl, Ahmet (2009), “Soğd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (C:37, ss. 348-359), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: İstanbul.
- Taşagıl, Ahmet (2014), *Gök-Türkler I-II-III*, Türk Tarih Kurumu: Ankara.
- Tenişev, Ethem Rahimoviç (2006), "Orta Asya Eski Türk Dillerinde Para Birimlerinin İsimleri", Sertkaya, Osman F. ve Alimov, Rysbek; *Eski Türklerde Para (Göktürklerde, Uygurlarda ve Türgişlerde)*, Ötüken Neşriyat: İstanbul, ss. 69-72.
- Tenthoroy, Collinos (1938), “Önasya’da Demir”, *Ülkü Dergisi*, C:11, S:63, ss. 264-270.
- Tez, Zeki (1989), *Madencilik ve Metalurji Tarihi*, Kitapsaray Yayınları: İstanbul.
- Tezcan, Mehmet (2007), "Eski Türklerde Hediye", Emine Gürsoy Naskali, Aylin Koç (Ed.); *Kültür Tarihinde Çeyiz*, Picus Yayıncılık: İstanbul, ss. 15-34.
- Thierry, François (2002), “Türgişlerden Büyük Uygurlara Türk Kağanlıklarının Para Birimleri”, *Türkler Ansiklopedisi*, (C:3, ss. 209-221), Yeni Türkiye Yayınları: Ankara.
- TİKA (Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı) (2003), *Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi 2000 Yılı Çalışmaları*, TİKA Yayınları: Ankara.
- TİKA (Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı) (2002), *Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi 2001 Yılı Çalışmaları* Work For The Project Turkish Monuments In Mongolia In Year 2001, TİKA Yayınları: Ankara.
- Tızlak, Fahrettin (1997), *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.
- Tızlak, Fahrettin (2002), “Osmanlılardan Önce Türklerde Madencilik”, *Türkler Ansiklopedisi*, (C:7, ss. 407-414), Yeni Türkiye Yayınları: Ankara.
- Togan, A. Zeki Velidî (1981), *Umumi Türk Tarihine Giriş, Cild I En Eski Devirden 16. Asra Kadar*, Enderun Kitabevi: İstanbul.
- Toprak, Adnan (2008), *Doğu Batı Kültürel Etkileşiminde İpek Yolu (Başlangıçtan Göktürk Dönemi Sonuna Kadar)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Türker, Nurcan (2013), “He Qin Politikası Çerçevesinde Hun-Çin İlişkileri ve Wang Zhao Jun”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C:2, S:2, ss. 215-229.
- Uhlig, Helmut (2000), *İpek Yolu Çin ve Roma Arasında Eski Dünya Kültürü*, (Çev. Alev Kırım), Okyanus Yayıncılık: İstanbul.

- Ünal, Tahsin (1977), *Türk'ün Sosyo Ekonomik Tarihi*, Emel Yayınları: Ankara.
- Vaissière, Étienne de la (2005), “İpek Yolu’nun Bilinmeyen Efendileri Soğdlar”, (Çev. A. Ufuk Kılıç), *Toplumsal Tarih Dergisi*, S:135, ss. 70-75.
- Vásáry, István (2003), *Eski İç Asya’nın Tarihi*, (Çev. İsmail Doğan), Ötüken Neşriyat: İstanbul.
- Yoska, Erhan (2011), “Yenisey Kırgızları: Başlangıçtan Orta Zamanlara Kadar”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Zimonyi, István (2002), “Bulgarlar ve Ogurlar”, *Türkler Ansiklopedisi*, (C:2, ss. 606-616), Yeni Türkiye Yayınları: Ankara.

EKLER

Ek 1: MÖ IV. yüzyıla ait Esik Kurganı kalıntısı hançer ve kılıç

Kaynak: Bodur, 1987:14.

Ek 2: MÖ IV. Yüzyıla ait altın kaplama Hun Kartalı

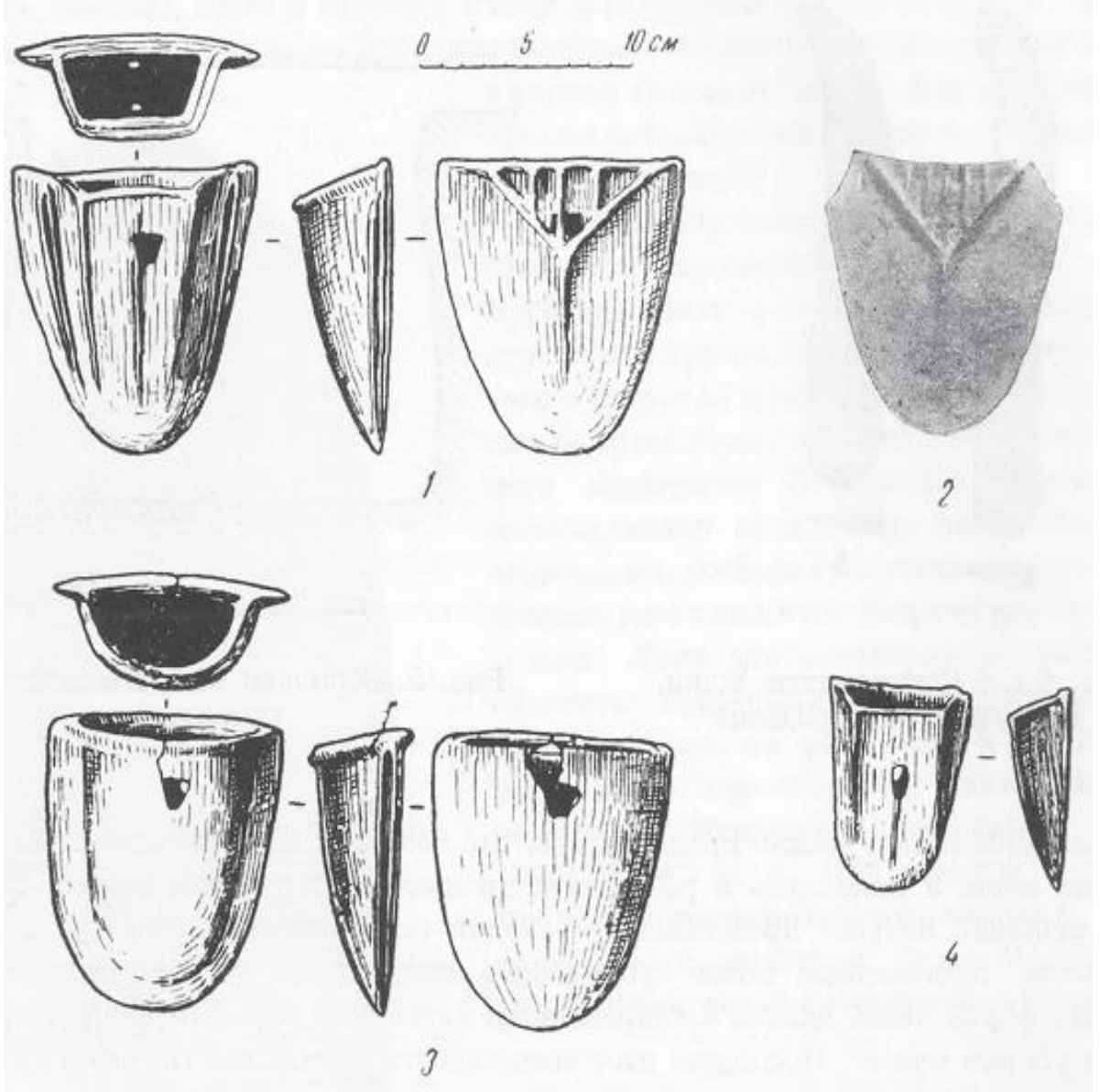
Kaynak: Bodur, 1987:17.

Ek 3: Nan Yüeh kralı mezarında ortaya çıkarılan MÖ III. Hun stili altın plakalar.

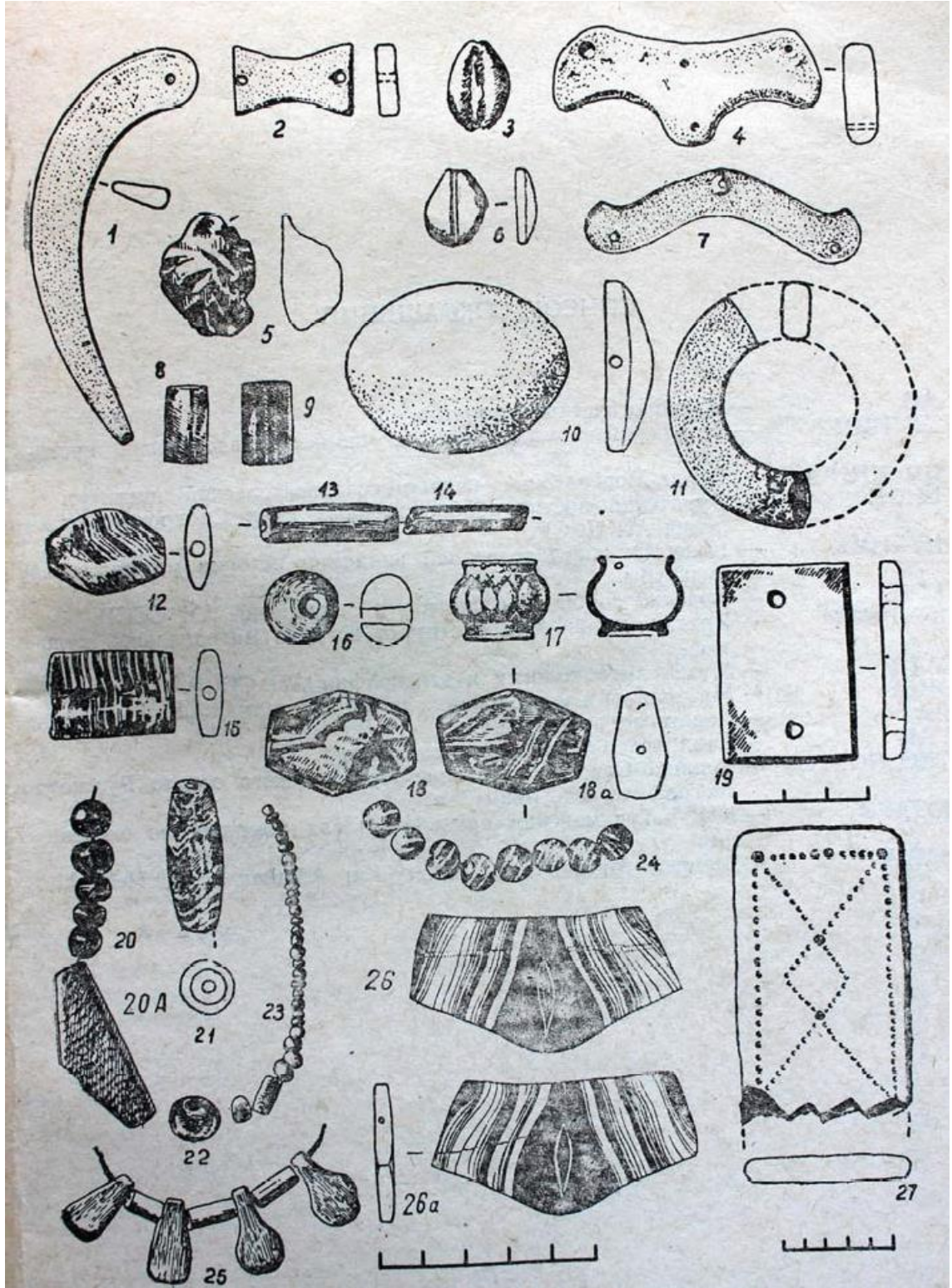
Kaynak: Baykuzu, 2012:223.

Ek 4: Hun dönemine ait metal tarım araç gereçleri

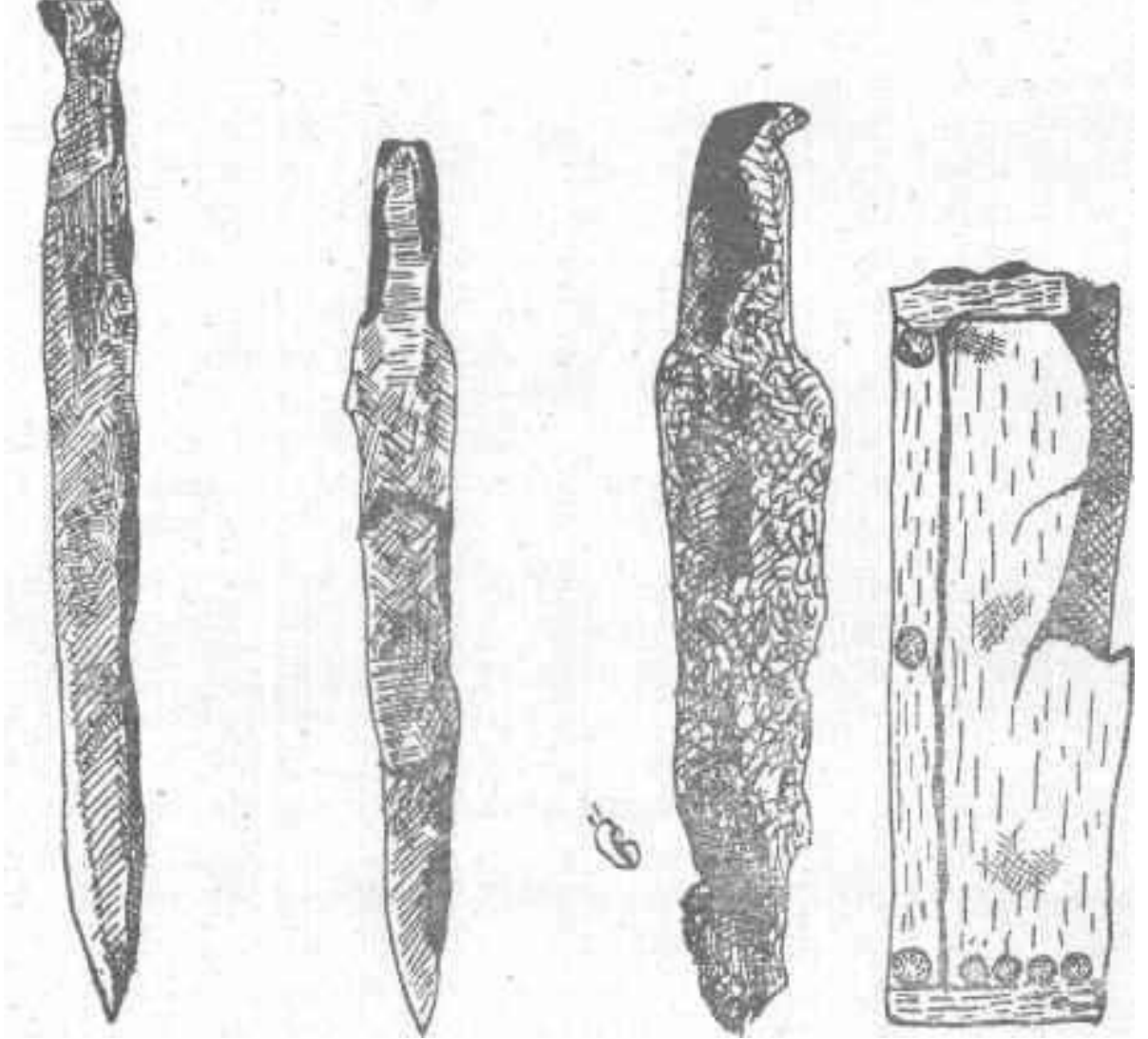
Kaynak: Kalan, 2012:15.

Ek 5: Hun dönemine ait İvolga şehrinde ortaya çıkarılan metal ürünler ile savaş araç gereçleri

Kaynak: Kalan, 2012:17.

Ek 6: Hunların Aşağı Volga bölgesinde bulundukları döneme ait kılıç ve bıçaklar

Kaynak: Ögel, 1948b:436.

Ek 7: II. Chao Devleti'ne ait bazı para örnekleri (MS 319-352)

Kaynak: Baykuzu, 2007:15, 17.

Ek 8: Hsia Devleti'ne ait bazı para örnekleri (MS 407-431)

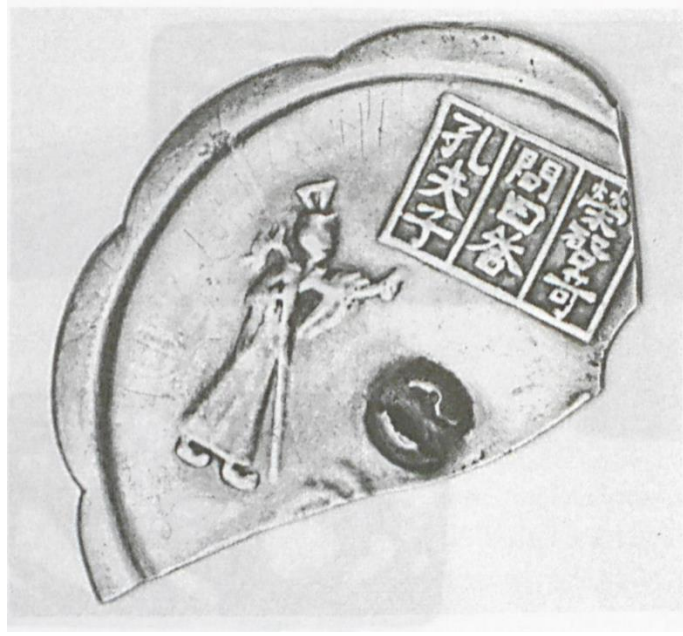
Kaynak: Baykuzu, 2007:23-24.

Ek 9: MS VIII. yüzyıla ait Göktürk döneminde altından yapılmış kulplu sürahiler

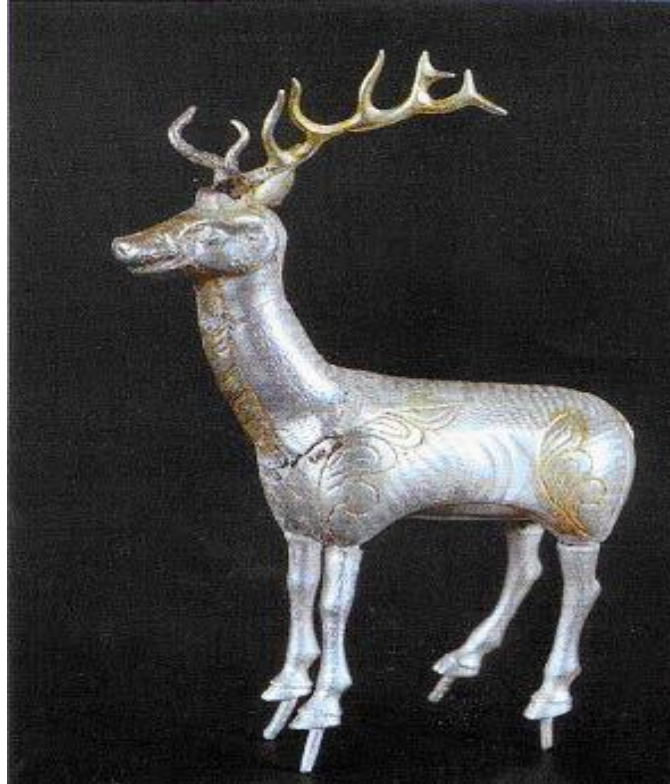
Kaynak: Nejat Diyarbekirli ve diğerleri, 1993:32.

Ek 10: MS VIII. yüzyıl Göktürk döneminden Minusinsk Müzesi'nde bulunan, üzerinde Orhun alfabesi yazılı bir Çin aynası parçası ve kemer levhası

Kaynak: Naskali, 1997:407.

Ek 11: *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi* kapsamında ortaya çıkarılan gümüş heykelcik ve gümüşten yapılmış tören kapları

Kaynak: Kuzuoğlu ve Gökçek, 2005:42.

Ek 12: *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi* kapsamında ortaya çıkarılan Bilge Kağan'a ait altın taç ve altın kemer parçası

Kaynak: Kuzuoğlu ve Gökçek, 2005:43, 44.

Ek 13: Uygur kültür çevresine ait kılıçlar

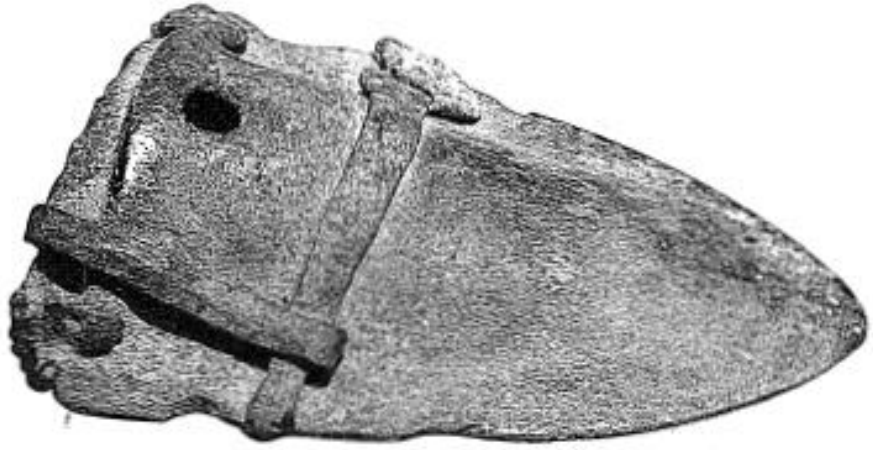
Kaynak: Ögel, 1948b:448.

Ek 14: İli Müzesi'ndeki bronz bir tören kabı

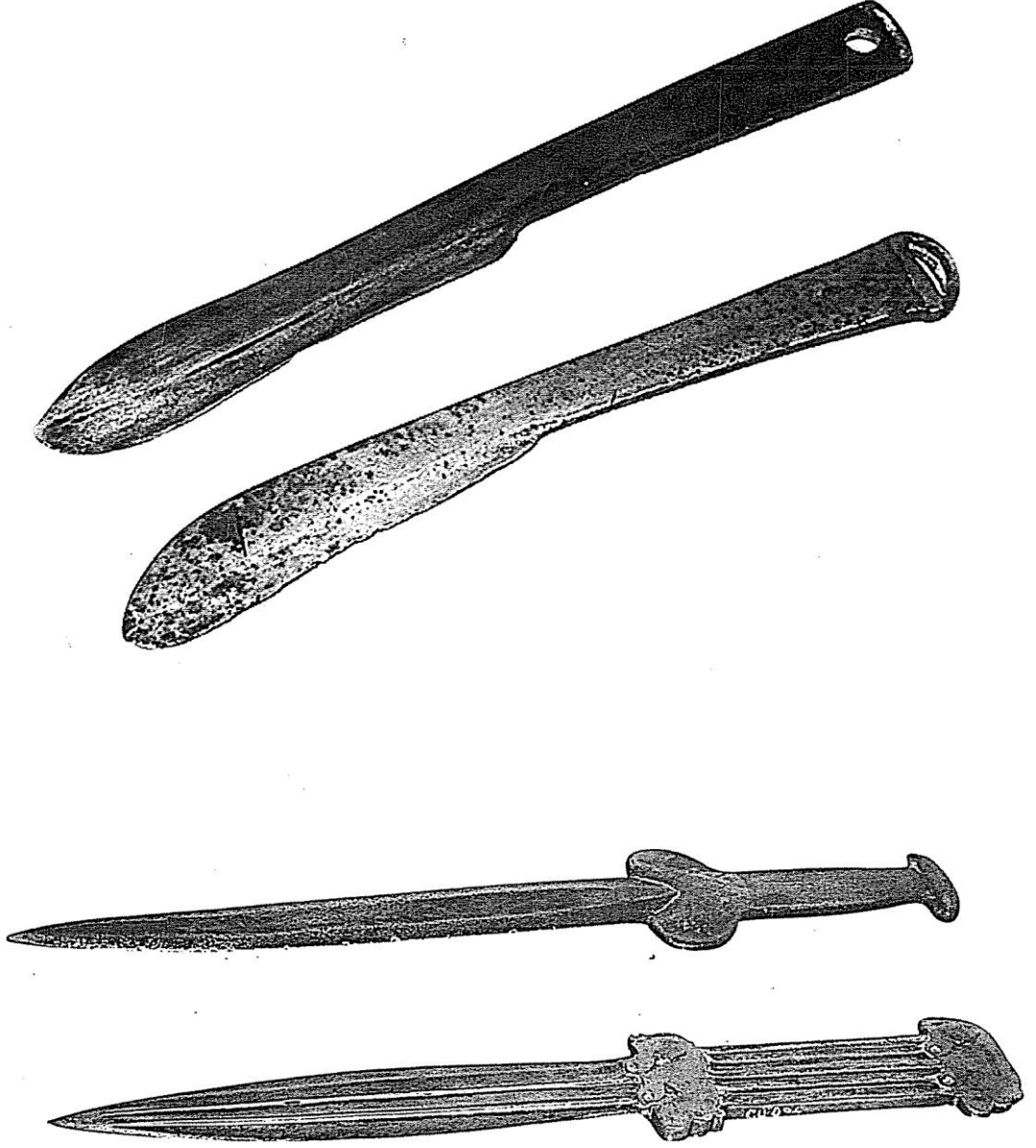
Kaynak: Alyılmaz, 2015:150.

A black and white photograph of a large, irregularly shaped, dark, textured object, possibly a piece of ancient pottery or a fossilized bone, showing significant wear and a rough surface. The object is elongated and tapers towards the right side. It has a mottled appearance with lighter and darker patches, suggesting a porous or weathered material. There are some small, dark, circular features scattered across its surface. The background is plain white.

166

Ek 16: İli Müzesi'ndeki bıçaklar ve kamalar

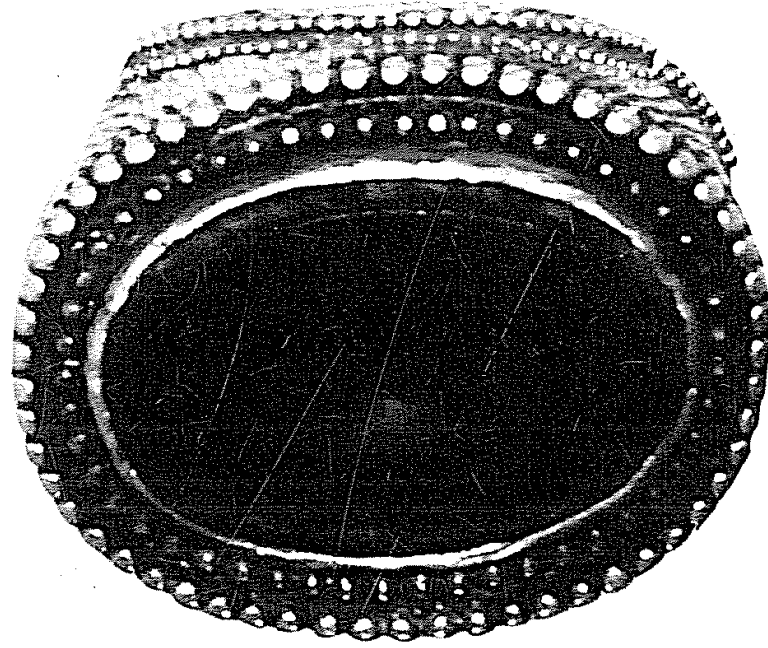
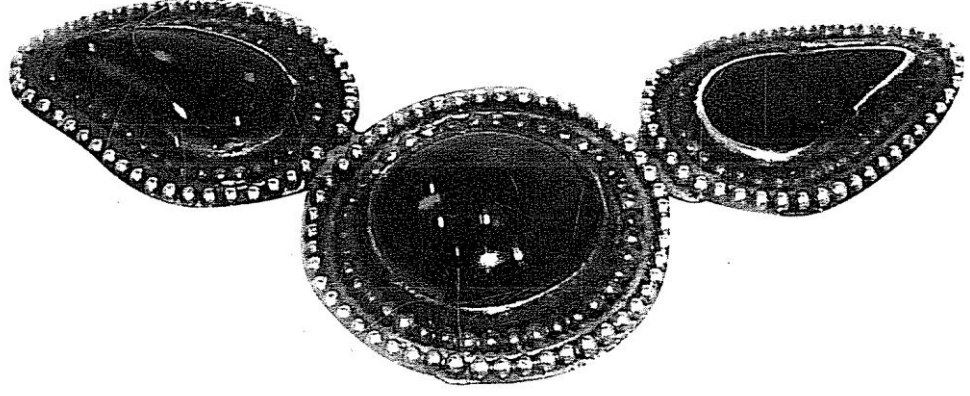
Kaynak: Alyılmaz, 2015:163.

Ek 17: Altay Müzesi'ndeki bronz bir kazan

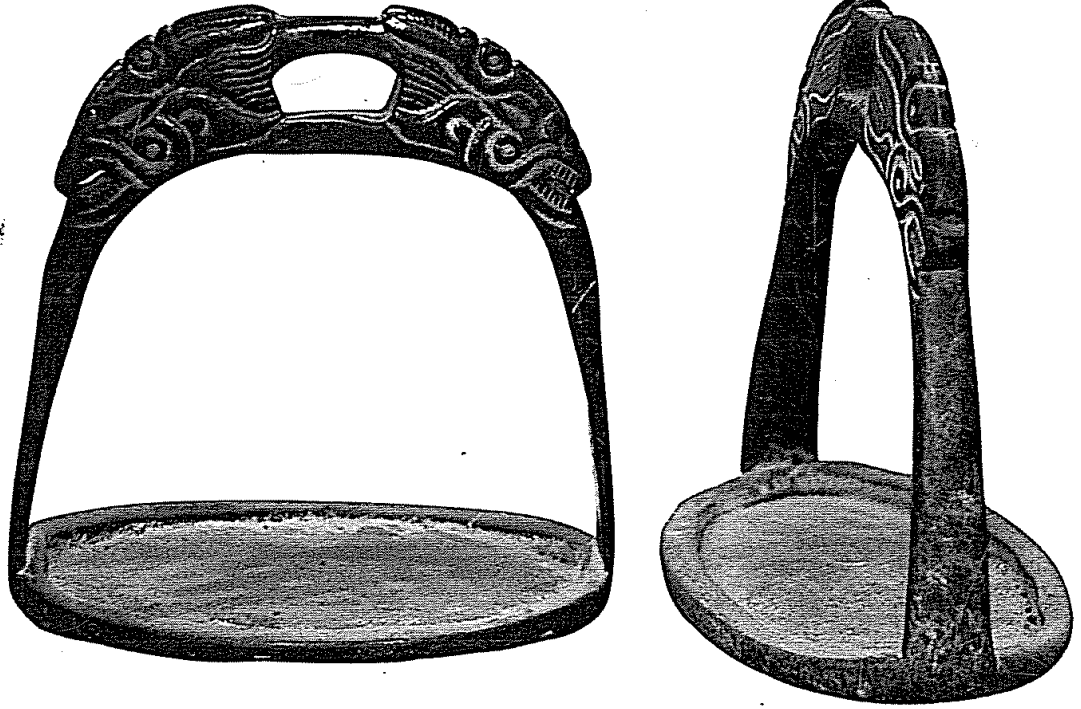
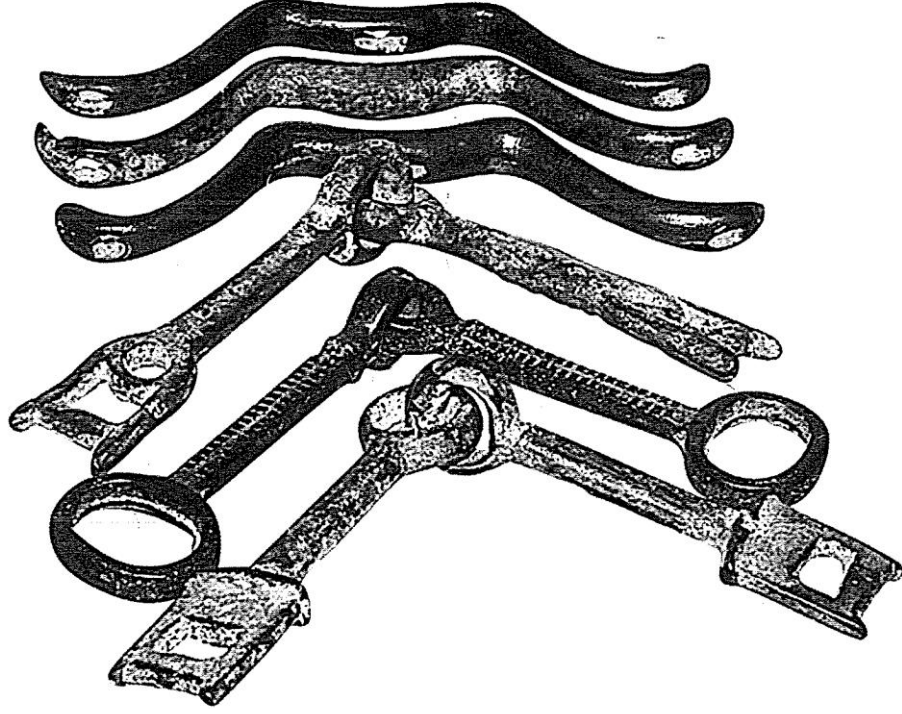
Kaynak: Alyılmaz, 2015:158.

Ek 18: İli Müzesi'nde yer alan üzerinde kıymetli taşlar bulunan altın kolye ile yüzük

Kaynak: Alyılmaz, 2015:169.

Ek 19: İli Müzesi'ndeki at gemleri ve üzengi

Kaynak: Alyılmaz, 2015:164.

ÖZ GEÇMİŞ

1988 doğumlu olan Uğur Erden, Eskişehir’de doğdu. Lise eğitiminin ardından, 2010 yılında Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünü kazandı. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü lisans eğitimini Haziran 2014’te tamamlayan Uğur Erden, Eylül 2014 yılında Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalında yüksek lisans eğitimine başladı.